

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

ISSN 0142-0843

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 2(58)/2010
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**

Сәуір–мамыр–маусым
1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Апрель–май–июнь
Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГКП Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Бас редакторы — Главный редактор
Кубеев Е.К., д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора М.Ж.Буркеев, д-р хим. наук
Ответственный секретарь Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Редакция алқасы — Редакционная коллегия

М.И.Абдуов,	редактор д-р филол. наук;
Г.Ю.Аманбаева,	д-р филол. наук;
А.С.Адилова,	д-р филол. наук;
З.Т.Жумағали,	д-р филол. наук;
Ж.А.Жакупов,	д-р филол. наук;
Т.Т.Савченко,	д-р филол. наук;
Ш.М.Мажитаева,	д-р филол. наук;
Б.С.Рахимов,	д-р филол. наук;
Ж.Н.Жунусова,	д-р филол. наук;
М.Х.Хамзин,	д-р филол. наук;
Н.И.Букетова,	д-р филол. наук;
Б.Шалабай,	д-р филол. наук;
М.К.Исаев,	д-р филол. наук;
Н.Ж.Шаймерденова,	д-р филол. наук;
С.А.Матяш,	д-р филол. наук;
М.Д.Джусупов,	д-р филол. наук;
А.Золтан,	д-р филол. наук;
Ж.А.Рустемова,	ответственный секретарь
	канд. филол. наук

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnik_ksu@ksu.kz

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 04.06.2010 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 18,25 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 411.

Подписано в печать 04.06.2010 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 18,25 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 411.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

© Карагандинский государственный университет, 2010

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан.
Регистрационное свидетельство № 1131–Ж от 10.03.2000 г.

МАЗМҰНЫ

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ

<i>Жұмағұлова Н.С.</i> Қазақстанның оқу дискурсындағы еуразия тілдік тұлғасының идеалдық типі жөніндегі мәселеге	4
<i>Жұмағұлова Н.С.</i> Қазақстан ғылыми дискурсындағы тілдік тұлға мәселесі.....	9
<i>Мырзашова А.К.</i> Қазақ және орыс интеллектуалдық концептосферасының зооморфтік сипаттары	13
<i>Қиынова Ж.К.</i> Түсініктеме мәдени-тарихи ақпараттар экспликацияларының тәсілі ретінде ..	19
<i>Пак М.К.</i> Диалектілік жүйедегі синонимияның ерекшеліктері	24

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Ашкенова А.К.</i> Физикалық күйді білдіретін сын есімдердің етістік сөздермен тіркескендегі семантикалық валенттілігі	30
<i>Мәжітаева Ш., Қалыбаева С.Б.</i> XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы...	34
<i>Құсайынова Ж.А.</i> Контекст — семиотикалық бірлік.....	40
<i>Қызырова Ә.М.</i> Паремиялық бірліктер-жұмбақтардың әлемнің тілдік бейнесін образдау үдерісінде орындайтын қызметтері	44

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТИКА

<i>Әшірбекова Г.Е.</i> Космогониялық мифтердің діни дастандардағы қолданысы.....	48
<i>Жарылғанов Ж.Ж.</i> Абсурдтық идея және сана ағымы. (М.Мағауиннің «Тазының өлімі», Т.Әбдіковтың «Ақиқат» повестері негізінде) ..	52
<i>Жұмағұлов С.Б.</i> Әлкей Хаканұлы Марғұлан ...	58
<i>Жұмағұлов С.Б., Жүнісов С.Т.</i> Ұлттық әдебиеттанудағы фарабитану бастаулары	64
<i>Жұмағұлов С.Б., Жолданова Д.</i> Хандық дәуір әдебиетіндегі жырау тұлғасы	69
<i>Маханов Ғ.Қ.</i> Қазақ әйелі бейнесінің эволюциясы	72
<i>Маханов Ғ.Қ.</i> Баян бейнесі — қазақ мәдениетіндегі сұлулықтың, ақыл-парасаттылықтың, шынайы махаббаттың және тұрақтылықтың айнымас үлгісі.....	76
<i>Смағұлов Ж.Қ., Асан М.</i> С.Мұқанов поэзиясына жаңаша көзқарас	80

СОДЕРЖАНИЕ

ОБЩЕЕ И РУССКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Жумагулова Н.С.</i> К вопросу о евразийской языковой личности идеального типа в учебном дискурсе Казахстана.....	4
<i>Жумагулова Н.С.</i> Проблема языковой личности в научном дискурсе Казахстана.....	9
<i>Мырзашова А.К.</i> Зооморфные признаки интеллектуальной концептосферы казахов и русских	13
<i>Киынова Ж.К.</i> Комментирование как способ экспликации культурно-исторической информации	19
<i>Пак М.К.</i> Особенности синонимии в диалектной системе	24

КАЗАХСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Ашкенова А.К.</i> Семантическая валентность сочетания прилагательных физического состояния с глаголами	30
<i>Мәжітаева Ш., Қалыбаева С.Б.</i> Лингвистические особенности учебников на казахском языке начала XX века	34
<i>Құсайынова Ж.А.</i> Контекст — семиотическая единица.....	40
<i>Қызырова А.М.</i> Функции паремииологических единиц-загадок в процессе образной репрезентации картины мира.....	44

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

<i>Әшірбекова Г.Е.</i> Проблема использования космологических мифов в религиозных эпохах	48
<i>Жарылғанов Ж.Ж.</i> Абсурдная идея и поток сознания (на основе повестей «Смерть борзого» М.Мағауина, «Истина» Т.Абдикова)	52
<i>Жұмағұлов С.Б.</i> Алкей Хаканович Марғұлан ...	58
<i>Жумагулов С.Б., Жунисов С.Т.</i> Пути становления фарабиведения в национальной литературоведческой науке	64
<i>Жумагулов С.Б., Жолданова Д.</i> Личность жырау в литературе ханского периода	69
<i>Маханов Ғ.Қ.</i> Эволюция образа казахской женщины	72
<i>Маханов Ғ.Қ.</i> Образ Баян — образец красоты, разума, истинной любви и верности в казахской культуре.....	76
<i>Смағұлов Ж.Қ., Асан М.</i> Новый взгляд на поэзию С.Муканова.....	80

<i>Каренов Р.С.</i> Қазақтың «Көмекей әулиесі» — Бұқар жырау Қалқаманұлы.....	83
<i>Тапанова С.Е.</i> Жыр-дастандардағы ғашықтық сарын.....	98
<i>Тілешов Е.</i> Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу хақында.....	105
<i>Рамазанова Ж.С.</i> Өнегелі өмір. (Сыншы, ғалым, аудармашы, түркітанушы А.Егеубаев туғанына 60 жыл)	110

САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Байгонысова Г.И.</i> Қазақ, ағылшын, орыс тілдерінде сандарды қолданудың когнитивті негіздері.....	117
---	-----

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Әбдірахманова Г.Х.</i> Кредиттік жүйедегі қазақ тілін деңгейлеп оқыту тәжірибесінен	128
--	-----

ЖУРНАЛИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Нұрманова Ж.К.</i> Қазақ жазушыларының ғылыми-публицистикалық еңбектеріндегі әдебиет пен кинематограф арасындағы қарым-қатынас мәселелері (мәселе тарихы бойынша).....	136
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	145

<i>Каренов Р.С.</i> Уникальная личность казахского народа — Бухар жырау Калкаманулы.....	83
<i>Тапанова С.Е.</i> Мотив влюбленности в эпических поэмах.....	98
<i>Тілешов Е.</i> О классификации периодов казахской литературы	105
<i>Рамазанова Ж.С.</i> Жизнь замечательного человека. (Критику, ученому, переводчику, тюркологу А.Егеубаеву исполнилось 60 лет)...	110

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Байгунисова Г.И.</i> Когнитивные основы употребления чисел в английском, казахском и русском языках	117
--	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Абдрахманова Г.Х.</i> Из опыта многоуровневого обучения казахскому языку по кредитной системе	128
--	-----

ПРОБЛЕМЫ ЖУРНАЛИСТИКИ

<i>Нурманова Ж.К.</i> Вопросы взаимосвязей литературы и кинематографа в научно-публицистических трудах казахских писателей (к истории вопроса).....	136
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	145

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ ОБЩЕЕ И РУССКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 80.2

Н.С.Жумагулова

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Ш.Уалиханова

К вопросу о Евразийской языковой личности идеального типа в учебном дискурсе Казахстана

В статье рассмотрены различные аспекты языковой личности Казахстанского учебного дискурса, полилингвальные сообщества казахского, русского и английского языков. Отмечено, что каждый язык выполняет определенную роль в формировании специалиста новой формации в высших учебных заведениях Казахстана. В статье проанализирован европейский опыт обучения языкам. Автором статьи предложено понятие Евразийской языковой личности в качестве идеального типа в Казахстанском учебном дискурсе. В статье определены некоторые особенности, свойственные Евразийской языковой личности.

Ключевые слова: языковая личность, учебный дискурс, евразийский, полилингвоментальное пространство, билингвизм, полилингвальная личность, полиэтническое государство, евразийская языковая личность, иностранный язык.

В XXI в. настоятельной потребностью в мире становится не просто высшее профессиональное образование, а качественно новое, поскольку изменилась социальная составляющая процесса глобализации. Важными инструментами глобализации являются соблюдение и укрепление минимальных социальных стандартов, активизация социального диалога, толерантность во всех областях сотрудничества. По прогнозам европейских аналитиков, изменения на рынке труда, произошедшие под влиянием мирового экономического кризиса, потребуют повышения профессиональной квалификации населения. В связи с этим образовательные системы высокоразвитых государств оперативно и гибко реагируют на происходящие изменения.

Сегодня Казахстан также проводит модернизацию собственного образования в соответствии с Болонским процессом, в том числе и в области иноязычного образования, ибо вхождение в европейское образовательное пространство и реализация глобальных государственных планов невозможны без модернизации всей системы иноязычного образования. Основными задачами отечественного высшего образования являются: подготовка специалиста новой формации, обладающего широкими фундаментальными знаниями, инициативного, способного адаптироваться к меняющимся требованиям рынка труда и технологий, владеющего государственным языком, языком межнационального общения и английским языком; усиление мотивации всей системы высшего образования на предоставление качественных образовательных услуг через демократизацию образовательного процесса; создание объективных условий для развития элитных вузов; укрепление прав студентов на получение качественного образования и т.д. Казахстан встал на путь стабильного экономического роста, и поэтому возросла потребность в высококвалифицированных специалистах, поскольку только образованные и профессионально компетентные молодые люди способны осуществить широкомасштабные реформы в нашей стране и вывести ее на новый виток развития.

Республика Казахстан, как страна, стремящаяся войти в число развитых конкурентоспособных государств, одна из первых на постсоветском пространстве начала принимать активные меры по реформированию системы образования и присоединению к Болонскому процессу. Сегодня Казахстан вновь стоит на пороге качественно нового этапа на пути своего поступательного развития, социально-экономического и политического прогресса. В настоящее время создана необходимая законода-

тельная база для реформирования отечественного образования с целью улучшения его качества и доведения до лучших образцов мирового уровня. Так, при поступлении в вузы страны в 2004 г. апробировано Единое национальное тестирование; с 2008 г. к обязательным четырем предметам добавлены казахский язык для выпускников с русским языком обучения и русский язык для выпускников с казахским языком обучения; активно внедряется многоуровневая система профессиональной подготовки специалистов — бакалавриат-магистратура-докторантура; интенсивно налаживается международное сотрудничество и т.д. Ежегодно тысячи лучших студентов страны обучаются в ведущих зарубежных вузах. Президент Казахстана Н.А.Назарбаев в своих ежегодных Посланиях народу Казахстана не оставляет без внимания сферу образования, профессиональной подготовки специалистов в высших учебных заведениях республики. Именно Президентом выдвинута идея элитарного образования, миссия которого заключается в том, чтобы обеспечить экономическую, социальную и политическую сферы модернизации общества высокопрофессиональными специалистами, способными решать актуальные задачи развития нашей страны на уровне требований XXI в. В целях интегрирования системы образования в мировое академическое сообщество необходимы инновационные подходы, в том числе и в формировании элиты из талантливой и одаренной молодежи самых широких слоев общества. Мировой опыт показывает, что инновационные, конкурентоспособные явления в экономике стимулируются и обеспечиваются преимущественно наиболее подготовленными, высокорейтинговыми, элитными специалистами.

Вхождение Казахстана в мировое экономическое и образовательное пространство, присоединение к Болонскому процессу, реализация государственной программы «Болашак», участие казахстанской студенческой элиты в международных конкурсах и олимпиадах предполагают постановку и решение многих проблем в сфере высшего языкового образования. Требования к бакалавру предъявляются довольно высокие, и все они имеют прямое отношение к языкам, коммуникативной деятельности, дискурсу-культуре, рефлексии и т.д. Как при подготовке специалистов на языковых факультетах, так и специалистов по другим образовательным программам, языки играют сегодня ведущую роль в учебном дискурсе Казахстана и субпространстве социального успеха.

В полиэтническом государстве, каковым является Казахстан, обучение в вузах ведется на двух макроязыках — казахском и русском. В то же время в государственный стандарт высшего образования входит соответственно и изучение русского/казахского языков. Кроме того, во исполнение государственного проекта «Триединство языков», провозглашенного в республике, каждый специалист должен за период обучения в вузе приобрести коммуникативные компетенции в английском языке, позволяющие ему осуществлять различные виды деятельности в профессионально-академической сфере. На факультетах иностранных языков задача усложняется — специалист должен овладеть вторым иностранным языком для академических целей. Совершенно очевидно, что языковая личность современного высококвалифицированного специалиста РК обладает своими специфическими особенностями. Вспомним классическое определение языковой личности, данное Г.И.Богиним: «...языковая личность, т.е. человек, рассматриваемый с точки зрения его готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения речи» [1; 1]. С учетом языковой ситуации одна из характерных черт евразийской языковой личности идеального типа в полилингвоментальном пространстве учебного дискурса Казахстана — это ее полиязычие, т.е. активное владение, по меньшей мере, четырьмя языками — родным, казахским, русским, английским, а также другими иностранными языками и языками народов Казахстана. В иерархии языков, которыми в той или иной степени владеет студент в учебном дискурсе Казахстана, каждый язык занимает особое место в формировании евразийской языковой личности идеального типа. В этой связи нам представляется уместным охарактеризовать статус каждого из перечисленных выше языков в учебном дискурсе.

В Законе «Об образовании», принятом в 1999 г., обучающимся гарантирован выбор языка обучения. В статье 5 закона сказано, что языковая политика в организации образования осуществляется в соответствии с Конституцией РК и законодательством РК, согласно которым все учебные заведения должны обеспечить знание и развитие казахского языка как государственного, а также изучение русского языка и одного из иностранных языков в соответствии с государственным общеобразовательным стандартом уровня образования. Государственная программа функционирования и развития языков на 2001–2010 гг. предусматривала увеличение в вузах и средних специальных учреждениях количества отделений с казахским языком обучения и дисциплин, преподаваемых на казахском языке. Сегодня мы можем констатировать, что эта задача выполняется. При этом следует подчеркнуть, что владение двумя мировыми языками, каковыми являются русский и английский, позволит казахстанским специалистам значительно повысить свою профессиональную и научную мобильность как

на постсоветском пространстве, так и за рубежом. Кроме того, Казахстан фактически стал участником Болонского процесса и стремится повысить свою образовательную конкурентоспособность среди ведущих стран мира. Знание государственного, русского и английского, а также других иностранных языков становится сегодня также и фактором личной конкурентоспособности специалиста и его социального успеха. Иными словами, лингвистическое многообразие учебного дискурса Казахстана становится своеобразной платформой для становления «открытого» мышления, для приобретения студентами актуального знания и его целевого использования. Справедливо утверждение В.А.Звегинцева: «Язык есть субстрат интеллектуальной деятельности человека. Так же как для физической жизни человека необходима воздушная атмосфера, так и для духовной жизни человека необходима лингвистическая среда. Это и обуславливает многообразный и многоликий характер воздействия языка на поведение человека» [2; 72]. Овладение коммуникативными компетенциями на нескольких языках вносит существенные изменения в «речевой», «культурный» и, в конечном итоге, профессиональный портрет евразийской языковой личности.

В информационном пространстве Казахстана русский и английский (иностранн) языки играют значительную роль. Русский язык, а также английский и другие иностранные языки предоставляют доступ к глобальным потокам информации и инноваций как в Интернет-ресурсах, так и в научном дискурсе. Изучение в Казахстане английского языка как реального средства коммуникации и трансформации знаний становится в настоящее время актуальной научно-теоретической и научно-практической задачей. Сегодня и русский язык приобрел статус мирового языка. Согласно последним данным, русский язык занимает третье место в мире после китайского и английского языков по числу владеющих им. Эксперты отмечают, что русский язык принадлежит к тем языкам, знание которых отвечает интересам практически всех государств. В настоящее время примерно в 80 странах мира русский язык входит в число дисциплин, подлежащих изучению. Создан фонд «Русский мир» для организации по всему миру центров русского языка и культуры. Фондом открыто свыше 20 русских центров в США, Бельгии, Болгарии, Венгрии, Японии, Азербайджане, Армении, Казахстане, Киргизии, Таджикистане, Китае, Эстонии и Латвии. Проводятся международные олимпиады по русскому языку среди школьников стран СНГ, для педагогов русскоязычных школ ближнего зарубежья организуются курсы повышения квалификации. В столице Казахстана Астане создан филиал МГУ им. М.Ломоносова. И совершенно очевидно, что «социокультурное развитие евразийского континента к началу XXI в. все в большей степени предъявляет к человеку требования усиления его языкового и культурного потенциала и предоставляет ему возможность выбора языка. При этом наиболее успешными становятся казахско-русские билингвы, которые в контексте казахско-русского билингвизма больше уделяют внимания развитию личности в контексте нового государства, где само время требует проявления уважения ко всем народам, проживающим в полилингвальном обществе с сохранением традиций, обычаев и культур всех народов. Только при таком подходе толерантного и уважительного отношения к языкам будет воспитываться би- и полилингвальная личность нового формата» [3;81]. Ныне принимается всеми, что в учебном дискурсе Казахстана одной из главных характеристик языковой личности является билингвизм во всем многообразии его типов: родной язык — казахский язык; родной язык — русский язык; русский язык — казахский язык; казахский язык — русский язык. Степень владения и оперирования в учебном дискурсе всеми языками различна и зависит от многих внешних и внутренних факторов. К внешним факторам мы относим наличие и качество информационных носителей на каждом из языков; профессионально-методическую компетенцию профессорско-преподавательского состава; региональные особенности и т.д. К внутренним факторам относятся степень владения родным языком и речью и языком обучения; мотивы изучения языков, в том числе и иностранных; способности к изучению иностранных языков; степень сформированности аналитических и логических операций на каждом языке; тезаурус личности и т.д.

В ситуации полиэтнического государства эффективность подготовки современного специалиста в любой сфере деятельности во многом зависит от теоретического обоснования модели языковой личности и научного обоснования ее характерных признаков, а также путей и способов ее формирования. Немаловажно в данном контексте отметить, что «в этом тысячелетии особенно важным становится формирование духовной личности с нравственно-мировоззренческими основами, высоким профессиональным потенциалом, владеющей несколькими языками, и, в первую очередь, казахским, русским и английским» [3; 82]. Мы называем языковую личность студента казахстанских вузов евразийской языковой личностью идеального типа. При этом в понятие «евразийский» мы вкладываем смысл «открытый, равноправный, современный, толерантный», а «идеальную» языковую личность понимаем как «отличную, вполне совершенную». Под евразийской языковой личностью идеального

типа мы понимаем личность, обладающую языковыми, речевыми и культурными компетенциями при общении, как минимум, на трех языках — государственном, языке межнационального общения и английском. Мы не говорим в данном контексте о таких же компетенциях в родном языке, так как исходим из постулата, что языковая личность данного уровня должна естественно владеть родным языком во всех его стилях и подстилях, речевых жанрах, в устной и письменной форме, обладать высокой культурой общения, не нарушающей полного взаимопонимания.

В этой связи уместно провести параллель между евразийской языковой личностью и языковой личностью объединенной Европы. Как известно, Европейский совет и Европейская Комиссия постановили в 1995 г., что каждый ученик в Европе должен знать сегодня два европейских языка. Начиная с 1998 г. все дети в школах Европейского союза должны изучать иностранный язык, как правило, это английский язык. На Лиссабонской встрече в 2000 г. иностранные языки были включены в 5 базовых предметов, подлежащих изучению в школе. Но во многих странах уже сегодня изучают два и более иностранных языка. Так, например, два иностранных языка входят в перечень обязательных школьных предметов в Бельгии, Дании, Эстонии, Финляндии, Люксембурге, Швеции, Словении, Словакии, Германии, Латвии и на Кипре. В Европе дети учат иностранные языки, как правило, 3–4 часа в неделю. Французский язык учат 33 % всех детей Европы с 5 по 10 классы и 28 — с 11 по 13 класс гимназии. Немецкий язык изучается во всех странах-членах Евросоюза, а в выпускных классах — с 11 по 13–20 % учащихся выбирают немецкий язык. Согласно результатам исследований, проведенных известными учеными в области языковой политики в Европе, а также рекомендациям Совета Европы, владение двумя иностранными языками жителем Европы из вопроса де-юре превращается сегодня в ситуацию де-факто. Современная Европа поликультурна и полинациональна, так же как и Казахстан. В одной из ведущих стран Европы Германии самые изучаемые иностранные языки в общественных школах — это английский (в большинстве случаев как первый иностранный язык), латынь, французский, испанский, итальянский, русский, датский, нидерландский. Большинство детей учат английский язык с 5 класса. Сегодня уже в начальной школе и в детском саду изучается английский язык — это инновация для Европы, свидетельство того, что иностранные языки входят в норму современной жизни, современного образования. Второй язык вводится с 6/7 или 9/11 класса. Выпускник гимназии в Европе владеет английским языком настолько, что может свободно общаться на так называемые «туристические» и бытовые темы. Он владеет и вторым иностранным языком. Все больше выпускников гимназий владеют сегодня и третьим иностранным языком. Причем речь идет о выпускниках не только гуманитарного направления. Исследования, проведенные в Германии среди студентов топ-менеджеров, показали, что английским языком владеют 96,5 %, французским — 25,6 %, двумя иностранными языками — 41,3 %, тремя — 9,6 % и лишь 2,7 % не владеют ни одним иностранным языком. Причем эти данные приводятся по «средним» студентам. Анализ отношения студентов-отличников к иностранным языкам дает другие цифры: английским языком владеют 99,5 %, французским — 48,2 %, испанским — 23,6 %, двумя иностранными языками владеют 67,0 %, тремя — 23,1 %. Студенческая элита Германии превосходит отечественную по количеству иностранных языков и качеству владения ими. Система обучения иностранным языкам в Европе поставлена так, что ученик овладевает коммуникативными умениями в гимназии: психологически он более адаптирован к иностранному языку, чем выпускник казахстанской средней школы, поэтому он без труда устанавливает социальные контакты с носителями языка. Кроме того, студенты и школьники Евросоюза имеют больше возможностей для практического использования и совершенствования получаемых в учебных заведениях иноязычных навыков — это более масштабный обмен учащимися и студентами между европейскими государствами, сравнительно недорогой туризм.

Формирование евразийской языковой личности идеального типа в высшей школе — это, скорее, не процесс формирования, а процесс ее совершенствования, т.е. продолжения той работы, начало которой положено — или не положено — в средней школе. Сегодня лингвисты с тревогой отмечают низкий уровень языковой компетенции молодежи не только на иностранном языке, но и на родном. Так, В.А.Ремизов пишет по поводу русского языка: «Базарный уровень утверждается как норма» [4; 5]. В.С.Елистратов также приходит к выводу, что «языки странным образом уже сейчас унифицируются по «словам-паразитам»» [5; 25]. Информационное поле, как на традиционных, так и на электронных носителях, представлено текстами различного уровня языковой и речевой культуры, в том числе и довольно низкой, проявляющейся, главным образом, в использовании «низкой» лексики. Высокий интеллектуальный, творческий и нравственный потенциал евразийской языковой личности идеального типа, владеющей богатым арсеналом языковых средств четырех языков, исключает владение подобным лексиконом. Языковая личность идеального типа способна порождать и восприни-

мать тексты на нескольких языках с равной степенью успешности. Евразийская языковая личность идеального типа владеет родным языком, она свободно оперирует семантиконом и грамматикомом согласно литературной норме языка, достигает адекватного прагматического успеха в процессе коммуникации. Языковая личность идеального типа владеет государственным языком настолько, что способна адекватно коммуникативной ситуации общаться с представителями различных социальных групп, использующих данный язык. Евразийская языковая личность идеального типа владеет русским языком настолько, что обладает готовностями и потребностями общения в сфере профессиональной и академической деятельности. Наконец, евразийская языковая личность идеального типа владеет коммуникативными компетенциями и готовностями к созданию текстов в устной и письменной формах на английском (другом иностранном) языке. Еще одна отличительная особенность евразийской языковой личности идеального типа — это ее поликультурный характер, ибо овладение структурой и речевыми компетенциями какого-либо языка происходит в тесной связи с усвоением лингво-социо-, культурологической и паралингвистической информации этноса, его концептосферы. Евразийская языковая личность идеального типа — это высокообразованная, интеллектуальная личность в ее способности и готовности к созданию и восприятию текстов в устной и письменной форме на родном, государственном, языке межнационального общения и иностранном языке / языках. Причем каждый следующий иностранный язык еще больше подчеркивает образцовость и евразийский, открытый и толерантный характер данной языковой личности. Языковая личность идеального типа — это носитель нового, евразийского языкового сознания, социальное и речевое поведение которого детерминировано культурами тех языковых сообществ, языками которых она владеет. Евразийская языковая личность идеального типа обладает также и коммуникативной культурой этносов, языками которых она владеет. Евразийская языковая личность национальной не является — она сочетает в себе черты собственной нации, титульной нации, а также русской нации, она интернациональна.

Не вызывает сомнений, что: «вообще языковая личность, взятая в каждом отдельном случае, зависит не только от меры собственного развития, но и от используемого языка, от множества типов речевых поступков и типов текстов (речевых произведений), которыми оперирует индивид» [1; 11]. Евразийская языковая личность образцового типа обладает ярко выраженной субъективностью. Субъективный характер проявляется в выражении собственного «Я» на креативном уровне использования каждого из четырех языков. Субъективность как черта языковой личности предполагает, во-первых, компетентность, во-вторых, ответственность, которые базируются на значительном информационном поле, рефлексии и коммуникативных умениях языковой личности. Евразийская языковая личность идеального типа свободно владеет казахским, русским и иностранными языками на уровне активного и творческого речемышления для выражения собственного мировоззрения и личностных убеждений, она является символом того, что «...в любом языке можно выразить толерантное отношение ко всему и именно языку толерантности мы учим и учимся, способствуя формированию согласия в обществе» [6; 11].

Список литературы

- 1 Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Л., 1984. — 31 с.
- 2 Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. — М.: Просвещение, 1967. — 338 с.
- 3 Шаймерденова Н.Ж. Русский язык как фактор интеграции в деловом и культурном сотрудничестве представителей диаспор Казахстана // Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии: Материалы II междунар. конгресса / Отв. ред. Н.Ж.Шаймерденова. — Астана, ИД «Сарыарка», 2009. — С. 80–83.
- 4 Ремизов В.А. Язык мой — враг мой? // Мир образования — образование в мире. — 2006. — № 4. — С. 3–11.
- 5 Елистратов В.С. Глобализация и национальный язык // Вестник Моск. ун-та. — Сер. 19. — Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2006. — № 4. — С. 21–27.
- 6 Сулейменова Э.Д. Толерантность языка и язык толерантности // Язык и толерантность: Междунар. конф. «Ахановские чтения» под эгидой МАПРЯЛ (Материалы докладов и сообщений) / Отв.ред. Э.Д.Сулейменова. — Алматы, 2007. — Т.1. — С. 7–13.

Н.С.Жұмағұлова

Қазақстанның оқу дискурсындағы еуразия тілдік тұлғасының идеалдық типі жөніндегі мәселеге

Мақалада Қазақстанның оқу дискурсы тілдік тұлғасының әр түрлі аспектілері, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің полилингвалды қоғамдастығы қарастырылады. Әрбір тіл Қазақстандағы жоғары оқу орындарының жаңа фармацияда маманды қалыптастырудағы белгілі бір рөлді атқарады. Тілдерді оқытудың еуропалық тәжірибесі талданады. Автор Қазақстанның білім дискурсында тілдік тұлғаның идеалды типі ретінде еуразиялық тілдік тұлғаны ұсынып, сол тұлғаға тән кейбір ерекшеліктерді анықтайды.

N.S.Zhumagulova

About an ideal type of the Eurasian linguistic personality in the educational discourse of Kazakhstan

This article observes different aspects of the linguistic personality in the educational discourse of Kazakhstan. These aspects are based on the analysis of the Kazakh, Russian and English languages in the polylingual society. Each of the languages plays a certain role in the process of training a specialist of the new formation in higher educational institutions in Kazakhstan. In the article the author analyzes the European experience of teaching languages. The author of the article represents Eurasian linguistic personality as an ideal model of linguistic personality in the educational discourse of Kazakhstan. In the article there are shown some distinctive characteristics typical for the Eurasian linguistic personality.

УДК 80.2

Н.С.Жумагулова

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Ш.Уалиханова

Проблема языковой личности в научном дискурсе Казахстана

Статья посвящена анализу проблем языковой личности в научном дискурсе Казахстана. Данная проблема широко представлена в Российской лингвистике, в то время как в отечественной лингвистике это направление находится на ранней стадии развития. Автором проанализирован ряд отечественных диссертаций и научных публикаций, посвященных проблеме языковой личности. Отмечено, что в связи с подготовкой высококвалифицированных специалистов, соответствующих современным требованиям, изучение языковой личности в Казахстанском полилингвальном пространстве является важным.

Ключевые слова: языковая личность, научный дискурс, антропоцентризм, полилингвоментальное пространство, полиэтническое государство глобализация, интеграция, двуязычие.

Проблема языковой личности приобрела в лингвистике свою актуальность в конце прошлого века, в середине восьмидесятых годов. И это не случайно. Именно в этот период, когда на постсоветском пространстве начинается процесс переосмысления роли и места человека в обществе, на фоне происходящих социально-экономических перемен развивается антропоцентрический подход во многих отраслях наук. И тогда «...на место господствующей сциентистской, системно-структурной и статической парадигме приходит парадигма антропоцентрическая, функциональная, когнитивная и динамическая, возмратившая человеку статус «меры всех вещей» и вернувшая его в центр мироздания» [1; 64]. Изменение парадигмы современной науки о языке, усиление в ней роли «человеческого фактора» приводят ученых к осознанию важности не только проблем описания языковой структуры, но и задач всестороннего исследования homo loquens (человека говорящего).

Сегодня общепризнанным становится тот факт, что язык из лингвистической перешел не только в политическую, но и социокультурную и экономическую сферы. Как известно, впервые экономический анализ языка предприняли американские ученые Дж.Маршак, Т.Торбрун, Н.Йернудд, Р.Брехт, Р.Уолбтон и другие. Широкомасштабные реформы, проводимые сегодня в Казахстане во всех сферах

общественно-политических отношений, в том числе и в образовании, требуют высококомпетентных специалистов — для их непосредственной реализации, с одной стороны, и для долгосрочной подготовки таких специалистов — с другой. В связи с этим проблема языковой личности переходит из области лингвистической в экономическую и, наоборот, ее решение позволит выяснить, какой специалист является сегодня наиболее перспективным и экономически эффективным для данного государства. Таким образом, основными задачами современного отечественного высшего образования являются: подготовка специалистов новой фармации, обладающих широкими фундаментальными знаниями, инициативных, способных адаптироваться к меняющимся требованиям рынка труда и технологий; владеющих иноязычными коммуникативными компетенциями и навыками диалога культур с представителями различных этносов как внутри страны, так и за ее пределами. Кроме того, Болонский процесс уже «перешагнул» границы Европы и достиг Евразии. Необходимость обеспечения мобильности студентов, магистрантов и педагогических кадров требует решения многих проблем, связанных с обучением иноязычному общению. На постсоветском пространстве языком учебного и научного дискурса является русский язык, а для научных и профессиональных контактов с университетами дальнего зарубежья необходим английский язык. Для успешного построения собственной карьеры казахстанскому специалисту необходимы навыки владения государственным языком. Не случайно в перечень дисциплин Единого национального тестирования были добавлены языки обучения: казахский язык — для обучающихся на русском языке и русский язык — для обучающихся на казахском языке, начиная с 2008 г. Лингвистика призвана описать модель языковой личности, формирующейся сегодня в евразийском полилингвом пространстве учебного дискурса Казахстана. Именно поэтому разработка проблемы языковой личности является сегодня для казахстанской науки одной из важнейших. Стремительные и значительные изменения в общественно-политической и экономической жизни Казахстана требуют как своего научного осмысления, так и научного прогнозирования. Казахстан является полиязычным, полиэтническим государством, в котором проживает более 120 национальностей, и вопросы языка в контексте становления личности приобретают особое значение. В условиях глобализации и интеграции в мировое экономическое и образовательное пространство изучение языковой личности во всем многообразии ее проявления в полилингвом пространстве общества Республики Казахстан и создание собственной методологической базы для ее описания являются приоритетными задачами отечественной лингвистики.

Как известно, в социолингвистике различают индивидуальное двуязычие — знание и использование двух языков отдельными членами определенного этноса и массовое двуязычие — знание и использование двух языков большинством этноса; индивидуальное зарождающееся двуязычие и коллективное существующее двуязычие; региональное двуязычие — знание и использование двух языков жителями определенного района страны и национальное двуязычие — знание двух языков данным этносом страны; естественное двуязычие — знание и использование двух языков как следствие непосредственного взаимодействия носителей этих языков и искусственное двуязычие — знание и использование двух языков как следствие преднамеренных и специально создаваемых условий изучения второго языка и т.д. [2; 36]. В Казахстане представлены все перечисленные виды двуязычия, причем одним из языков в большинстве случаев является либо казахский, либо русский. Согласно данным Б.Х.Хасанова, в Казахстане функционирует в настоящее время 126 типов двуязычия по схеме национальный язык — русский язык, около 20 типов русско-национального и национально-казахского двуязычия, десять типов национально-национального двуязычия и трехязычия, (казахский, русский и национальный языки [3; 33]. Именно поэтому изучение языковой личности современного студента и описание ее структуры, оптимальной для решения поставленных в государстве задач, представляет для отечественной науки определенный интерес. Для вхождения в мировое экономическое и образовательное пространство Казахстан нуждается в специалистах, владеющих несколькими языками, среди которых особое место занимают казахский язык как государственный, русский и английский языки как мировые языки, как языки информационного пространства и научного дискурса.

Изучение казахстанскими учеными проблемы «языковая личность» неразрывно связано с общими тенденциями и направлениями исследования данного феномена в лингвистике и других отраслях знаний. Разноаспектные исследования российских ученых, в первую очередь Г.И.Богина, нашего соотечественника, основоположника теории языковой личности, работавшего в Кокшетауском государственном университете им. Ш.Уалиханова в 60–70-е годы в качестве заведующего кафедрой английского языка и декана факультета и защитившего по результатам своих научных изысканий докторскую диссертацию «Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов»; модель

национальной — русской языковой личности, разработанная Ю.Н.Карауловым; типология языковой личности, разработанная в соответствии с типами культуры речи и представленная О.Б.Сиротининой, В.Е.Гольдиным и Т.В.Кочетковой; коммуникативная личность Н.А.Лемайкиной и В.П.Конечкой; этносемантическая личность С.Г.Воркачева; «полилектная» многоличностная и «идиолектная» личностно-личностная языковая личность В.П.Нерознак; семиологическая личность А.Г.Баранова, речевая личность Ю.Е.Прохорова и Л.П.Клобуковой; словарная языковая личность В.И.Карасика; эмоциональная языковая личность В.И.Шаховского; языковая личность «средневекового человека» Т.И.Вендиной; языковая личность «типичного Эриста» А.С.Мельникова и т.д. являются для казахстанских ученых своеобразной платформой для изучения данной проблематики на уникальном полилингвентальном пространстве научного дискурса Казахстана.

В отечественной лингвистике изучению проблемы языковой личности посвящены пока еще немногочисленные исследования казахстанских ученых, среди которых следует назвать исследования Н.И.Гайнуллиной (1996), Т.Е.Пшениной (2000), Г.С.Омарбаевой (2001), О.Ф.Кучеренко (2004), А.Б.Жуминовой (2004), А.Б.Тумановой (2008) и других.

Докторская диссертация Н.И.Гайнуллиной «Эпистолярное наследие Петра Великого в истории русского литературного языка» было одним из первых исследований языковой личности не только в отечественном, но и в российском языкознании. Заслуга Н.И.Гайнуллиной состоит в постановке самой проблемы языковой личности в истории русского языка и, тем самым, в отечественной лингвистике. Автор исследовала также влияние субъективного фактора на порождение эпистолярного текста, при этом ею дана многосторонняя историко-лингвистическая, типологическая функционально-историко-стилистическая характеристика эпистолярного жанра Петровской эпохи на материале обширной переписки Петра Великого и его ближайшего окружения [4].

Т.Е.Пшенина посвятила свое исследование языковой личности Катулла в диссертации «Дискурсное описание языковой личности Катулла». Автор рассматривает языковую личность как результат, как продукт когнитивной деятельности человека. В работе уточняется само понятие «языковая личность» в контексте когнитивного анализа индивидуальных особенностей дискурса Катулла. Исследователь подчеркивает ценность дискурса для адекватного социо- и психолингвистического анализа языковой личности. Автор приходит к заключению, что языковая личность Катулла стоит значительно выше нормативной языковой личности Древнего Рима, она является своего рода элитарной. В результате проведенного исследования автором составлена трехуровневая структура языковой личности Катулла, ядром которой является концепт дружбы — любви. Вербально-семантический уровень представлен в диссертации как нейронная сеть, лингвокогнитивный уровень отражен в структуре семантического поля, а прагматический описан в виде коммуникативной сети. В основу анализа языковой личности Катулла положена трехуровневая структура языковой личности Ю.Н.Караулова [5].

Г.С.Омарбаева в диссертационном исследовании «Авторская речь как отражение языковой личности писателя (на материале произведений Ю.Трифоновой)», рассматривает особенности авторской речи известного писателя в аспекте его языковой личности [6].

О.Ф.Кучеренко представила языковую личность Л.Н.Толстого, реконструированную на основе документированного фактического материала переписки. В диссертации языковая личность рассматривается с позиции диахронии русского языка, что позволяет считать его дискурс частью общего диахронического процесса в истории русской письменной культуры, а его реальную языковую личность — продуктом эволюции русской языковой личности вообще. Языковая личность великого писателя рассматривается на фоне не столько и не только исторических событий эпохи, но в совокупности психолингвистических, социокультурных и иных исторически мотивированных условий, в которых личность развивалась [7].

Исследованию национальной языковой личности посвящена диссертация А.Б.Жуминовой «Тезаурус языковой личности поэта О.Сулейменова», в которой автор раскрывает особенности языковой личности известного казахстанского поэта на материале созданных им текстов [8].

А.Б.Туманова в диссертационном исследовании «Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва» анализирует закономерности формирования языковой картины мира в сознании писателя-билингва (казаха по национальности). Она вводит в научный оборот особый тип языковой личности — континимированной языковой личности писателя-билингва [9].

Данные исследования проводились на основе письменных текстов — писем исторических личностей, их переписки, произведений писателя, поэта и т.д. Результаты исследований способствовали обогащению категориального аппарата в области изучения языковой личности в отечественной и

русской лингвистике. В то же время следует отметить, что только две последние диссертации выполнены на материале текстов казахстанского происхождения.

Языковая личность рассматривается в ряде статей, опубликованных в отечественных республиканских и региональных сборниках научных трудов, что свидетельствует об интересе, проявляемом к данной проблеме, а также о необходимости разноаспектного изучения данного феномена в казахстанском научном дискурсе. Так, поднимается вопрос о возможности формирования языковой личности средствами иностранного языка [10] в высшей школе; предпринимается попытка описать структуру языковой личности в ее соотношении с синонимами языка как символами накопленных языковой личностью знаний о мире [11]; исследуются эмотивные средства, характерные для грамотной языковой личности [12]; воссоздается языковая личность реального человека с позиции антропологической и т.д. [13].

В докторской диссертации Б.А.Жетписбаевой [14] языковая личность рассматривается в контексте полиязыковой личности и ее формирования в педагогическом аспекте. Автор приходит к выводу, что методы организации образовательного процесса по изучению языков (прежде всего, государственного и официального) в соответствии с социолингвистической ситуацией конкретного региона связаны с тем, что он охватывает очень разнообразный географический ландшафт, который во многом обуславливает специфику ментальности тех, кто расселяется и обитает в нем. Соответственно, в разных регионах Казахстана существует и своя специфическая языковая ситуация, которая определяется характером билингвизма: русско-казахского и/или казахско-русского. Б.А.Жетписбаева разработала педагогический тезаурус полиязычного образования, дала определение понятиям «полиязычное образование» и «полиязыковая личность». Автором разработаны теоретические основы полиязычного образования в Казахстане и его методологическое обеспечение.

Таким образом, можно констатировать, что в отечественной лингвистике еще только начинается изучение языковой личности, в том числе и национальной.

Список литературы

- 1 *Воркачев С.Г.* Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. — 2001. — № 1. — С. 64–72.
- 2 *Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж.* Словарь социолингвистических терминов. — Алматы, 2002. — 170 с.
- 3 *Хасанов Б.Х.* Социально-лингвистические проблемы функционирования государственного языка в республике Казахстан: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Алматы, 1992. — 54 с.
- 4 *Гайнуллина Н.И.* Эпистолярное наследие Петра Великого в истории русского литературного языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Алматы, 1996.
- 5 *Пишенина Т.Е.* Дискурсивное описание языковой личности Катулла: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Алматы, 2000. — 31 с.
- 6 *Омарбаева Г.С.* Авторская речь как отражение языковой личности писателя (на материале произведений Ю.Трифоновой): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Алматы, 2001. — 28 с.
- 7 *Кучеренко О.Ф.* Языковая личность Л.Н.Толстого (на материале переписки): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Караганда, 2004. — 30 с.
- 8 *Жуминова А.Б.* Тезаурус языковой личности поэта О.Сулейменова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Алматы, 2004. — 26 с.
- 9 *Туманова А.Б.* Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Алматы, 2008.
- 10 *Загатова С.Б., Плотникова Н.Я.* Формирование языковой личности средствами иностранного языка // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Валихановские чтения-13». — Т. 5. — Кокшетау, 2008. — С. 188–190.
- 11 *Штро О.Г.* Соотношение синонимии с организацией структуры языковой личности // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Валихановские чтения-11». — Т. 5. — Кокшетау, 2006. — С. 229–230.
- 12 *Францен Н.И.* Эмотивная речь грамотной языковой личности // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Валихановские чтения-11». — Т. 5. — Кокшетау, 2006. — С. 222–223.
- 13 *Треблер С.М.* Опыт воссоздания языковой личности // Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии: Материалы II междунар. конгресса / Отв. ред. Н.Ж.Шаймерденова. — Астана: ИД «Сарыарка», 2009. — С. 220–225.
- 14 *Жетписбаева Б.А.* Теоретико-методологические основы полиязычного образования: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. — Караганды, 2009. — 42 с.

Н.С.Жұмағұлова

Қазақстан ғылыми дискурсындағы тілдік тұлға мәселесі

Мақала Қазақстанның ғылыми дискурсына арналған, бұнда тілдік тұлға мәселелері қойылған. Аталған мәселе Ресей лингвистикасында кеңінен қарастырылған, бірақ отандық тіл білімінде бұл бағыт жаңа бастау алып жатыр. Автор тілдік тұлғаны игеруге арналған бірнеше отандық диссертациялар мен ғылыми басылымдарды талдайды. Қазақстанның полилингвалды кеңістігінде тілдік тұлғаны игеру қазіргі жоғарғы білікті маманды даярлауға байланысты мәселелерді шешу үшін өте маңызды.

N.S.Zhumagulova

The problem of linguistic personality in the scientific discourse of Kazakhstan

This article is devoted to the analysis of the problem of the linguistic personality in the scientific discourse of Kazakhstan. The given problem is studied deeply enough in Russian linguistics whereas the investigation of this issue in Kazakhstani linguistics is now at an early stage of its development. The author analyzes several dissertations and scientific papers dedicated to the study of the linguistic personality published in Kazakhstan. The study of the linguistic personality in polylingual Kazakhstan appears to be very important today for solving the problem of training highly skilled specialists meeting the demands of the modern society.

УДК 811.512.122:811.161.1

А.К.Мырзашова

Казахско-русский международный университет, Актөбе

Зооморфные признаки интеллектуальной концептосферы казахов и русских

Исследование посвящено анализу зооморфных образов, нашедших отражение в интеллектуальной концептосфере человека. Этнокультурные особенности зооморфных образов определены посредством лингвокогнитологического исследования.

Ключевые слова: интеллектуальная концептосфера, казахи, русские, мировосприятие, культурный код, зооморфный код культуры, культурное пространство, ценностная картина мира, зооморфный образ.

В современных фразеологических исследованиях наблюдается формирование научного интереса к духовной, в частности, когнитивной сфере человека и ее отражению в языковом сознании. Интерес к средствам и способам репрезентации интеллектуальной концептосферы обуславливается предметом и методологией исследования, поскольку когнитивными методами изучается сама когнитивная деятельность человека. «Обращение лингвистики к сознанию носителя языка, т.е. включение в исследовательский процесс «языковой личности», — как справедливо отмечает Ю.Н.Караулов, — это не дань моде, а насущная необходимость, которая диктуется общенаучной тенденцией к учету сознания наблюдателя...» [1].

Описание фразеологии, являющейся наиболее самобытной и культурно маркированной системой языка, позволяет выявить особенности мировидения носителя языка, отражающиеся в различных кодах культуры. Мировосприятие, как правило, репрезентируется в языке и задается языком, следовательно, оно антропоцентрично в своей сути. Немаловажно отметить, что вербальное воплощение культурных кодов в основном детерминировано этнической культурой.

Номинации определенных культурных кодов в каждом этническом сообществе обретают культурно значимые смыслы, которые могут быть лакунарными для носителей другой лингвокультурной информации. Вместе с тем культурно значимые смыслы, о которых идет речь, не всегда могут быть осознаны и самими носителями данного языка, т.е. тогда мы имеем дело с «внутренними» лакунами, имеющими место в определенном языковом сознании.

В этой связи представляется интересным изучение интеллектуальных способностей человека, специфики их характеристики через зооморфный код культуры, несмотря на то, что интеллект как

особый феномен человеческой сущности, имеющий универсальный, общечеловеческий характер, находит своеобразное отражение во фразеологическом моделировании мира. Это проявляется в избирательности конкретных образных средств и различных объектов окружающего мира, представляющих собой определенную систему кодов культуры.

Вербальные средства зооморфного кода культуры представляются особенно интересными с точки зрения их употребления в репрезентации интеллекта человека, поскольку это наиболее отдаленные друг от друга реалии человеческого бытия. Однако следует отметить, что мифологическое, философское, культурное мировоззрение человека строилось на практическом опыте восприятия и познания мира, а это значит, что быт, животный и растительный мир, окружающие человека, представляли для него некую призму познания мира. Поэтому, изучая лингвокультурный смысл определенного фрагмента действительности, целесообразно обратиться к мифологии, философии и традиционной культуре данного этноса.

Настоящее исследование следует рассматривать как фрагмент лингвокогнитологического анализа интеллектуальной концептосферы, которое также фиксирует образные модели интеллектуальной деятельности через зооморфный код культуры казахов и русских. Научно доказано, что концептосферы разных народов существенно различаются как по составу, так и по структурной организации. Мы поддерживаем толкование о национальной специфике концептосферы, которая находит свое отражение и в национальной специфике семантических пространств языков [2; 63].

В традиционном мировоззрении казахов, которое отражено в богатом материале казахского фольклора — эпосе, эпических песнях, легендах, сказках, пословицах и поговорках, наблюдается особое отношение к интеллекту человека, человеку с умом, с головой. Среди них огромное количество фольклорных текстов, посвященных уму и глупости: ум всегда почитался, а глупость высмеивалась. Казахское сознание соотносит ум с хитростью, ловкостью, силой, резвостью, красноречием, скромностью. В миропонимании казахов *ақыл/ум* уподобляется *дару божьему (құдайдың сыйы)*. Если всевышний милостлив к человеку, то он одаривает, наделяет его умом с рождения, если нет — в наказание он отбирает этот дар, т.е. ум, сравните: *адамды құдай адастырарда ақылынан айырады* — когда бог захочет наказать человека, он его разума лишает; *адам туа жаман емес, жүре жаман* — дураками не рождаются, ими потом становятся.

Интересно сравнить, что и в русском понимании *недалекий, глуповатый человек* ассоциируется с человеком, которого *обидел бог* — *бог обидел* (фразеологизм, устар.). В пословичном фонде русского языка обнаруживаем, так же как и в казахском языке, что ум — дар божий: *всякая мудрость от бога, начало премудрости — страх божий; разум — душе во спасенье, богу на славу; отыми, господи, руки, ноги, да опокни разум!* и т.д. Русское сознание склонно к толкованию ума как средства, силы, нечто бесценного, бескрайнего, не подлежащего измерению, высшего достоинства человека, например: *умная голова сто голов кормит, а худая и себя не прокормит; был бы ум, будет и рубль; ум за морем не купишь, коли его дома нет; в уме концов не выровняешь; на всякую дурость ум найдется* и т.д. Образ ума, умного человека моделируется также через такие стереотипные представления: ум — мучение, много ума — много проблем, ум должен быть свой: жить чужим умом — плохо, например: *брат он мой, а ум у него свой; чужим умом в люди не выйдешь; от великого разума с ума сошел; с умом жить — мучиться, а без ума жить — тешиться; и от ума сходят с ума; и от лишняя ума сухота; без ума житье — рай* и т.д.

В русском языковом сознании *голова* выступает как особый орган, служащий для осуществления когнитивной деятельности, которая определяет его когнитивную способность, следовательно, человеческую суть, его интеллектуальное и духовное начало. Образ умного, сообразительного человека в русской языковой картине мира моделируется, например, фразеологизмами типа: *с головой, с царем в голове, иметь голову на плечах, золотая голова, голова варит, голова на месте, семи пядей во лбу, ума палата* и т.д.

Наличие ақыл/ума или его *отсутствие* являются важными признаками характеристики как внутреннего, так и внешнего человека, т.е. его внутреннего/духовного и внешнего миров. Так, человек с умом, умный человек, мудрец в представлении казахов — это *образ доброго* (в значении хорошего), *лояльного, толерантного, уступчивого, скромного, авторитетного, остроумного, красноречивого, сильного, приятной внешности человека*. Данные выводы получены на основе наблюдений и анализа пословично-поговорочных текстов, фразеологизмов и живой речи казахов старшего поколения. Сравните: *ақылды көндім десе, ақымақ жеңдім дейді* — умный уступает, а душень считает, что он победил; *ақымақтың ақылы білегінде, ақылдың ақылы жүрегінде* — глупого ум — в кулаке, мудрого ум — в сердце; *ақылы асқанды аға тұт* — всякого умного как брата

родного почитай; *ақылдың сөзі қысқа, айта қалса — нұсқа* — умного речь коротка, да каждое слово поучительно; *омыртқасы түзу жігіт* (букв.: джигит с ровным, прямым позвоночником) 'умный, сообразительный, знающий, видный джигит' и мн.др.

В связи с целями настоящего исследования мы не описываем все типологические особенности номинативных полей интеллектуальной концептосферы казахов и русских, а приводим общие представления об интеллекте. Из сказанного выше становятся понятными представления об интеллекте человека в целом. Следовательно, целесообразным представляется обращение к лингвокультурным источникам толкования зооморфных образов, выявленных нами на материале фразеологии, номинирующей интеллектуальные способности человека и пословичных текстов.

Так, для характеристики интеллектуальных способностей, которые ввиду их наличия или отсутствия обретают положительную или отрицательную коннотацию, в казахском языке (во фразеологии и пословичном фонде) употребляются такие зооморфные образы, как: *ат* (лошадь), *түйе* (верблюд), *есек* (осел), *қой* (овца), *ешкі* (коза), *шошқа* (свинья), *ит* (собака), *қасқыр* (волк). Следует обратить внимание, что данные зооморфные наименования употребляются в основном для характеристики глупца, тугодума, бестолочи, ротозея, т.е. человека, не отличающегося интеллектом, с глупым поведением, совершающего глупые поступки.

Прежде чем перейти к детальному описанию образных языковых средств, основание которых (частично или в целом) включает в себя зооморфный код культуры, следует обратить внимание на наличие того факта, что для казаха, который занимался скотоводством (и это было основным источником жизни: пища, домашняя утварь, одежда), были хорошо известны все повадки, «характер», свойства домашних животных; эти «примитивные» знания всегда присутствовали в его наивной картине мира и использовались им в метафоризации познаваемых объектов мира.

Как известно из историко-культурологических фактов, основными видами скота у кочевников были *лошадь, овца, верблюд*, т.е. наиболее приспособленные для дальних перекочевков. Коневодство было одним из важнейших направлений скотоводства, овцы же — основным видом домашних животных [1; 42–43].

Наиболее распространенные виды жанра казахского фольклора также были вызваны к жизни спецификой кочевого быта. Так, особое место в устном народном творчестве казахов занимают бытовые пастушеские песни о четырех видах скота: верблюдах, лошадях, овцах, коровах; сказки и легенды про животных. В казахской мифологии имеют место такие традиционные поверья, в которых отражена вера в существование живой души окружающего мира, т.е. и небо, и земля, и все природные явления имеют душу, своего покровителя (святого «киелер») или ими управляет злой дух («кесірлер», букв.: вред, препятствие). Как гласит традиционное поверье, и у животных (төрт түлік — все виды скота) есть свои святые духи-покровители: *қой киесі — Шопаната* (букв.: святой овцы — Шопаната (шопан — чабан, ата — дед, прадед, предок, старец), *жылқы киесі — Қамбарата* (букв.: святой лошади — Камбарата), *түйенің киесі — Ойсылқара* (букв.: святой верблюда — Ойсылқара), *сиырдың киесі — Зеңгібаба* (букв.: святой коровы — Зенгибаба (баба — святой, предок), *ешкінің киесі — Шекшеката* (букв.: святой козы — Шекшеката) [3; 373].

В казахском культурном пространстве обнаруживаем феномен *төрт түлік* (под которым понимается мал — скот, домашние животные) букв.: *четыре вида скота*, подразумевающее в частности, — *жылқы* (лошадь), *түйе* (верблюд), *қой* (овца), *сиыр* (корова). Корова держала только та часть населения, которая вела оседлый образ жизни — юг Казахстана. Казахи никогда не позволяли плохо обращаться с животными, не только ввиду того, что они представляли основной источник жизни, но и ввиду сакрального отношения к животным как к живым существам, как «подопечным» святых, напрмер, в речи казахов можно часто услышать «*малға обал болады*» или «*обалы тиеді*», т.е. в значении *нельзя обижать, плохо относиться к животным, иначе тебя постигнет кара, будешь наказанным за это*, здесь прослеживается стереотипное представление «не обижай, не бей слабых, беспомощных, зависящих от тебя существ».

Для казаха-кочевника домашние животные были единственными существами, которые «переживали» с ним трудные времена — непогоду, джут; если накормлен и цел скот, то накормлена и спокойна семья; появление на свет детенышей животных было настоящим праздником для семьи и т.д. Приветствуя друг-друга, казахи произносят «*Мал-жан аман ба?*» (букв.: здоровы ли скот и души, т.е. люди), что означает: *все ли в порядке, благополучны ли скот и семья (члены семьи)*. Данное коммуникативное поведение объясняется приведенными выше факторами, сводится к одному: *благополучие семьи зависит от благополучия скота*.

Отсюда у казахов ярко выраженное анимистическое мировосприятие, олицетворяющее животных, трепетное отношение к домашним животным, широкие анатомические и ветеринарные знания. Особое отношение к животному миру казахи запечатлели во всех жанрах народного фольклора и языке.

В ценностной картине мира казахов особое место занимает *төрт түлік* (домашний скот). Среди них как самые благородные вида скота ценятся *жылқы* (лошадь) и *түйе* (верблюд), которые сохранили свою значимость и до сегодняшних дней: конина, кумыс (молоко кобылы), шубат (молоко верблюдицы) считаются очень целебными традиционными деликатесом и напитками. Кроме того, и лошадь, и верблюд служат живым транспортом. Лошадь — гордость каждого джигита, мужчины-хозяина, ее дарят самому почетному, глубокоуважаемому или близкому человеку, готовят к скачкам и другим национальным видам спорта и игр.

Ценностная роль животного мира очень точно и образно отражена в языковом сознании казахов: **күн** (каз. *күн* — цена, плата) **мужчины стоит 100 лошадей, а слова — 1000 лошадей; лишь прыть коня и ум жены, прославить молодца вольны; первое богатство — здоровье, второе богатство — белый платок (т.е. жена), третье богатство — пять овец (т.е. скот); что ни навьючишь на осла, в верблюда он не превратится, какой корова б ни была, она не станет кобылицей и мн. др.**

В рассматриваемом нами фрагменте действительности, т.е. интеллектуальной концептосфере, также отражается широкое употребление зооморфных образов, соотносимых в основном с образом умного или глупого человека. Иначе говоря, средства зооморфного кода культуры употребляются в моделировании образа умного или глупого человека, т.е. через олицетворение животного образа создается метафорический образ человека. Зооморфные образы не используются в описании других интеллектуальных действий (например, *памяти, мышления, знания*), только применительно к характеристике умственных способностей человека с положительной или отрицательной коннотацией.

В моделировании положительного образа человека — человека с умом, сообразительного, интеллектуально развитого — употребляются только пословицы и поговорки, тогда как для характеристики глупого человека употребляются и пословицы, и фразеологические средства казахского языка.

В результате выборки и анализа фактического материала было выявлено семь фразеологических выражений, более шестидесяти пословиц и поговорок о глупом человеке. Анализу подверглись Фразеологический словарь С.Кенесбаева (2007), Казахско-русский фразеологический словарь под ред. А.С.Аманжолова (1988), сборники казахских пословиц и поговорок (Г.Тайжановой, 1998; М.Аккозина, 2000).

Из семи указанных устойчивых выражений *четыре* являются лексическими вариантами одного фразеологизма **есектің миын жегенсің бе?** (букв.: ты что, съел *ишачий* мозг?) '*ақылын орнында ма, ақымақсын ба? есің дұрыс па?*', переводимого как '*обезумел, одурел*'. Имеется в виду, что кто-то действует неразумно, делает нелепые, глупые, дурные поступки, что вызывает у окружающих недоумение «Все ли в порядке с головой? В своем ли уме? Вы обезумели?»; либо говорится в ответ на неодобрительное отношение к себе как неразумному, в форме оправдания, утверждения, отрицания «не думайте, что я обезумел», «не думаете ли вы, что я обезумел, бестолков», «я не бестолков, чтобы не понять этого» и т.д. Обычно говорится с неодобрением. Фразеологизм близок по смыслу русскому **белены объелся** (разг.) '*кто-либо одурел, действует неразумно*'.

Варианты приведенного выше фразеологизма имеют аналогичное интегральное значение и употребляются в форме: **кұтырған (жынды) қойдың миын жедің бе?** (букв.: ты что, съел мозги взбесившейся (дурной) *овцы?*); **кұтырған иттің құлағын жедің бе?** (букв.: ты что, съел уши дурной *собаки?*); **кұтырған қасқырдың көзін ойып жедің бе?** (букв.: ты что, вырезал и съел глаза взбесившегося *волка?*).

Также обнаружен фразеологизм (усеченная форма рассмотренного выше фразеологизма) **есек миын жеген** (букв.: съевший *ишачьи* мозги) означающего '*топас, миы алмайтын адам*', и переводимого как '*о безнадежно глупом человеке*'. Имеется в виду, что кто-то безнадежно глуп, нельзя даже надеяться, что он когда-нибудь станет разумным. Фразеологизм употребляется пренебрежительно. Смысл фразеологизма близок русскому **глуп как пробка** '*очень, до крайности глуп*', синонимом которого выступает **глуп как сивый мерин** '*абсолютно, безнадежно глуп*'.

В приведенных выше фразеологизмах негативная оценка умственных способностей человека моделируется как на основе употребления зооморфных образов, так и через соотнесение с гастрономическим кодом культуры: человек, съевший негодные для употребления в пищу *мозги*,

уши, глаза глупого (осла), дурного и взбесившегося (овца, собака, волк) животного или зверя, отождествляется с метафорическим образом *съеденной глупости, нечисти*, в результате чего человек становится подобным этим глупым, дурным, взбесившимся животным. Так, *глупость* «приобретается» человеком в виде нечистой, негодной пищи, которую не следовало есть. Здесь не имеем в виду *мозги, уши и глаза*, поскольку они употребляются в пищу и имеют определенный культурный смысл в гастрономии казахов: *уши* дают детям, чтобы были послушными; *глаза* — взрослым, чтобы присматривали и опекали детей и внуков; *мозги* — детям и молодым людям, чтобы скорее набрались ума, стали взрослее. Мы обращаем внимание на то, что эти мозги, уши и глаза взбесившейся *овцы, осла, собаки, волка*, которых, кроме *овцы*, казахи никогда не употребляют в пищу и считают их нечистыми. Сравните, в гастрономической культуре казахов существует понятие *адал сойылган мал*, т.е. животное, которого забили для употребления в пищу, является совершенно чистым (здесь ассоциируется с понятиями *здоровое, хорошее, пригодное*). Под понятием *адал* в значении *‘чистое, пригодное для употребления в пищу мясо’* понимается, что животное было забито с соблюдением всех ритуальных обычаев, специально для употребления в пищу, и не было подвергнуто болезни, падежу до того, как его забили. Казахи никогда не употребляли мясо больного животного (тем более взбесившегося), наоборот, прежде чем его забить, они устанавливали хороший уход, откармливали его и т.д.; этот обычай существует и в наши дни.

Относительно зооморфных образов — *овцы, осла, собаки* — можно отметить следующее: каждый из них представляет собой определенный национально-культурный феномен, репрезентирующий представления, восприятия, символы, эталоны культурного пространства казахов. Так, *овца* является положительным зооморфным образом в картине мира казахов, она символизирует стереотипный образ очень тихого, смиренного, кроткого, послушного, робкого, скромного человека (близко к русскому образу *человека*, который *и мухи не обидит*). *Овца* не является типичным персонажем в народном фольклоре, например, в сравнении с образом *осла*. К образу *овцы* обращаются в основном при положительной характеристике людей, животных, жизни (существования человека), а именно при описании: 1) внешности человека: *қой мойын (мойынды)* — *қойдың мойындай әдемі мойын* в значении *шея красивая как у овцы*; *қой көз* — *красивые, большие карие глаза*; *қой тіс (тісті)* — *исключительно мелкие зубы*; 2) покорности лошади: *қой торы* — *покорная, смиренная, ленивого хода лошадь*; 3) мирного существования людей: *қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған (ұялаған) заман* — *мирное время, счастливая, безмятежная жизнь, благоденствие*.

В отличие от казахской картины мира в русском культурном пространстве *овца* — *баран (овен)* — является постоянным персонажем в детской литературе; в религиозной традиции часто выступает как жертвенное животное (аналогично и в казахской); в Библейских текстах соотносится с *овцой*. В русском представлении *баран* крайне глупое, покорное, безропотно подчиняющееся судьбе, но и отличающееся «тупым» упрямством животное. *Баран* ассоциируется с образом очень глупого, «тупого», упрямого человека (например: *ну и баран же ты!, тупой как баран*), что не было характерным мировидением казахов. Так, в русской интеллектуальной концептосфере обнаружено употребление устойчивого выражения *как баран на новые ворота (смотреть)* *‘в полном недоумении, не понимая’*. Кроме того, русские используют образ *барана* при описании покорного судьбе человека, а также внешности человека, ср.: *человек с очень кудрявыми волосами*.

Осел — это распространенный персонаж казахского фольклора. Образ осла ассоциируют с образом очень глупого, безмозглого, крайне тупого человека.

Собака не является типичным персонажем казахского фольклора, однако входит в число казахских мифологических образов. В традиционном миропонимании казахов *собака* — одно из семи достояний (*жеті қазынаның бірі*). Однако к образу *собаки* обычно обращаются при характеристике: подлеца, негодяя, проклятого, а также — бестолочи, недотепы, бестолкового человека.

В отличие от казахов русские моделируют образ умного или глупого человека не только через зооморфные образы домашних животных, но и образы *диких животных, зверей, птиц и земноводных*. Так, например, выражение *старый волк* характеризует образ *опытного, много знающего, много испытавшего* человека; *стреляный (старый) воробей* — *очень опытный человек*; *доходит, как до жирафа* — *медленно думает, плохо понимает, тугодум*; *червяк (червь)* — *интеллектуально и духовно убогий человек или книжный червь* — *человек умственного труда*.

Наряду с зооморфными образами домашних животных в репрезентации умственных способностей в современной речи казахов встречается устойчивое выражение *тауықтың миындай ми жоқ (басында)* (букв.: *в голове*) *нет мозгов даже как у курицы*) *‘ақылы қысқа, тапшы; ойсыз, ойға жоқ адам’* в значении *‘человек небольшого ума, не отличающийся рассудительностью; тугодум’*.

Подразумевается, что *кто-то недостаточно умен, крайне несообразителен, чтобы дойти своей головой, самостоятельно решить что-либо, додуматься до чего-либо* и т.д. Выражение употребляется обычно с презрительностью. Данное выражение близко по смыслу русскому фразеологизму **цыплячьи (куриные) мозги** (прост.) '*о человеке небольшого ума, ограниченных умственных способностей*'. Ср.: *курица* ассоциируется с отсутствием умственных способностей по своим особенностям птицы, которая не способна летать [4; 289].

В казахском языковом сознании **курица** не является типичным стереотипным образом, а также в гастрономической культуре казахов любая птица и дичь не считались пригодными в пищу; здесь не идет речь о качестве мяса птицы или дичи, наоборот, у казахов сформировано жалостное, трепетное, даже сакральное отношение к ним, например: казахи никогда не стреляли в лебедя (она считается святой птицей, застреливший ее человек наводит на себя большой грех, несчастье, горе); в отношении курицы: она не может дать много мяса (ср.: если один баран забивался только для одного приема гостей), ею не накормишь всю семью (казахи жили большой семьей), она не считалась выносливой при кочевом образе жизни; в силу этого казахи не разводили и не держали домашних птиц. Это пришло к ним позже, при оседлом образе жизни, в результате близких культурных контактов с русскими, заимствования элементов русской гастрономии и т.д. Взгляды современных казахов на **курицу** несколько изменились, поскольку многие, предпочитая легкую пищу, употребляют птицу.

Наряду с этим в казахском языковом сознании обнаруживаем образ самца **курицы** — **петуха (қораз)**, который выступает как стереотипный образ самолюбивого, гордого, хвастливого человека, т.е. соотносится с метафорическим образом домашней птицы — важного хозяина курятника, с красивыми перьями, гребнем и т.д.

Таким образом, наше исследование показало этнокультурную специфику концептуализации интеллектуальной сферы человека, которая осуществляется на основе включения зооморфных образов. Мы попытались выявить наиболее типичные зооморфные образы, участвующие в моделировании интеллектуальной концептосферы казахов и русских. Следующим этапом данного исследования является разработка лингвокультурологического словаря, который позволит расширить предмет и границы сопоставительных фразеологических исследований и лингвокогнитологии в контексте развития казахстанской науки о языке.

Список литературы

- 1 Караулов Ю.Н. «Осознавание» как процесс фиксации простейших единиц знания в языковом сознании носителя языка-культуры // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация: Сб. ст. / ИЯ РАН. — Калуга: КГПУ им. К.Э.Циолковского, 2005. — С. 178.
- 2 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. — 314 с.
- 3 Қазақтың көне тарихы. — Алматы: Жалын, 1993. — 400 б.
- 4 Антология концептов. Т. 1. — Волгоград: Парадигма, 2005. — 352 с.

Словари

- 1 Аккозин М. Казахские пословицы и поговорки. — Алматы, 2000. — 212 с.
- 2 Большой фразеологический словарь русского языка. — М., 2006. — 784 с.
- 3 Казахско-русский словарь. — Алматы, 2008. — 962 с.
- 4 Казахские пословицы и поговорки / Сост.: Г.Тайжанова. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 160 с.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. — Алматы, 2008. — 968 б.
- 6 Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алматы, 2007. — 800 с.
- 7 Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М., 2005. — 1200 с.
- 8 Фразеологический словарь русского языка. — СПб., 2006. — 608 с.
- 9 Яранцев Р.И. Русская фразеология. Словарь-справочник. — М., 2006. — 894 с.

А.К.Мырзашова

Қазақ және орыс интеллектуалдық концептосферасының зооморфтік сипаттары

Мақала адамның ақыл-ой концептосферасын бейнелеуде қолданылатын зооморфтік образдарды талдауға арналған. Зооморфтік образдардың этномәдени ерекшеліктері лингвокогнитологиялық зерттеу арқылы айқындалады.

A.K.Myrzashova

Zoomorphic signs of intellectual conceptive sphere of Kazakh and Russian people

The article is called «Zoomorphic signs of intellectual conceptive sphere of the Kazakh and Russian people». The work is devoted to the analysis of zoomorphic images, taking part in representing the intellectual conceptive sphere of a man.

УДК 811.161.1 42

Ж.К.Киынова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

Комментирование как способ экспликации культурно-исторической информации

Статья посвящена проблемам комментирования архаизмов и славянизмов. Рассмотрены разные виды комментариев, приведенные в классических литературных произведениях, и выявлена современная необходимость в них. Приведены примеры, выявляющие значение языковых единиц.

Ключевые слова: комментарий, комментирование, экспликация, культурно-историческая информация, глоссы, архаизмы, историзмы, художественный текст, глоссарий.

Комментирование малопонятных и непонятных слов имеет давнюю традицию. Еще в памятниках древней письменности встречаются различные толкования слов, которые в исторической науке принято называть глоссами. Так, в своей монографии «Глоссы как феномен текста» Н.Ж.Шаймерденова пишет, что наиболее целесообразно употребление термина «глоссы» для обозначения толкований неизвестных, малопонятных или непонятных слов и выражений, написанных на полях, между строк или внутри текста древних рукописей и старопечатных книг» [1; 15]. Такие пояснения служили для раскрытия семантики слов и представляли собой ценный материал для исторической лексикологии и лексикографии. Позже, начиная с XVIII в., в качестве семантизации лексических единиц стали широко использоваться комментарии. При этом комментатор, в отличие от писцов, переписчиков и переводчиков, руководствовавшихся собственным языковым чутьем (первые словари в виде Азбуковников появляются лишь в XVI в.), мог ссылаться на авторитет лексикографических источников и привести обстоятельный комментарий непонятных слов.

Образцами элементарного лингвистического комментария (например, при объяснительном чтении) являются семантизация и толкование непонятных слов. Как правило, это краткая справка, источниками которой являются разного рода энциклопедии, справочники и толковые словари. Глоссарий (от греч. glossa — устарелое или малоупотребительное слово) — словарь к какому-либо тексту, объясняющий малоизвестные или устарелые слова. Примером такого комментария служит глоссарий к собранию сочинений А.С.Пушкина, составленный В.В.Виноградовым. Лингвистический анализ художественного текста в вузе предполагает более развернутый и подробный культурно-исторический комментарий. При этом комментарии могут быть как авторскими (внутритекстовые примечания), так и издательскими.

Лингвистическое изучение художественного текста всегда было в поле зрения исследователей и преподавателей-практиков. Так, у истоков лингвистического анализа художественных текстов стояли Л.В.Щерба, А.М.Пешковский, В.В.Виноградов, обосновавшие науку о языке художественной литера-

туры. В настоящее время сформированы различные приемы анализа художественного текста в языковом учебном процессе: филологический анализ (Б.Г.Бобылев, В.А.Маслова, Н.А.Купина и другие); комплексный анализ (С.К.Милославская, Т.Н.Чернявская и другие); лингвистический анализ либо лингвистическое толкование (М.И.Гореликова, Л.А.Новиков, М.Шанский и другие); различные варианты стилистического анализа (А.Н.Васильева, И.П.Слесарева, К.А.Рогова и другие); лингвострановедческий анализ (Е.Г.Ростова, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров).

Вполне закономерно, что за языковыми единицами стоят и экстралингвистические факты, поэтому все виды комментариев учитывают культурный, энциклопедический, исторический (реальный) аспекты, что способствует адекватному пониманию текстов, написанных в прошлом. Так, в современной науке существуют разные виды комментирования языковых единиц: историко-лингвистический или этимологический (Н.М.Шанский, Н.А.Купина), лингвострановедческий или лингвокультурологический (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, Н.В.Кулибина), лингвоэнциклопедический (И.В.Щурова), социокультурный или реальный (С.Г.Тер-Минасова). В сущности, все эти разновидности комментариев сводятся к определению семантики слов, находящихся на периферии языка: устаревшие слова и обороты, т.е. лексические и фразеологические архаизмы и историзмы, устаревшие и окказиональные перифразы, диалектизмы, экзотизмы, слова с национально-культурной семантикой (слова-реалии или БЭЛ).

Чаще всего комментарии встречаются в художественных произведениях, причем чем дальше время их написания, тем больше непонятных слов не только для читателя-инофона, но и для носителей современного русского языка. Комментарий, ориентированный как на русских, так и на иностранных читателей, в настоящее время, совпадает, поскольку классические произведения настолько удалены от современности, что еще больше затрудняет их понимание в связи с недостатком фоновых знаний. Поэтому комментирование — важный этап для понимания текстов, написанных в прошлом, и является результатом и неотъемлемой частью лингвистического анализа художественного текста. Необходимость комментирования тех или иных слов или выражений связана, прежде всего, с учебными целями. Словарь методических терминов дает следующую дефиницию этого термина: «Комментарий — толкование, разъяснение смысла какого-либо слова, грамматического или стилистического явления, фоновых связей лексических единиц, особенностей отражения национальной культуры в слове и др. На занятиях по языку большое внимание уделяется лингвострановедческому комментированию текста и отражению в нем внеязыковой действительности» [2; 108]. Лингвострановедческий комментарий особенно востребован при обучении русскому языку иностранных учащихся, у которых нет достаточных фоновых знаний для понимания неадаптированных текстов (газетного или художественного), в которых зачастую встречаются слова с национально-культурной семантикой. Без такого рода комментария может утратиться значительная часть культурнозначимой информации, вследствие несформированности у читателя-инофона языкового сознания, присущего членам русского этносоциокультурного общества. Этот вид комментария ввели в научный оборот авторы книги «Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского как иностранного», Е.М.Верещагин и В.Г.Костомаров. Согласно их определению, «комментарий, цель которого заключается в изъяснении внеязыковых явлений, называют по-разному — реальным, историко-литературным, бытовым, социальным, текстуальным. Поскольку он сводится к лингвострановедческой семантизации, данный вид комментария правильно именовать лингвострановедческим» [3; 135]. Они выделяют разные виды этого комментирования: прагматичный, проективный с ориентацией на контекст, проективный с ориентацией на затекст.

Ни у кого не вызывает сомнения, что полное овладение языком невозможно без усвоения культуры народа, и потому значения культурнозначимых слов требуют семантизации (толкования, комментирования). Например, в романе Л.Н.Толстого «Анна Каренина» читаем: *«Ну, все кончено, и слава богу!» — была первая мысль, пришедшая Анне Аркадьевне, когда она простилась в последний раз с братом, который до третьего звонка загоразивал собою дорогу в вагоне. Она села на свой диванчик, рядом с Аннушкой, и огляделась в полусвете спального вагона»* Здесь: **до третьего звонка** — до третьего гудка паровоза. Третий гудок — сигнал, что поезд отправляется. Особую трудность составляет понимание языковых афоризмов, пословиц и поговорок, в которых отражается не только народная мудрость и коллективный опыт народа, но и особенности его национальной культуры и мировоззрение. Например, пословицу *В Тулу со своим самоваром не ездят* можно прокомментировать, во-первых, как знак ситуации: «с собой не следует брать то, чем славится место, куда направляются», и, во-вторых, афоризмы отражают национально-культурный компонент языка: национальны и топоним Тула, и реалия самовар, а сама фраза основана на знании всеми русскими того факта, что Тула издав-

на славится производством самоваров. Из этого следует, что лингвострановедческое или лингвокультурологическое комментирование — это эксплицитное представление культурнозначимой информации, которая в самом тексте присутствует имплицитно.

Комментирование к классическому литературному произведению в настоящее время необходимо не только для читателя-инофона, но и для русского читателя, так как «...разрыв между культурами, их конфликт возможен не только в виде столкновения родной и чужой культур, но и внутри своей, родной культуры, когда изменения в жизни общества достигают такого уровня, что следующие поколения уже не помнят, не знают, не понимают культуры и мироощущения своих предков. Социокультурный комментарий, который также и называют реальным, чтобы подчеркнуть противопоставление реалий языковым фактам, имеет целью обеспечить наиболее полное понимание текста, восполнить недостаток фоновых знаний у читателя, разрешить конфликт культур и перевести его в диалог, остро необходим как иностранному читателю при изучении русского языка, так и современному русскому читателю» [4; 108].

Известно, что в основном в комментировании нуждается устаревшая лексика:

- 1) архаизмы и историзмы, вышедшие из активного употребления и встречающиеся только в текстах классической литературы: *земь* (земля), *заутра* (завтра утром), *дотоле* (до тех пор), *борзый* (быстрый), *стогна* (площадь), *подъемля* (поднимая), или малоупотребительные (*град*, *глас*, *уста*);
- 2) слова, функционирующие в современном русском языке, но изменившие свои значения, или их называют семантическими архаизмами, когда устаревает не само слово, а его значение. Например, *восстать* (подняться), *прах* (пыль), *позор* (зрелище);
- 3) устаревшие формы широко употребительных слов (на колена вместо на колени)

К малоупотребительным, и даже неупотребительным, в современном языке относятся славянизмы, которые сейчас перешли в разряд архаической лексики и используются как средство стилизации. К славянизмам при этом мы относим не только слова, заимствованные из старославянского, а значит, и церковнославянского, языка, но и древнерусские, выполняющие в текстах различные стилистические функции — высокая, поэтическая лексика: *ланиты*, *десница*, *дщерь*, *младой*, *хладный*, *град* и др. Значение этих слов вызывает некоторые затруднения у читателей, понимание которых может быть осуществлено через их историко-лингвистическое комментирование, состоящее из нескольких этапов:

- 1) выписать непонятные слова, используя толковые и исторические словари, дать толкование каждого из них;
- 2) опираясь на социально-исторический контекст, охарактеризовать функции славянизмов в тексте;
- 3) объяснить употребление таких слов в тексте классического литературного произведения.

При этом исторический комментарий должен быть контекстуально-ориентированным, т.е. тесно связанным с самим произведением, а не ограничиваться лишь сообщением энциклопедических сведений.

Историко-лингвистический комментарий особенно необходим для разъяснения слов, у которых изменилось только значение, само же слово функционирует в языке, но имеет другой смысл. Так, в романе Ф.М.Достоевского «Преступление и наказание» читаем: «В этом саду была одна тоненькая, трехлетняя елка и три кустика. Кроме того, выстроен был **вокзал**, в сущности, распивочная, но там можно было получать и чай, да сверх того стояли несколько зеленых столиков и стульев». *Вокзалами* (или *воксалами*) первоначально называли разного рода увеселительные заведения, в которых можно было выпить вина, потанцевать, поиграть в карты. Современное «железнодорожное» значение это слово приобрело позже. Слова, в которых устаревает только значение, называются семантическими архаизмами. Н.М.Шанский, сравнивая употребление слова *взор* в произведениях А.С.Пушкина и в современном языке, пишет: «... мы не обратим никакого внимания, и, пожалуй, совершенно справедливо на строчку «Увы, куда ни брошу *взор*». В этой строчке слово *взор* употребляется в том значении, которое свойственно ему и сейчас. Но было бы неверно, если бы это слово не привлекло нашего внимания, например, в следующем отрывке из романа «Евгений Онегин»: *Заметя трепетный порыв, С досады взоры опустив, Надулся он*. Здесь Пушкин употребляет слово *взор* — не в привычном для нас значении *взгляд*, а в качестве синонима к словам *глаза*, *очи*. Этот пример ярко показывает, как важно при изучении литературного произведения, особенно написанного в прошлом веке, учитывать устаревшие факты, прежде всего архаизмы в области семантики» [5; 12].

Нельзя не согласиться с тем, что комментирование таких архаизмов должно быть синхронным, чтобы не вводить читателя в заблуждение, так как подобные изменения в значении слов приводят к «столкновению» архаичного и современного сознания. Несомненно, что к семантическим архаизмам или архаизмам времени, когда устаревает не фонетическое оформление слова, а его значение, необходим комментарий, содержащий не только разъяснение значений слова, но и разъяснение внеязыковых явлений, т.е. учет экстралингвистических факторов. Во многих случаях современный читатель не может иметь всестороннего представления о реалиях, предметах и социальных предпосылках ушедших времен. Слово *пальто*, например, в середине XIX в. только входило в активное употребление, называя первоначально мужскую верхнюю одежду для дома или улицы — сюртук, и в литературе того времени нередки примеры употребления слов *пальто* и *сюртук* как абсолютных синонимов: — *Постойте, я примерю ваш сюртук. Ба! Как раз впору!* — сказал он, надевши легкое пальто Райского, и, садясь в нем на кровать (И.А.Гончаров «Обрыв»).

В современном языке глагол «возразить» имеет следующее значение: заявить о своем несогласии, высказать возражение (довод, мнение против чего-нибудь). Однако полтора века назад это слово означало противоположное, антонимичное значение — «согласиться»: В «Фаусте» И.С.Тургенева читаем: «- *И в ваших жилах течет итальянская кровь, — заметил я. — Да, — возразила она, — хотите, я покажу вам портрет моей бабушки?»*. После утвердительного ДА неожиданным кажется глагол возразила, выражающий в современном языке несогласие с тем, что сказал собеседник. Между тем в XIX в. слово возразить могло употребляться в значении ответить — вообще ответить, в том числе и согласием: «Очень рада, — возразила старуха, окинув большими и черными, но уже потускневшими глазами. — Прошу любить моего сынка. Человек он хороший» (И.С.Тургенев «Затишье»).

Для современного носителя языка *дворник* — это работник, поддерживающий чистоту и порядок во дворе и около дома. В рассказе И.С.Тургенева «Однодворец Овсянников» читаем: *Крестьянин просьбы сочиняет с мещанами городскими да с дворниками на постоялых дворах знается*. Во времена И.С.Тургенева дворником называли владельца или содержателя постоялого двора.

Активизация словообразовательных моделей, характерная для языка XIX в., привела к появлению тождественных по значению слов. Так, существительные с абстрактным значением на *-ость* дублировали существительные на *-ство, -ие*, уже существовавшими ранее, причем слова с суффиксом *-ость* были более употребительными: — *Спасибо за доверенность!* — воскликнул он, — *хотя прошу заметить, я не желал ни знать вашей тайны, ни своей вам выдать, а вы ею распорядитесь, как своим добром* (И.С.Тургенев «Рудин»). Или: — *Все в неизвестной даме невольно привлекло сердце и внушало доверенность* (А.С.Пушкин). В современном языковом сознании доверенность ассоциируется с официальным документом, поэтому его употребление может показаться непонятным, а может быть и несколько странным. Между тем и *доверенность*, и *доверие*, имея один и тот же корень, обозначают одно понятие «верить».

Особый интерес представляют стилистические архаизмы, которые в текстах выполняют определенную стилистическую функцию. Причем в одном и том же произведении параллельно могут употребляться как семантические архаизмы, так и стилистические, и потому существует проблема их отграничения. «Нельзя ставить в один ряд, скажем, такие (для нас одинаково архаичные) слова, как *вдруг* «одновременно» и *грады* «города». *Вдруг* «одновременно» — это семантический архаизм, который стал словом пассивной лексики русского литературного языка лишь во второй половине XIX в. Для Пушкина он еще архаизмом не был. Что касается слова *град*, то оно старославянского происхождения и употребляется А.С.Пушкиным вместо исконно русского существительного *город* в качестве стилистически маркированного архаизма, являющегося элементом языковой стилизации древнерусской речи. *Вдруг* «одновременно» — для Пушкина живое слово, а *грады* — архаизм. В данном случае перед нами возникает и более сложная проблема — нет только отграничения того, что существует в современном русском языке в активном запасе, от того, что ушло из него, но и отграничения различных слов в самом пассивном запасе» [5; 15]. Отсюда следует, что к стилистически маркированным архаизмам преимущественно относятся славянизмы (церковнославянизмы, старославянизмы), которые используются как средство исторической стилизации (воспроизведение языка исторической эпохи), стилизации библейского языка, создание гражданской патетики и воссоздание романтических образов (поэтизмы). Все эти стилистические функции славянизмы «обрели» в XIX в., тогда как в эпоху классицизма, согласно теории трех стилей М.В.Ломоносова, они являлись лишь формальными показателями высокого слога, т.е. канцеляризмами (штампами).

Необходимо заметить, что не все славянизмы представляют собой архаизмы, так как эти слова, заимствованные из старославянского языка, имели разную «судьбу» в истории русского литературно-

го языка: одни из них теряли генетическую маркированность, становясь функционально русскими словами, другие — высокие и поэтические слова — представляют собой стилистически маркированные архаизмы. Лексико-фонетические, т.е. неполногласные славянизмы *брег, хлад, злато, древо, молодой* и др. не нуждаются в комментариях, так как им соответствуют такие полногласные русизмы, как *холод, золото, берег, дерево, молодой*, тогда как собственно-лексические славянизмы-соматизмы, например, *лик, перси, длань, чресла* должны быть «переведены» на современный язык: *лицо, груди, ладонь, поясница* и т.д. Среди всех славянизмов, обозначающих части тела человека, литературный язык сохранил многие модели употребления *очей* и *уст* в пословицах и поговорках, стихотворениях и песнях, что объясняется ценностными представлениями носителей языка. Для архаического сознания характерно описание абстрактных способностей человека через названия конкретных органов. Так, рука была синонимом таких слов, как *власть, сила, помощь*, тогда как рука в современном языковом сознании не имеет таких ассоциаций. Поэтому при комментировании таких слов нельзя ограничиваться только их переводом на современный язык, т.е. лексическим комментированием, используя толковые и исторические словари. Важно определить функцию славянизмов как стилистически маркированных архаизмов, опираясь на речевой контекст и контекст социально-исторический, и выявить основные направления изменений семантики слов и оборотов.

Состав архаизмов не ограничивается одними лишь славянизмами по происхождению, в него входят и русизмы, и иноязычные слова. Рядом с неполногласными формами стоят слова и термины, связанные с религией: *лик, образ, икона, чернец, скуфья, риза* и др.; общественно-политическая лексика: *князь, боярин, царевич, раб, дяк* и др.; названия официальных документов: *грамота, челобитная, указ* и др. Все они создают не только исторически достоверную языковую обстановку, но и бытовую атмосферу эпохи.

Таким образом, при комментировании языковых единиц необходимо, во-первых, разграничивать семантические архаизмы (архаизмы времени, т.е. архаические элементы с позиций современного языкового сознания) и стилистические архаизмы (зачастую это славянизмы), во-вторых, не ограничиваться сообщением популярно-энциклопедических сведений, учитывать при этом и социокультурный контекст произведения, а значит, и описываемой эпохи, в-третьих, выявить изменения в семантике слова, связанные с его архаизацией и «культурной памятью».

В последнее время большое внимание уделяется библейской тематике, что связано с изменением отношения самого общества к религии. Библия является культурно-значимым источником для миропонимания носителей языка. Многие библейские выражения вошли в литературный язык в церковнославянской форме, которая сохранилась во фразеологизмах: *разверзлись хляби небесные, притча во языцех, ничтоже сумняшеся* и др. Все они «чужды» для современного сознания, и потому требуют этимологического комментирования, например, *притча* — поговорка, *язык* — народ, *языцех* — старая форма предложного падежа. Такое комментирование непосредственно связано и с архаизацией слова, что привело к трансформациям его значений. Так, прилагательное *злачный* употребляется сейчас только в составе оборота *злачное место* — «место, где предаются кутежу и разврату». В тексте Псалтыри, а также в молитвах оно имело значение «изобилующий злаками, богатый растительностью, сытный».

Таким образом, комментирование языковых единиц — это способ экспликации культурно-исторической информации, являющийся необходимым условием для понимания текстов, написанных в прошлом. В настоящее время проявляется тесная связь комментирования с источниковедением, что позволяет выявить обусловленность языкового материала текста всеми внешними факторами его создания.

Комментирование текста, особенно художественного, представляет интерес не только для практики преподавания языков, т.е. в учебных целях, но и для истории языка и исторической лексикографии.

Список литературы

- 1 Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста. — Алматы: БОРКИ, 1997. — 156 с.
- 2 Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). — СПб.: «Златоуст», 1999. — 472 с.
- 3 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — М.: Рус. яз., 1990. — 246 с.
- 4 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Изд-во МГУ, 2004. — 352 с.
- 5 Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста. — Л.: Просвещение, 1990. — 415 с.

Ж.К.Киынова

Түсініктеме мәдени-тарихи ақпараттар экспликацияларының тәсілі ретінде

Мақала архаизмдер мен славянизмдерге түсінік беру мәселелеріне арналған. Классикалық әдеби шығармаларға берілетін түсініктемелердің алуан түрлері қарастырылып, олардың қазіргі уақытта қажеттілігі айқындалған. Сонымен қатар тілдік бірліктердің мағынасын ашу мақсатында мысалдар келтірілген.

Zh.K.Kiyнова

Commenting as a way of explication of the cultural and historical information

The article is devoted to the commenting archaisms and Slavonicisms for training purposes. The various types of commenting to the classic literary works and their necessity at this time are described. The examples of the linguistic units semantization are shown in the article.

УДК 80.2

М.К.Пак

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Особенности синонимии в диалектной системе

В статье рассмотрен синонимический ряд существительных русского языка, описывающих взаимосвязь предметов и явлений окружающей среды, органическую связь семантических сходств и различий, особенности структуры семантического пространства.

Ключевые слова: синонимия, диалектная система, межсловные взаимосвязи, парадигматические отношения, архангельские говоры, межсистемная интерференция, говор, смысловая эквивалентность, структурирование семантического пространства.

Рассмотрение общерусских слов ценно для специалистов не только своей развитой семантической структурой, но и разветвленной системой межсловных взаимосвязей на парадигматическом уровне функционирования лексических средств общерусского характера. Четырехмиллионная картотека Архангельского областного словаря [1], содержащая фактический материал современных архангельских говоров, дает интересные факты, относящиеся к синонимии, которые позволяют говорить о специфике системных отношений в области общерусских слов-существительных в диалектной системе в сравнении с теми же явлениями в литературном языке (ЛЯ). Рассмотрим действие парадигматических отношений на конкретном материале общерусского фонда лексики.

Общерусские существительные (ОС), отличающиеся богатой полисемией, в архангельских говорах имеют большое количество смысловых эквивалентов, находящихся в отношении двусторонней импликации. В лексической синонимии русских народных говоров наряду с различительными чертами отмечается много общего с синонимией в лексике ЛЯ. По мнению Е.В. Падучевой, «синонимический ряд может быть минимальной парадигмой, в рамках которой различие между словами имеет смысл описывать» [2; 17], тем более диалектная система отличается, по мнению многих исследователей (О.И. Блиновой, Л.И. Баранниковой, Т.С. Коготковой, Н.А. Лукьяновой и других), исключительным богатством синонимических средств. ОС имеют большие синонимические ряды, определяемые языковыми единицами, которые находятся между собой в отношениях семантической сопоставленности. В диалектной системе, как и в ЛЯ, каждое лексическое значение имеет свой набор синонимов, что подтверждает определенную связь синонимии с полисемией, т.е. очевидна определенная связь между парадигматическими отношениями и семантической структурой слова. Например, **верх** «верхняя часть, верхушка чего-н.» - *верёх, верхóвище*¹ в 1 знач., *верховье* в 1 знач., *верхочёк* в 1 знач., *вершина* в 7 знач., *вершинка* во 2 знач., *вёришо* в 1 знач.; «шляпка гриба» - *верхотка* в 1 знач., *верхочёк* в 3 знач., *верхушка*¹ в 3 знач., *вершина* в 10 знач., *головка, головушка, губа, обабок, покрывка,*

рыжик, тятюшка, шапка, шляпа, шляпа; «верхняя жилая часть (одна или две комнаты) двухэтажного рубленого дома, обычно парадная или летняя» - *верха, верхи* в 1 знач., *верхна(я) изба, верхна(я) полovina, верхница*¹ во 2 знач., *верхня(я) изба, верхня(я) горенка (горница, комната), верховье* во 2 знач.; «исток реки (ручья), верхнее течение» - *верхи* во 2 знач., *верховица, верховище*², *верхоречье, верхота* в 1 знач., *верхотина* в 3 знач., *вершина* в 11 знач., *вершинка* в 9 знач.; «местность или поселения, их части, расположенные по течению реки по отношению к тем, которые имеет в виду говорящий, территория в верховье реки» - *верховка*² в 1 знач., *верховье* в 5 знач., *верхотина* в 5 знач., *вершина* в 12 знач., *вершинка* в 10 знач.; **дерево** «растущее дерево» - *дерёва* в 1 знач., *деревенька* в 1 знач., *деревинина, деревинко, деревинье* в 1 знач., *дёрвко* в 1 знач., *деревина* в 1 знач., *деревце* в 1 знач., *деревьё* в 1 знач., *деревяшка, лесина*; «очищенный от ветвей ствол срубленного дерева, бревно» - *дерёва* во 2 знач., *деревинье* во 2 знач., *деревинико, дерёвка, дёрвко* во 2 знач., *деревина* во 2 знач., *дерёвочка, дерёвушко, деревце* во 2 знач., *деревчушко, деревьё* во 2 знач., *дровина*; «часть ствола между корой и сердцевиной дерева» - *деревина* в 5 знач., *болонь*; «древесный материал, используемый для изготовления чего-н., древесина» - *деревесина, деревина* в 6 знач., *деревце* в 4 знач., *деревяга* во 2 знач., *деревяжечко*; «деревянный предмет, деревянное изделие» - *дервице, дерёва* в 3 знач., *деревенька*² во 2 знач., *деревина* в 7 знач., *деревичка, деревко* в 5 знач., *деревнина, деревушка*², *дерёвчико, деревягина, деревядина, деревяка, деревянина, деревяница, деревянка, деревянное место, деревястое, деревяха, деревяшка* в 3 знач.; «трубчатый слой нижней части шляпки гриба» - *бахорма* в 1 знач., *дерно* в 5 знач., *дно* в 3 знач.; **дом** «жилое бревенчатое рубленое строение со всеми подсобными хозяйственными помещениями, находящимися под одной крышей» - *двор* в 5 знач., *домага, домёрко, домёшко, домик* в 1 знач., *домишко, домовьё* в 4 знач., *домок* в 1 знач., *домонько, домочек* в 1 знач., *домуха, домухек, домушко, домчик, домышек, строенье*; «двухэтажное жилое бревенчатое строение» - *верх да низ, верхи да низы, горница на подызбице, две жиры, двоежирной дом, двоежирок, дуэтажной дом, двужирной дом, дом с верхами, дом на подвалах, дом на подызбицах*; «жилая часть крестьянского дома» - *изба*; «нежилая часть крестьянского дома, используемая для хозяйственных нужд» - *двор* в 1 знач.; «место жительства» - *домовице* в 7 знач.; «крестьянское хозяйство, домашние дела» - *домоводство, домовье* в 1 знач.; «деревня» - *деревня* в 1 знач., *домик* в 5 знач.; «гроб» - *домовице* в 1 знач., «полог в виде шатра, защищающий от летающих кровососущих насекомых» - *домик* в 8 знач., *домино* во 2 знач.; **дорога** «полоса земли, служащая для езды и ходьбы» - *волок* в 1 знач., *дорожка* в 1 знач., *дорожина* в 1 знач., *дорожинка, дорожонка, путь*; «возможность проехать, пройти где-н., проезд, проход куда-н.» - *выезд* во 2 знач., *дорожка* во 2 знач., *доступ, доход* в 1 знач.; «место для проезда, прохода куда-н.» - *дороженька* в 3 знач., *дорожка* в 3 знач.; «оживленное место вблизи дороги» - *дорожка* в 4 знач.; «какое-н. расстояние, которое проезжает или проходит кто-н., отрезок пути» - *волок* в 4 знач., *путь*; «пребывание в пути, поездка» - *волок* в 6 знач., *дорожка* в 5 знач., *путь, пути дорожные*; «направление движения, путь следования» - *волок* в 5 знач., *дорожка* в 5 знач.; «линия, продольная полоса» - *борозда* в 3 знач., *ворга* в 6 знач., *дорожка* в 7 знач.; «след в виде полосы, оставляемый кем-н., чем-н. движущимся» - *волока, дорожка* в 8 знач.; «жизненный путь» - *век* в 1 знач., *дорожка* в 9 знач., *жира, жисть, житьё*; «образ жизни кого-н.» - *век* в 6 знач., *дело* в 11 знач., *жира, жисть, житьё, путь* и др. Интересно тонкое замечание Е.А. Нефедовой о том, что «общерусские слова, относящиеся по своим первичным значениям к разным, часто весьма удаленным друг от друга семантическим сферам, на каких-то отдаленных от начального шагах своего семантического развития могут вступать в синонимические отношения. При этом разные слова приходят к общему для них значению разными путями, и само это значение имеет неодинаковый статус в семантической структуре каждого из них» [3; 195].

Широко распространены семантически эквивалентные единицы, представляющие однокорневые образования. Например, **двор** «задняя, нежилая (обычно двухъярусная) часть крестьянского дома, используемая для хозяйственных нужд» - *дворец* в 1 знач., *дворишко* в 1 знач., *дворище* в 3 знач., *дворыще, дворье* в 1 знач.; «нижняя задняя часть крестьянского дома, в которой помещается скот» - *дворёнко, дворец* во 2 знач., *дворище* в 4 знач., *дворье* во 2 знач., *назём, нижней (исподней) двор, одвор, одворье*; «неутепленная часть помещения для скота в нижней задней части крестьянского дома» - *дворец* в 3 знач., *дворище* в 5 знач.; «колхозный скотный двор» - *дворище* в 6 знач., *дворня, дворье* в 3 знач.; «совокупность жилых и нежилых помещений под одной крышей, дом» - *дворец* в 6 знач., *дворишко* во 2 знач., *дворище* в 7 знач., *дом, постройка*; «семья, дом, хозяйство» - *дворище* в 8 знач., *дом*; «огороженное сетями пространство (в озере, море) для ловли рыбы» - *малой двор*; **горб** «пологая округлая возвышенность» - *вал* в 1 знач., *горбак, горбатина, горбина* в 1 знач., *горбник, горбоватик, горбуля* в 1 знач., *горбун* в 1 знач., *горбуш, горбуша* во 2 знач., *горбушка* в 3 знач., *горбыль* в 1 знач.,

горбыш в 1 знач.; «изогнутая или выпуклая часть чего-н.» - *горбышок* в 3 знач.; «горбыль» - *горбина* во 2 знач., *горбинина*, *горбишко*, *горбовая доска*, *горбовина*, *горбуль* во 2 знач., *горбуля* во 2 знач., *горбушка* в 3 знач., *горбышок* в 4 знач.; «спина» - *горбина* в 5 знач., *горбунюшка*, *горбышок* в 7 знач., *спина*; «горбушка» - *булыш* во 2 знач., *горбуха* во 2 знач., *горбушка* в 6 знач., *горбушок* в 6 знач., *горбыш* в 3 знач., *краюха*; «сугроб» - *горбыш* в 4 знач., *субой*, *сумёт*; **год** «период времени в двенадцать календарных месяцев» - *го́денко*, *годик* в 1 знач., *година* в 1 знач., *годо́к* в 1 знач.; «количество лет с момента рождения, возраст» - *годе́нко*, *годе́нок*, *годик* во 2 знач., *година* во 2 знач., *годи́шко* в 1 знач., *годо́к* во 2 знач.; «период, время жизни кого-н.» - *век* в 1 знач., *годик* в 3 знач.; «положенный, подходящий, отведенный, определенный для чего-н. срок, период, предел времени. О жизни человека» - *годик* в 4 знач., *годи́шко* во 2 знач., *годо́к* в 3 знач., *стро́к*; **грыжа** «различные заболевания внутренних органов» - *грыжак*, *грыжица*, *грыза*, *грызка*, *грызло*, *грызун* в 3 знач., *грызь*, *грызьё*; **деревня** «крестьянское селение» - *дерёва*, *деревёна*, *деревенина*, *деревенишка*, *деревенка* в 1 знач., *деревёнышка*, *деревенька*¹ в 1 знач., *деревенюшка*, *деревёшка*, *деревинка*², *деревка*, *деревля*, *деревна*, *деревнёшка*, *деревнишка*, *деревнишко*, *деревнуха*, *деревушка*, *деревнюха*, *деревнюшка* в 1 знач., *деревонька*, *деревуха*, *деревушка* в 1 знач., *деревьюшка*, *деревюшка*, *десяток* в 5 знач., *дом* в 10 знач., *домик* в 5 знач. и др.

В архангельских говорах отмечены преимущественно морфемные синонимы, т.е. слова, относящиеся к разным словообразовательным типам от одного корня. Например, **баба** «женщина, замужняя женщина» - *бабёнка*, *бабёно*, *бабёха*, *бабёшка*, *бабёшко*, *бабица* в 1 знач., *бабонька* в 1 знач., *бабочка*¹, *бабуха* в 1 знач.; «старая женщина, бабушка, родная бабушка, в обращении к ней внуков и детей» - *бабка* в 1 знач., *бабко*, *бабуха*¹ в 2 знач., *бабушко*; **воробей** «маленькая птичка с коричнево-серым оперением» - *воробок*, *воробейко*, *воробешок*, *воробешко*, *воробеюшко*, *воробко*, *воробуш*, *воробушек*, *воробушко*, *воробыш*, *воробышко*; **груда** «ком, комок, кусок чего-н.» - *валыш* в 3 знач., *глиба*, *востряк*, *вьюк* в 1 знач., *глибак*, *глуза*, *глыба*, *глыбаз*, *глыбак*, *глыбина*, *глыбк*, *глыда*, *глыжа*, *глыза*, *глызина*, *глазовина*, *гоголь*, *гогорышек*, *головня* в 1 знач., *голька*, *гомель*, *горошина* в 1 знач., *грудина*², *грыза*, *ловтяк*, *росколок*, *щипак*; **дурак** «глупое, малосообразительное существо» - *бестолковое*, *глупарка*, *глупарь*, *дикарь* в 1 знач., *дуб*² в 5 знач., *дура*¹ в 1 знач., *дуравка*, *дуракан*, *дуралейко*, *дуралёха*, *дуранко*, *дурачей*, *дурачёк* в 1 знач., *дурачёное*, *дурачёно*, *дурачёнок*, *дурачёшко*, *дурачина* в 1 знач., *дурачка*, *дурашка*, *дурная голова*, *дуролейка*, *дуронька*, *дуропляс*, *дурошлёт*, *дурушко*, *дурь* в 8 знач., *надурак*, *подиалим*, *прииалим*, *шаль*, *шалюг*, *шалюк*, *шалак* и др. Различные словообразовательные средства используются для означивания важных реалий, имеющих практическое значение для диалектоносителя в освоении окружающего мира.

Развернутый синонимический ряд, где широко представлены сложные образования – приложения, манифестирует объемную характеристику, широко бытующую среди диалектоносителей. Например, **хозяин** «мифическое существо, обитающее в доме, бане, сарае, помещении для скота, овине или в воде, в лесу» - *бука*¹ в 1 знач., *дед* во 2 знач., *дедуха*, *дедушка* во 2 знач., *дедушко*¹ в 4 знач., *дедушко-батаманушко*, *дедушко-братанушко* в 1 знач., *жировной*, *жировой*, *жихарь*, *жихорица*, *жихорь*, *лешой*, *нечистая сила*, *обдериха*, *одёрышек*, *суседко*, *хозяюшко*, *чёртушко*, *чёртышко*; «мифическое существо, обитающее в доме» - *бабушка-доможирюшка*, *дед дома*, *дед-домовей*, *дед-сусед*, *дедко* в 4 знач., *дедко-доможирко*, *домо-домовой*, *дедушка домовой*, *дедушка-доможирюшка*, *дедушка-домовеюшка*, *дедушка-соседушка*, *дедушка-батаманушко*, *дедушко-братанушко*, *дедушко-богоданушко*, *дедушко-братанушко*, *дедушко-доманушко*, *дедушко-домоваюшко*, *дедушко-домоведушко*, *дедушко-домовейко*, *дедушко-домовеюшко*, *дедушко-домовидушко*, *дедушко-домовишко*, *дедушко-домовой*, *дедушко-доможирюшко*, *дедушко-домохозяюшко*, *дедушко-модамюшко*, *дедушко-домовеюшко*, *дедушка-модовой*, *дедушко-соседушко*, *домовей*, *домовик*, *домовичёк*, *дяденька-батюшка*, *нечистая сила*, *суседушко-братанушко*, *хозяин жировой*; «мифическое существо, обитающее в доме и в помещении для скота» - *бабушка-доможирюшка*, *дед-домовей*, *дед-домовой*, *дедушка-домовеюшка*, *дедушко-доможижюшко*, *дедышко-домоведышко*, *доброхот* в 4 знач., *доброходушка* во 2 знач., *доброхотушко* во 2 знач., *доманушко*, *домашней хозяин*, *домашничек*, *домоваюшко*, *домовая ласточка*, *домоведушка* во 2 знач., *домоведушко*, *домоведушко-батюшко*, *домоведышко*, *домовей* в 1 знач., *домовейко*, *домовешко*, *домовеюшка*, *домовешко*, *домовеюшко-батюшко*, *домовеюшко-братанушко*, *домовитой* во 2 знач., *домовичёк*, *домовишко*, *домовой сосед* (*соседушко*, *суседко*), *домовой хозяин* (*хозяинушко*, *хозяюшка*), *домовуюшко*, *домовушко*, *доможижюшко*, *доможилко*, *доможир* в 3 знач., *доможирка* в 3 знач., *доможирко*, *доможирюшко*, *доможирюшко-домовой*, *домохозяин* в 5 знач., *домохозяюшко*, *запечник*, *ласка*, *соседка*, *соседко*, *суседко*, *суседушко-братанушко*, *ишишко*, *ишишко-доможирюшко* и др. В представленном синонимическом ряду

тождественные по значению существительные актуализируют разные стороны, характеризующие *домового*: родственные отношения – дедушка, дед, брат, дяденька; места обитания – дом; характер – доброта и др. А.С. Герд отмечает, что «лексика дает мелкую детализацию и дробление понятия и хорошо представляет характер мышления представителей этноса. В этой связи обилие синонимов и производных, обозначающих одно понятие в одном ареале, свидетельствует об устойчивости и важности реалии в жизни и, тем самым, может служить дополнительным источником оценки отношения говорящих к тому или иному объекту» [4; 65], а в конечном счете – реконструкции древней наивной картины мира. Ф.И. Буслаев в свое время точно подметил, что «словом мы выражаем не предмет, а впечатление, произведенное оным на нашу душу. ... синонимы должны определяться не по предметам, ими означаемым, а по точке зрения, с которой человек смотрел на предмет при сотворении слова» [5; 273].

Синонимический ряд образуют в равной мере существительные, относящиеся к разным тематическим группам: праздник – **борода** «окончание уборки урожая» – *дожин*, *дожинки* в 1 знач., *дожина* в 1 знач., *выжанка* в 1 знач.; «праздник по случаю окончания сельскохозяйственных работ» – *бородное*, *бородной праздник*, *выжанка* во 2 знач., *выжина*, *дожина* в 3 знач., *дожинки* в 3 знач., *пожина*, *фила*; **веселье** «зимние вечерние посиделки, вечернее собрание молодежи в помещении для рукоделия и развлечений» – *беседа* в 1 знач., *вечер*¹ в 1 знач., *вечёра*¹, *вечерёна*, *вечеренка*, *вечеренье*, *вечеренька* в 1 знач., *вечерильник*, *вечерина* во 2 знач., *вечеринка* во 2 знач., *вечеринька*, *вечерица*, *вечерище*, *вечёрка* в 1 знач., *вечерник* в 1 знач., *вечерница*, *вечерова*, *вечеровально*, *вечеровальня*, *вечерованье*, *вечеровка*, *вечеровня*, *вечерок* в 4 знач., *вечерунка*, *вечеруха* в 1 знач., *вечерушник*, *вечерюленья*, *вечеря*, *вечеряна*, *вечерянка*, *игрушка*, *поседка*, *посиденка*, *посядка*, *сизжонка*, *супрядка*; «дурной запах» – *воздух*¹ во 2 знач., *гаведь* во 2 знач., *газ* в 3 знач., *дух*; отношения между людьми – **друг**¹ «любимый человек, возлюбленный; поклонник, предмет ухаживания. Чаще о мужчинах» – *барошник*, *барышня*, *беседница* во 2 знач., *вечеровальник* во 2 знач., *дорогуша* в 3 знач., *дролечка*, *дролик*, *дролишко*, *дроль*, *дролька*, *дролюша*, *дролюшка*, *дрольха*, *дроленька* во 2 знач., *дружок* во 2 знач., *дружьак*, *желанной*, *кánиша*, *макароля*, *масет*, *масетик*, *масетка*, *милашка*, *милёнок*, *миляш*, *мотана*, *мотаня*, *подруга*, *ухажор*, *ягодинка*, *ягодиночка*; средство передвижения – **сани** «гужевое, в основном зимнее, транспортное средство на полозьях для перевозки больших грузов: бревен, сена, навоза и т.п.» – *дровенки*, *дровёнки*, *дровенца*, *дровеньки* во 2 знач., *дровники*, *дровница* в 1 знач., *дровнищи*, *дровнишки*, *кáтуля*, *катули*, *корета*, *крéни*, *креньки*, *розвалёнки*, *розвалёшки*, *розвали*, *розвалки*, *розвальни*, *салаги*, *салажки*, *санки*, *сáнники*, *чуна*, *чуни*, *чунка*, *чунки*, *чуны*, *чунька*, *чуньки*; сельскохозяйственные орудия труда – **грядка** «колодка с зубьями у грабель» – *головка* в 12 знач., *колода*, *матка*, *маточка*, *оголовок*, *оголовь*, *оголовье*, *оголовьё*, *сволочёк*, *сголовье*, *хребёт*, *хребтина*, *шалга*; природные явления – **гром** «шум, грохот» – *гамина*, *громотня*, *громоток*, *грохотина*, *грохоток*, *юкотня*; «шум, крик, громкое пение» – *галдёж*, *грам*², *громка*, *грохот*², *гул*; **ветер** «ветер» – *ветр*, *ветёрко*, *ветерь*, *ветерье*, *ветрёко*, *ветричек*, *ветрочек*; **ворот** «водоворот» – *водоворотень*, *водоворотье*, *водокрут*, *водоровь*, *водороть*, *заверть*, *завороть*, *коловорот*, *круган*, *кружал*, *курган* и мн. др. Известно, что каждый объект может быть охарактеризован по-разному, в зависимости от того, какой отличительный его признак берется в основу, в результате чего появляется несколько названий. Одна и та же реальность может быть представлена разными лексемами, актуализирующими различные признаки, как правило, существен функциональный.

Синонимический ряд образуют как существительные с конкретным, так и с абстрактным значением. Например, **добро** «нечто положительное, хорошее» – *доброе* в 1 знач., *доброта* в 1 знач., *добрь*; «отзывчивость, душевное расположение к людям, доброта» – *добрина* в 1 знач., *добротка*, *добрыдня*; «имущество, вещи, материальные ценности» – *богатство*, *добренькое*, *добрецё*, *добречко*, *довольство*, *живот*, *житьё*; «нечто полезное, нужное» – *доброе* во 2 знач.; «продукты, способствующие улучшению качества приготовляемой пищи» – *волога* в 4 знач., *доброта* в 3 знач.; **гриб** «любой съедобный шляпочный гриб» – *грибёшек*, *губа*² во 2 знач.; «любой съедобный трубчатый» – *губа*² в 5 знач., *обабок*, *сухая губа*, *сухой (сушеный) гриб*; «гриб подберезовик болотный» – *болотник* в 3 знач., *болотной гриб*, *долгоножка*, *макар*, *моховик*; «древесный грибок, плесень» – *гниль* во 2 знач., *грибок*¹ в 3 знач., *губа*² в 8 знач.; «гриб подберезовик со светлой шляпкой» – *белоголовик* во 2 знач., *белой боровик*, *подосиновик*; **спица** «палка с развилкой на конце (обычно из цельного дерева), рогатина» – *вилак*, *вилан* в 1 знач., *виланка* в 1 знач., *вилаха* в 1 знач., *вилач*, *вилашек* во 2 знач., *вилашка* в 1 знач., *вилка* в 1 знач., *вилки* во 2 знач., *вилуха*, *вилы* во 2 знач., *виляк*, *виляха*, *висляк*, *вихлец*¹, *кокор*, *рибжа*, *рибжица*, *рогаль*, *рогач*, *россоха*, *хлыстень*; **гад** «грызун, пресмыкающееся или земноводное животное» – *гада*, *гадина* в 1-м знач., *гадюха* во 2 знач., *гнус*; **круг** «водоворот» – *веретеница*, *вертежок*,

вертун во 2 знач., *вертюжок* в 3 знач., *водоворот*, *ворот*, *завёрт*, *заводь*, *зворота*, *заворот*, *заток*, *затон*, *ключ*, *коловёрт*, *коловорот*, *круган*, *круговорот*, *кружина*, *курган*, *курья*, *ляга*; **гроб** «гроб» - *вековое жилище*, *гробная*, *дом* в 11 знач., *дом без дверей и окошек*, *домик* в 6 знач., *домовина*, *домовое жилище*, *домовьё* в 1 знач., *новой дом*; **хозяйка** «женщина, ведущая домашнее хозяйство» - *большуха* в 1 знач., *домашняя хозяйка*, *домашница*, *домоведушка* в 1 знач., *домовица*, *домовница* в 1 знач., *домоводка*, *домохозяйка*, *обряжуха*; **грива** «протяженное (длинное) высокое сухое место» - *бор*¹ в 4 знач., *верётея*, *веретик*, *верётника*, *веретина*², *веретище*¹, *вереть*, *веретья* в 1 знач.; **боль** «болезнь» - *болевание*, *болезенка*, *боление*, *болестьуха*, *болька* в 1 знач., *боля* в 1 знач., *болячка*; **даль** «далеко расположенное, отдаленное место» - *даленища*, *далинушка*, *да́лища*, *да́льша*, *доли́на* и др. Проанализированный материал показывает, что в образовании синонимического ряда явное преимущество просматривается у существительных с конкретным значением.

Сосуществование в архангельских говорах большого количества лексем, обозначающих одно и то же явление, объясняется межсистемной интерференцией. В синонимический ряд входят слова, пришедшие в говор из других языков, с которыми исторически были близки территориально, из ЛЯ, в результате чего появляются так называемые абсолютные синонимы. Например, *глаз* «глубокое, обычно круглое, топкое место в болоте, топь» - *ванна*², *вяз*², *вязун*², *глазина*, *глазник*, *глазница* в 1 знач., *глазовина* в 1 знач., *глазун* в 1 знач., *глазунец*, *глазьё* во 2 знач., *дрябочина*, *жеггла*, *жорно*, *замёта*, *затоп*, *ключ*, *лайда*, *лыва*, *ляга*, *ляговина*, *паун*, *плавун*, *рада*, *слив*, *сурадоу*, *талец*, *топь*, *трясина*, *утопель*, *чарус*. *Лайда*, *лыва* – существительные, заимствованные из финского языка, *судадоу*, *чаус* – неизвестно. **Друг** «ухажер, кавалер» - *беседник* в 3 знач., *вечеровальник* во 2 знач., *вечерованник* во 2 знач., *дроля*, *дружок*, *кавалер*, *масет*, *милой*. Существительное *кавалер* пришло через литературную систему из французского языка, *масет* – неизвестно. **Враг**² «злой дух, нечистая сила» - *бес*, *гога*, *дьявол*, *дьяволец*, *дьяволок* в 1 знач., *дьяволощина*, *дьявольщина* в 1 знач., *лешак*, *лешой*, *сива*, *сотона*, *сотаник*, *харя*, *чёртушко*, *шалько*, *шишок*; «плохой, злой, недоброжелательный человек» - *дьявол*, *дьябол*, *дьяволёнок*, *дьяволёныш*, *дьяволок* во 2 знач., *дьяволь*, *дьявольщина* во 2 знач., *дьяволюга*, *сотона*, *сотоник*. Существительные *дьявол*, *сатана* греческого происхождения заимствованы диалектной системой из ЛЯ.

Известно, что члены синонимического ряда демонстрируют смысловую эквивалентность, сходство в содержательном плане. В диалектной системе на основании общности значений ОС объединяются в большие междиалектные многокомпонентные синонимические ряды. В русских народных говорах синонимический ряд расширяется за счет номинаций видовых ветвлений. Характерная детализация, фиксирующая предмет, явление с разным набором конкретных отличительных признаков, создает определенные условия для богатой синонимии. Этнографизмы, объединенные «фамильным сходством», в отличие от литературной системы, где, как правило, используется родовое имя, которое в случае необходимости распространяется функциональным спецификатором. Разноструктурные обозначения одного и того же акцентируют разные стороны обозначаемого, что позволяет высветить в языковом представлении ту или иную особенность, существенную для практических диалектоносителей. Видовое разграничение в ряду сходных предметов характерных черт создает условие для вариантов номинации в синонимическом ряду. Так, большая синонимия за счет характеристики предмета по разным признакам (способ плетения, количество ручек, материал, из которого плетется корзина, и др.) отмечается у слова **корзина** «большая берестяная или драночная корзина круглой или четырехугольной формы с одной или двумя ручками» - *бестерь*, *бестерюха* в 1 знач., *бехтерь* в 1 знач., *бехтерюха*, *бурачёк*¹ в 1 знач., *буряк*¹, *грохот*, *зобёнка*, *зобенька*, *короб*, *коробушка*, *кошель*, *кузов*, *одноушник*, *пестерь*, *пехтерь*, *плетенуха*, *плетень*, *плетуха*, *подбирушка*, *полубурак*, *полубурачье*, *полупестерь*, *рубуша*, *соломенник*, *шивалка*. В подобных случаях наблюдаются различия внутренней формы наименований: в словах *плетень*, *плетенуха*, *шивалка* выделен в основе номинации признак способа изготовления, но разный, *одноушник* – наличие одной ручки, *соломенник* – материал, из которого плетется корзина, и т.д. Уточняющий семантический признак выводит слово за рамки ранее установившихся связей и вводит его в новый синонимический ряд. Так, существительное **луч** «тонкая полоска древесины (чаще сосны, ели), употребляемая для плетения различных изделий или покрытия крыши», имеет следующие синонимы: *голтина* во 2 знач., *гонтина* в 1 знач., *дердинка*, *дран*, *драник*, *дранинка*, *драница*, *драночка* в 1 знач., *дранощепина*, *дранушка*, *ластегга*, *ластегжка*, *лучева*, *лученка*, *лученник*, *лучина*, *лучинье*, *сарга*, *сарёжска*, *саржинка*, *сарка*, *сарожска*, *сартина*, *сартинка*, *сартинье*, *сарыжска*, *сарычка*, *сарьга*, *сарюжска*, *скалина*, *скалко*. В существительном *голтина* («одна планка, пластина сосновой дранки») актуализируется вид древесины. Этот уточняющий семантический при-

знак позволяет образовать новый парадигматический ряд: бусина, варда и др. При большом семантическом сходстве члены синонимического ряда не различаются стилистической дифференциацией.

В результате исторического развития полными синонимами, эквивалентными заменителями выступают следующие существительные: **дом, двор** «совокупность жилых и нежилых помещений под одной крышей» (*Байны-ти повонé двора́, од двора́-то подáльшэ. У той стороны́ мно́го дома-то на-стро́или. ЛЕШ. Вжг.*), «нежилая часть крестьянского дома, используемая для хозяйственных нужд» (*Вот што дом, што двор, двóр-от у нас ма́ло (называют). ЛЕШ. Плм. Это жыла́ пло́шчатъ – пере-до́к, а нежыла́ - дом или двор. ЛЕШ. Смл.*), «семья, дом, хозяйство» (*В двóрники уйті, она́ йево́ на́ дом брала́. Бывáйет, берёт во двóр де́фка себе́. КРАСН. ВУ.*); **бой, драка** «драка» (*У нас эска́лько-то фсё бо́льшэ се́мейны́е, и дра́ки мно́го. ВИЛ. Пвл.*). Проф. В.В. Колесов считает, что «подобная синонимия в древнерусском тексте есть способ реализации «многозначности» синкретического по смыслу древнерусского слова, поскольку отсутствие системной значимости слова в этот момент обедняло и его лексическое значение, и только в тексте становилось возможным выявление его смысла» [6; 85]. Историки русского языка, диалектологи часто отмечали семантическую размытость языковых единиц, которая способствует развитию синонимических рядов. О.И. Блинова, рассматривая диалектную синонимию, также отмечает такое характерное явление, как семантическая диффузность, слабая разграниченность значений слов-синонимов [7; 168].

Значения, появившиеся позднее, как правило, не имеют синонимического ряда, например, **год** «срок обучения в один учебный год; класс», **глаз** «стекло в очках». Возникновению новых лексических оппозиций способствует появление слов из литературной системы, которые четко фиксируются в языковом сознании диалектоносителей и употребляются в речи.

Итак, развитые синонимические ряды общерусских существительных, отражающие взаимосвязь предметов и явлений окружающего мира, органическую связь семантического сходства и различия, отражают особенности структурирования семантического пространства. Богатая лексическая синонимия, имеющая глубокое семантическое основание, отражает своеобразие когнитивной обработки действительности диалектоносителями.

Список литературы

- 1 Архангельский областной словарь / Под ред. О.Г.Гецовой. — М., 1980-... Издание продолжается.
- 2 Падучева Е.В. «Новый объяснительный словарь синонимов русского языка» как лаборатория семантического анализа лексики // Известия РАН. Сер. лит-ры и языка. Т. 65, № 6. — 2006. — С. 16–29.
- 3 Нефедова Е.А. Многозначное слово в микро- и макросистеме диалектного языка // Аванесовские чтения: Междунар. науч. конф. — М., 14–15 февр. 2002 г.: Тезисы докл. / Под общ. ред. М.Л.Ремневой и М.В.Шульги. — М.: МАКС Пресс, 2002. — С. 193–195.
- 4 Герд А.С. Научное знание и система языка // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Сер. 2. Вып. 1. — 1993. — № 2. — С. 62–71.
- 5 Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка. — М.: Просвещение, 1992.
- 6 Колесов В.В. К реконструкции общерусской лексической системы со значением 'vita' // Диалектная лексика. 1975. — Л., 1978. — С. 60–75.
- 7 Блинова О.И. Введение в современную региональную лексикологию. Материалы для спецкурса. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 1975. — 257 с.

М.К.Пак

Диалектілік жүйедегі синонимияның ерекшеліктері

Мақалада қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың өзара байланысын, семантикалық ұқсастық пен айырмашылықтың органикалық байланысын, семантикалық кеңістік құрылымының ерекшеліктерін сипаттайтын жалпы орыс зат есімдерінің синонимиялық қатары қарастырылады.

М.К.Рак

Peculiarities of the synonymy in the dialectal system

The article devotes synonymic pass of general Russian nouns which show combination of things in the nature, organic combination of semantic specialities, structure of semantic figure.

ӨОЖ 81'

А.Қ.Ашкенова

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Физикалық күйді білдіретін сын есімдердің етістік сөздермен тіркескендегі семантикалық валенттілігі

Мақалада классикалық қазақ әдебиеті негізінде сын есімдер тіркестерінің семантикалық, грамматикалық ерекшеліктері қарастырылды. Автор талданатын сөздердің семантикалық валенттілігіне ерекше назар аударды.

Кілтті сөздер: сын есімдер, физикалық күйді білдіретін сын есімдер, етістік, сөз тіркесі, валенттілік, семантикалық валенттілік, сөздердің тіркесу қабілеттілігі, сөздердің мағыналық және тұлғалық тәуелділігі.

Сөздердің өзара тіркесу қабілеттілігі әрбір грамматикалық топтағы сөздердің семантикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне негізделеді. Сөз тіркестерінің табиғатын құрылымдық (структуралық) және семантикалық аспектіде зерттеудің қажеттілігі мына мәселемен байланысты: сөздің байланысуында оның тұлғалық жағы ғана емес, сөздің ішкі мағынасы да маңызды роль атқарады. Яғни сөз тіркесінің құрамындағы сөздер мағына жағынан бір-бірімен байланысты болғанда ғана өзара тіркесе алады. Бұл жөнінде Л.Теньер былай деп жазады: «Синтаксической связи без связи семантической не существует» [1].

Жалпы сөздердің мағыналық, тұлғалық байланыстары сол сөздердің тіркесу қабілеттерін танытады. Басқалай айтсақ, сөздердің мағыналық, тұлғалық даму өрісі сөз тіркесі арқылы айқындалады. Бұл жөнінде С.Исаев былай дейді: «Сөздердің семантикалық сыйымдылығының ұлғаюы, жаңа мағыналық реңктерді білдіруі сол сөздердің тіркесімділігінің артып, жаңа сөздермен байланысқа түсуімен тікелей байланысты болып, сөз тіркестерінің қатарын көбейтіп отырады» [2].

Қазақ тіл білімінде «валенттілік» терминін алғашқылардың бірі болып қолданып, аз да болса кеңінен ашып көрсетуге тырысқан ғалым М.Оразов екені белгілі. Ол «Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктер» атты еңбегінде валенттілік теориясына тоқталады. Мәселен, валенттілік теориясы бойынша сөздер екінші бір сөзбен байланысқанда белгілі бір мағыналық және тұлғалық сыбайластығы жағынан ғана байланысатынын айта келіп, мынадай мысал келтіреді, амал-әрекет етістіктері сабақты етістік болғандықтан, өзі байланысқан сөздің табыс септігінде тұруын талап етеді. Бұл топтағы сөздердің табыс септікті сөзді талап етуі оның сыртқы валенттілігі деп аталып жүр десе, сонымен бірге олар мағыналық жағынан да байланысып жатулары керек дейді [3]. Сонда ғалым «валенттілік» терминін сөздердің сөйлем құрамында келіп, басқа сөздермен байланысу мүмкіндігін айтады.

Көптеген жарық көрген грамматикалық еңбектерде де сын есімдер сөз тіркесінен гөрі сөйлем мүшелері ыңғайында көбірек сөз болғанын байқадық. Сын есімдердің сөз тіркесін құраудағы ерекшеліктері жөнінде жүйелі түрде алғаш рет баяндалуы М.Балақаевтың 1954 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» оқулығымен байланысты.

Алайда сын есімдердің семантикалық валенттілік құбылысын тілді танушы ғалымдардың назарынан тыс қалды деуге болмайды. Қазақ тіліндегі синтаксистік бірліктерді талдау барысында мамандар бұл мәселеге жол-жөнекей соғып отырады.

Мұның объективті себебі де бар, тілдің синтаксистік құрылысы байланысқа негізделеді. Ал синтаксистік байланыс бар жерде, валенттілік мәселесін айналып өту мүмкін емес. Міне, осы себептерге орай қазақ тіл білімінің синтаксис мамандары өз еңбектерінде семантикалық валенттілік мәселесіне азды-көпті тоқталып өтеді де, көбінесе таза синтаксистік тұрғыдан келеді.

Бұл орайда М.Балақаев, Ж.Шәкенов, Р.Әмір, Е.Ағманов, Т.Сайрамбаев, А.Әблақов, Ф.Оразбаева, тағы басқа ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Мәселен, М.Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде өзара тіркескен сөздердің синтаксистік тобын сөз тіркесі деп тану үшін, сөз тіркесінің құрамында кем дегенде екі толық лексикалық мағынасы бар сөздердің тіркесу қабілеті болу керек деп көрсеткен.

Ғалым еңбегінде сын есімдердің грамматикалық жақтан тіркесу қабілетін баса көрсетіп, ал оның семантикалық тіркесу қабілеті жағын ашып көрсетпейді. Мәселен, сын есімдер — заттың әр түрлі сындық, сапасын білдіретін сөздер. Сын есімдер мен зат есімдер қатар тұру арқылы өзара қабыса байланысқан есімді сөз тіркесі жасалады. Мұндай синтаксистік тіркестердің құрамы әр алуан болатындықтан, олар әр түрлі анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Мысалы, анықтауыштық қатынаста жұмсалатын сапалық сын есімдер заттың түсін (*ақ қар, боз ат, көк шөп, қызыл гүл, тарғыл сиыр*), заттың көлемдік сапасын (*тар жол, қысқа жіп, кең сарай, жалпақ тақтай*), заттың табиғи күйін (*қалың қарағай, салқын жел*), адамның басқа заттың ішкі сырын (*жақсы кісі, сараң әйел*) т.б. білдіреді [4].

Көріп отырғанымыздай, ғалым М.Балақаев сын есімді сөз тіркестерінің синтаксистік құрылысы жағынан ғана тоқталады. Ал семантикалық валенттілік мәселесіне жол-жөнекей тоқталып өтетінін байқаймыз.

Сөздердің тіркесімділігі тілдік категория ретінде сөз семантикасымен тікелей байланысты. Жалпы тіл ғылымында ғалымдар валенттілік мәселесіне әр қилы әрі жалпы тоқталып өтеді. Ал қазақ тіл білімінде тілдегі валенттілік мәселесі, әсіресе семантикалық валенттілік осы күнге дейін зерттеудің арнайы нысанына айналмай отыр.

Біз ғылыми жұмысымызда сын есімді (физикалық күйді сипаттайтын) сөз тіркесінің басыңқы сыңарымен тіркескендегі семантикалық валенттілігін қарастырамыз.

Тіліміздегі сөз тіркестерінің аумақты тобын етістіктер құрайтыны белгілі. Қазақ тіл білімінде етістік, оның әрбір категориялары белгілі дәрежеде жеке-жеке зерттелгендігі айқын. Біріншіден, М.Оразовтың «Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктер» атты еңбегіндегі етістіктердің лексика-семантикалық тобына түсіндірме сөздіктегі барлық етістіктерді топтастырдық. Екіншіден, сын есімді (физикалық күйді сипаттайтын) сөз тіркесінің етістік сөздермен тіркескендегі семантикалық валенттілігі айқындалды. Үшіншіден, схема түрінде сын есімді (физикалық күйді сипаттайтын) сөз тіркесінің етістік сөздермен тіркескендегі семантикалық валенттілігінің пайыздық көрсеткішінің қорытындысы шығарылды.

Мәселен, сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарындағы физикалық күйді білдіретін сын есімдер басыңқы сыңарындағы етістік сөздермен байланысқа түскенде жаңа семалардың пайда болатынын байқадық. Атап айтсақ, физикалық күйді білдіретін *қатты* сөзіне қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай мағыналары көрсетілген.

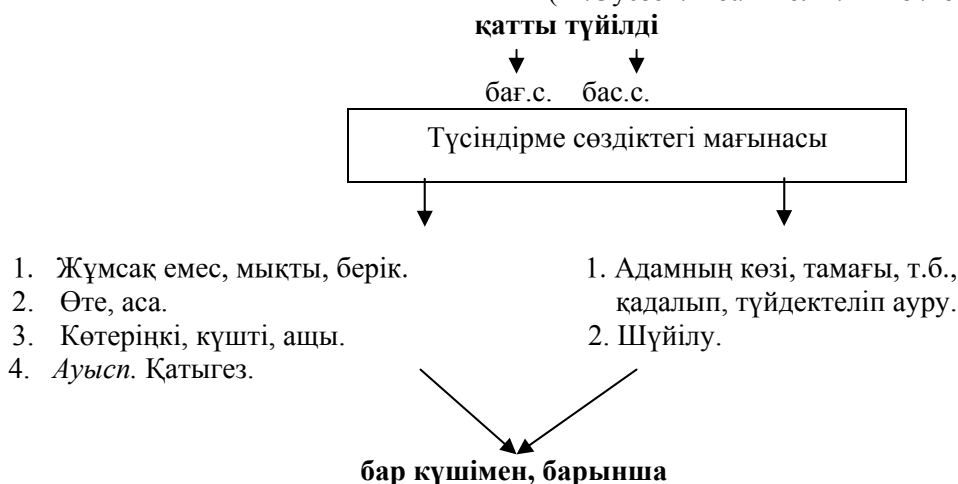
1. Жұмсақ емес, мықты, берік.
2. Өте, аса.
3. Көтеріңкі, күшті, ащы.
4. *Ауысп.* Қатыгез.

Біз білеміз, сөздер грамматикалық байланысқа түскенде ғана семантикалық валенттілік анықталады. Ендеше, бағыныңқы сыңарының семантикалық валенттілігін анықтау үшін, басыңқы сыңарының лексика-семантикалық топтарымен байланысуын ескеру қажет.

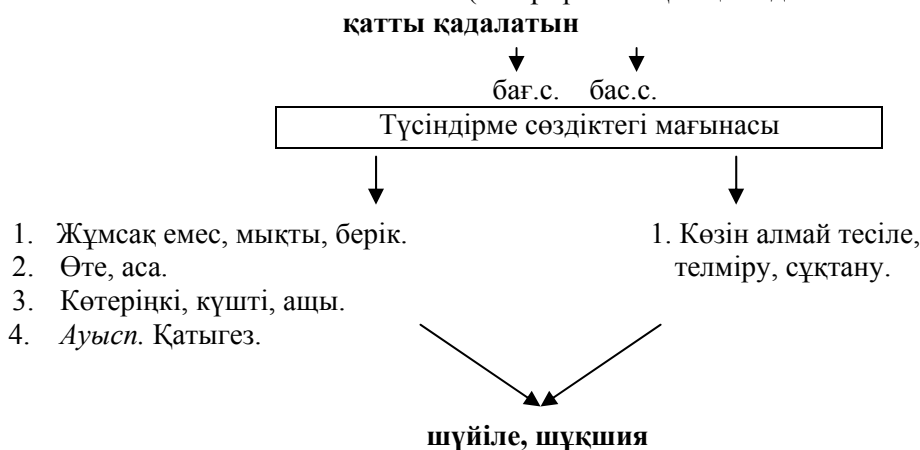
Осы орайда бағыныңқы сыңарындағы *қатты* сөзінің басыңқы сыңарындағы етістікті сөз тіркестерінің ішінде М.Оразовтың қазақ тіліндегі етістіктерді лексика-семантикалық топтарға жіктеуіндегі амал-әрекет етістіктері, қалып-сапа етістіктері, сөйлеу, көңіл-күй етістіктерімен ең жиі мағыналық байланысқа түсіп, жаңа семалар жасалатыны байқалды. Яғни, *қатты* сөзінің сөздікте көрсетілмеген басқа да семалары анықталды.

Мәселен, бағыныңқы сыңарындағы *қатты* сөзінің басыңқы сыңарының амал-әрекет етістіктерімен тіркескенде *бар күшімен, барыниша, шүйіле, шұқшия, тым, жиі, талап қою, кеңінен* сияқты семалар пайда болды.

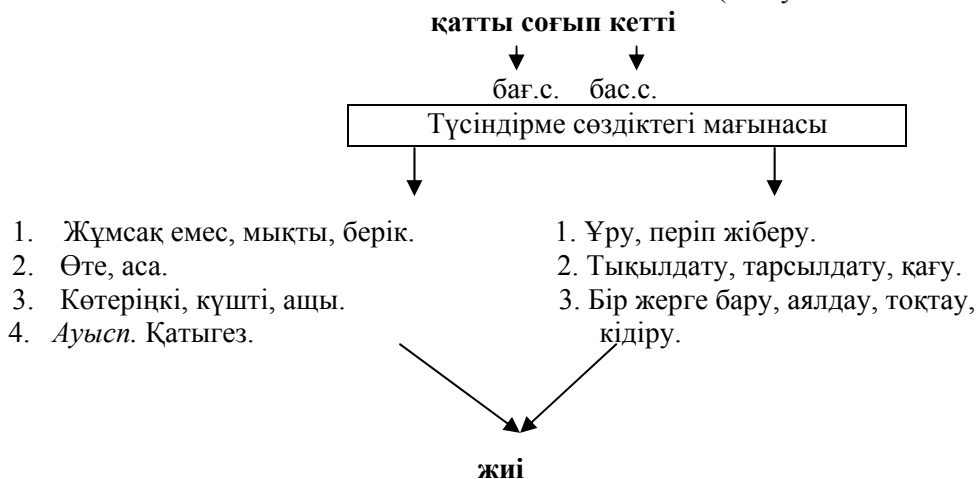
- 1) Бұл сөзді естірткенде, Байдалы қабағын түкситіп жіберіп, **қатты түйілді**.
(М.Әуезов. Абай жолы. — 157-б.)

- 2) Көпір біткен соғыс тұмсығының **қатты қадалатын** жері.
(Ғ.Мүсірепов. Қазақ солдаты. — 165-б.)

- 3) Абайдың екі өкпесі аузына тығылғандай боп, тынысы бітіп, жүрегі **қатты соғып кетті**.
(М.Әуезов. Абай жолы. — 157-б.)

- 4) Абай Қазбалаға жүрерде **қатты тапсырып** кеткендіктен, Ұлжан ауылында үлкен қарбалас, әзірлік жүріп жатыр екен.

(М.Әуезов. Абай жолы. — 252-б.)

Бұл сөйлемдегі тіркестің пайда болған семасы – **талап қою**.

- 5) Үлкен бір соғыс басталғалы келеді деген әңгіме елге де, қалаға да **қатты тараған** кезі еді, өз еркіммен әскер қатарына алынғанымды апама айта алмадым.

(Ғ.Мүсірепов. Қазақ солдаты. — 77-б.)

Бұл сөйлемдегі тіркестің пайда болған семасы – **кеңінен**.

6) Менің жүрегім, қос ішегі **қатты бұралған** домбырадай болып соғуын тоқтатып қалған сияқтанды.

Бұл сөйлемдегі тіркестің пайда болған семасы – **тым**.

Сондай-ақ бағыныңқы сыңарындағы **қатты** сөзінің басыңқы сыңарының көңіл-күй етістіктерімен тіркескенде *дауыс тонының жиілігі, көтеріңкілігі, тым, ащы, өткір, бар күшімен, барынша* сияқты семалар пайда болды.

Мысалы, 1) Кемпір байғұстың тірі қалғанына **қатты қуанып кеттім**.

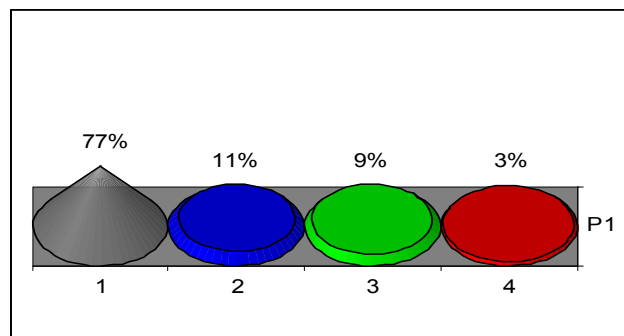
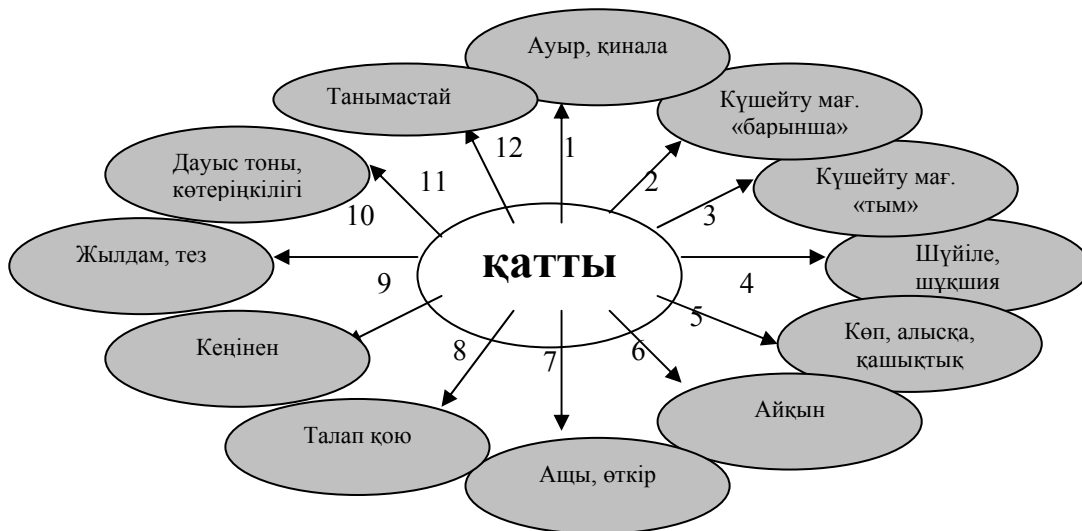
(Ғ.Мүсірепов. Қазақ солдаты. — 7-б.)

барынша

Ал бағыныңқы сыңарындағы **қатты** сөзінің басыңқы сыңарының қалып сапа етістіктерімен тіркескенде *танымастай, тым, айқын, ауыр, қинала* сияқты семалар пайда болды.

Қорыта келгенде, бір ғана физикалық күйді білдіретін **қатты** сөзі басыңқы сыңарының етістікті сөздермен байланысқа түскенде Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде көрсетілген 12 семасы анықталды. Оны мына схемадан байқауға болады.

Сайып келгенде, мысал ретінде бір ғана *амал-әрекет* етістіктерінің физикалық күйді сипаттайтын сын есімдермен тіркескендегі семантикалық валенттіліктің пайыздық көрсеткішінің қорытындысы төмендегідей болды. Яғни амал-әрекет етістіктерінің физикалық күйді сипаттайтын сын есімдермен тіркеспеуі, валенттілігі жоқ — 77 %, әлсіз I-валенттілікте — 11 %, орташа II-валенттілікте — 9 %, жоғары III–IV-валенттілікте 3 % кездескенін байқадық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М., 1988. — С. 56.
- 2 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. — Алматы, 1996. — 287-б.
- 3 Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. — Алматы, 1980. — 174-б.
- 4 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. — Алматы, 1992. — 53-б.

А.К.Ашкенова

Семантическая валентность сочетания прилагательных физического состояния с глаголами

В статье рассматривается вопрос о семантических, грамматических особенностях сочетаний прилагательных на материале классической казахской литературы. Автор обращает особое внимание на семантическую валентность анализируемых слов.

A.K.Ashkenova

Semantic valency of the combination of the adjectives of physical state with verbs

The article devotes problem of combination of words, which based on semantic, grammatic especialities in grmmatic groups. So' there is combination of nud of regearch nature of wordcombination by Function of inside mefn of word in Structural and S emantic Sides have been agked.

ӘОЖ 81'

Ш.Мажитаева, С.Б.Қалыбаева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы

Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ тілінде жазылған алғаш оқулықтар мен оқу құралдарының тілдік ерекшеліктері қарастырылды. Авторлар қазақ интеллигенциясының А.Байтұрсынов, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытов сияқты көрнекті өкілдерінің оқу-әдістемелік еңбектеріндегі терминшығармашылық қағидаларына талдау жасады.

Кілтті сөздер: қазақша оқулықтар, XX ғасыр басы, терминология, қазақтың ұлттық ғылыми тілі, А.Байтұрсынов, терминжасам, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытов.

XX ғасырдың басы қазақша ғылым тілінің қалыптасуындағы айрықша кезең болып табылады. Мәселен, 1905–1907 жылдардағы Ресей империясын қамтыған төңкеріс Қазақстандағы қоғам өміріне де демократиялық, әлеуметтік-саяси өзгерістер әкелді. Осы төңкеріске дейін қазақтарда ұлт тілінде жазылған бірде-бір оқулық болмаса, төңкерістен кейін ана тілінде газет, журнал, кітапшалар, оқулықтар, оқу құралдарын жазуға мүмкіндік туды.

Алайда XX ғасырдың бас кезінде кітап, баспасөз ісін өркендетуге ұлттық баспахананың жоқтығы үлкен кедергі болды. Қазақтың ақын-жазушылары өз шығармаларын бастыруда татар баспаханаларына кіріптар болды. Сондықтан татар тілінің басқа түркі тілдеріне тигізген ықпалы зор еді.

Қазақтың зиялы қауым өкілдері оқулықтарды, оқу құралдарын, ғылыми шығармаларды жалпыхалықтық әдеби тілде жазуға тырысты. Ғылым-білімнің дамуымен байланысты, тілде жаңа ұғымдар, оларды белгілейтін жаңа сөздер (неологизмдер) туып отыратыны белгілі. Ал ғылымның белгілі бір саласында пайда болған сол жаңа сөздердің ұзақ не қысқа ғұмыры болуы сол ғылымдардың өмірде алатын орнына, практикалық мәніне байланысты екені де сөзсіз. Мәселен, 1912 жылы Қазанда А.Васильевтің «Букварь для киргизов» деген әліппесі шықты. Оның соңында бір беттік «Грамматика на казахском языке» деген бөлімінде қазіргі *дыбыс* деген мағынада *дауыс* сөзі қолданылған. Сонда *дауысты дыбыс* — *оңай дауыс*, *дауыссыз дыбыс* — *қиын дауыс* боп алынған. Ал А.Байтұрсынов 1912 жылы Орынборда шыққан «Оқу құралында» бұларды *дауысты*, *дауыссыз дыбыс* деп алған.

А.Байтұрсынов жасаған қазақ лингвистикасы терминдерін арнайы қарастырған Ш.Ш.Жалмахановтың тұжырымдауынша, ғалым «Тіл-құрал» оқулықтарында (1914, 1915, 1925 жж.) 310 лингвистикалық термин қолданған болса, оның 118-і (38,5 %) қазіргі тіл білімінде сол күйінде жұмсалып жүр екен [1].

Басқа түркі халықтарына қарағанда, қазақ тілінде қоғамда пайда болып жатқан ұғымдарға атау жасауда, қалыптастыруда қазақ зиялыларының ұстанған принциптерінің негізі дұрыс болғандығын өмір көрсетті.

Қазақ балаларының болашағын ойлап, олардың сауатын ашу мақсатында қазақ оқығандары ғылымның әр саласынан оқулықтар жазғандығы туралы қайта құру кезеңінен бастап біле бастадық. А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Е.Омаров, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, Қ.Кемеңгеров, Б.Майлин, Х.Басымов, Т.Шонанов, Ә.Ермеков, С.Қожанов, Қ.Жұбанов, тағы басқа қазақ зиялылары ХХ ғасыр басында мектептерге, жоғары оқу орындарына арнап оқу-әдістемелік құралдар, оқу құралдары мен оқулықтар, екі тілді сөздіктер құрастыруға, терминология мен емле мәселелерін реттестіруге, пән атауларын бір ізге түсіруге белсене араласты. Олар ана тілінде оқу құралдарының, оқулықтардың болуы мектептегі оқудың жүйесіне де, мектептің сипатына да белгілі дәрежеде ықпал ететінін жақсы түсінді. Дегенмен патшалы Ресей тұсында ұлттық мектеп, ұлт тіліндегі оқу құралдары туралы мәселелерде басы ашылмаған жайлар әлі де баршылық еді.

Қазан төңкерісінен кейін Қазақстанда мектептер ашылып, оқушылар оқуға тартыла бастаған кезден-ақ, қазақ балаларының орыс тілімен қатар өз ана тілінде де оқу керектігін, ол үшін оқулықтар жасау қажеттігі көкейкесті мәселе деп саналған болатын. Ғылымның әр түрлі саласына жататын терминдерді ұлт тілінде жасаудың, ұлт тілінің ғылым тіліне айналуының маңызын А.Байтұрсынов бастаған қазақ зиялылары дұрыс түсінді. Мәселен, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Е.Омаров, С.Қожанұлы, Ж.Күдерин сияқты зиялыларымыздың оқулықтары мен оқу құралдары соған дәлел ретінде келтіре аламыз. Олар ғылымның әр саласында заман талабына сай өз мамандары жоқ кезде әрі аудармашы, әрі ақын, әрі жазушы, әрі сыншы, әрі драматург болып еңбектер жазды. Кейіннен, яғни 20–30-жылдары, олардың еңбектері көп таралыммен қазақ тілінде басылып шықты. Бұған А.Байтұрсыновтың 1912–1928 жылдардағы жарық көрген әліппелері, оқулықтары, жазу, емле, терминология мәселелері туралы жазылған сыни мақалалары, М.Дулатовтың «Есеп құралы» (1918–1925), М.Жұмабаевтың «Педагогикасы» «Баланы тәрбия қылу жолдары» (1922, 1923), Ж.Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі» (1924), «Психологиясы» (1926), «Жан жүйесі және өнер таңдауы» (1926), Е.Омаровтың «Пішіндемесі» (1924, 1928), «Физикасы» (1930), Х.Досмұхамедовтың «Жануарлары» (1922), «Табиғаттануы» (1922), «Адамның тән тірлігі» (1927), Қ.Кемеңгеровтің «Оқу құралы» (1928), «Қазақша-орысша тілмашы» (1927), С.Қожановтың «Есеп тану құралы» (1924), Е.Ермековтің «Ұлы математика курсы» (1935), Б.Майлиннің «Ересектерге арналған әліппесі» т.б. көптеген еңбектер жатады.

Қазан төңкерісінен кейін оқу-ағарту ісін дұрыс жолға қою мәселесі алғашқы орында тұрғаны белгілі. Қазақ тілінің тазалығы үшін күресіп, бөтен сөздермен тілді шұбарламай, таза қазақ тілімен жазу үлгілерін көрсету мақсатымен қазақтың көрнекті зиялылары алғаш мектептерге әліппелер, тіл ашарлар, тіл құралдарын жазып, кейіннен 20–30-жылдары ашыла бастаған жоғары оқу орындарына арнап оқулықтар, оқу құралдарын аударумен, сөздіктер құрастырумен айналысты.

Ал қазақтың ұлттық ғылым тілін жасаудың басында қазақ зиялыларының көрнекті өкілі — А.Байтұрсынов тұрғаны 1989 жылдан бері ғана көпшілікке мәлім болды. Әкімшіл-әміршіл жүйе тарапынан қазақ зиялыларының көрнекті өкілдеріне «ұлтшылдар», «Кеңес өкіметін құруға қарсы әрекет етушілер» деген айып тағылып, оларды қуғын-сүргінге ұшыратқаннан бергі 80-жылдардың аяғына дейін аты аталмай, еңбектері дұрыс баға алмағандардың біріне қазақтың ұлттық тіл білімінің іргетасын қалаушы лингвист-ғалым, ағартушы педагог, ірі қоғам қайраткері А.Байтұрсынов жатады.

Елімізде болған жариялылық, демократиялық процестерінен бергі он жылдан аса уақыт ішінде А.Байтұрсыновтың мұрасын жан-жақты зерттеген көптеген еңбектер жарияланды. Оларға Ә.Қайдар, Р.Сыздықова, Ө.Айтбаев, М.Жүсіпов, Ш.Білалов, Ш.Құрманбайұлы, Ш.Мажитаевалардың зерттемелері жатады.

Зерттеушілердің қай-қайсысы да А.Байтұрсыновты қазақша ғылым тілінің негізін қалаушы ретінде көрсетеді. Оның басты себебі Ахаңның тіл білімі мен әдебиет терминдерін өзі жасап, жазған оқулықтарында өз қолдануында ғана емес, оның басқа ғылым салаларынан да қазақша термин жасау мен өзге тілден термин қабылдауда үлгі көрсетіп, термин жасау тағылымын қалдыруында деп есептейді.

А.Байтұрсыновтың еңбегін арнайы жинақтап, оны алғаш қазақ қауымына таныстырған ғалым Р.Сыздықованы ерекше атап айту орынды. «Ахмет Байтұрсынов» деген кітапшада (Алматы, 1990) автор XX ғасырдың бас кезінде қазақ тілінің тұңғыш оқулықтарын жазып, графикасын реттеуші, сол арқылы қазақтың ұлттық тіл білімінің іргетасын қалаушы, ағартушы-ғалым, ірі мәдениет және қоғам қайраткері, тамаша публицист әрі ақын А.Байтұрсыновтың өмірін, еңбектерін алғашқылардың бірі болып талдады. Талдау барысында ғалым А.Байтұрсыновтың қазақ тілін зерттеудегі және оқу-ағарту майданындағы істеген істері мен жасаған еңбектерін толық көрсетіп, былайша санамалап көрсетеді: «... тұңғыш қазақ лингвисті өзінің алдына жүйелі программа қойғанға ұқсайды: ол әуелі қазақша сауат аштыруды мақсат еткен, бұл үшін «Оқу құралды» жазған; одан соң қазақ тілінің грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап беру мақсатын қойған, бұл үшін «Тіл-құралды» жазған; үшінші — тілді дұрыс жұмсай білу тәртібін көрсетуді көздеген, бұл үшін «Тіл жұмсарды» жазған, төртінші — сауат аштыру, тілді оқыту методикасын жасауды міндетіне алған, бұл үшін «Баяншыны» жазған». Р.Сыздықова «Ахмет Байтұрсынов» деген кітапша мен «Тіл тағылымы» [2] деген Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілі мен оқу-ағарту еңбектері жинақталып басылған кітаптарға жазған алғысөзінде ғалымның қазақ тілі грамматикасына қатысты категорияларға қазақша термин ұсынғандығын, осы күнгі қолданылып жүрген *зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш* деген т.б. сан алуан лингвистикалық терминдердің көбі А.Байтұрсыновтікі екендігін тұңғыш атап көрсетеді [3].

Ахмет Байтұрсынов қазақ тіл білімінің қазақ тілінде өрбуіне, зерттелуіне, оның қазірде қолданылып жүрген ғылыми терминдерінің қалыптасып дамуына үлкен үлес қосты. Оның термин алуда ұстанған принципінің дұрыстығына ол жасаған терминдердің әлі күнге дейін тілімізде қолданыс тауып жүргендігі дәлел. Ғалымның термин жасаудағы ұстанған негізгі принципі ең алдымен қазақ тілінің өз мүмкіншіліктерін пайдалану, ал «Айқап» журналындағы мақалаларында *грамматика, фонетика, морфология* т.б. халықаралық сөздерді де қолданған. Бұдан оның орыс тілі арқылы кіретін интернационалдық терминдерден бас тартпайтын принципін де байқаймыз.

А.Байтұрсынов лингвистикалық терминдерді жасауда негізгі екі принципті ұстанған еді: бірі — ана тілдің бар мүмкіндігін барынша сарқа пайдалану, екіншісі — өзге тілдерден, әсіресе орыс тілінен әдеби тілдің дамуына керекті, жаңа ұғымды белгілеу үшін қажетті атау сөздерді алудан қашпау. Ол «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті беттерінде жарияланған мақалаларында, «Оқу құралы», «Тіл — құралы», «Тіл жұмсар», «Баяншы» деген еңбектерінде тілімізде бұрыннан бар сөздерді белгілі ғылыми ұғымды білдіретін атау ретінде қолданады.

А.Байтұрсынов жасаған атаулардың жасандылығы білінбейді, ұғым мен атаулардың соншалықты жақындығы, атаудың дәлдігі, қысқа да нұсқалығы тәнті етеді. Ғалым тағылымы ғылымды ұлт тілінде сөйлету арқылы ұлт мәдениетін, ұлттық сананы, ұлттық таным деңгейін жоғары сатыға көтеру болатын. А.Байтұрсынов алға қойған бұл мақсатты оның замандастары мен шәкірттері іске асыра білді. Мысал ретінде 1914 жылы жарық көрген М.Дулатовтың есеп оқулығындағы мына атауларды келтіруге болады: *есеп сатысы* (таблица), *түзу сызық, тік бұрыш, кесе сызық, қатар сызық, сызғыш, деректі сан, төрткіл, шаршы, көбейту, шегеру, ондық (жүздік), бөлімдер* т.б.

Кейінгі жылдары жазылған зерттеулерде оқулықтар, оқу құралдарын құрастырып жазу барысында, пән атауларын жасауда 20–30-жылдары, негізінен, дұрыс принцип ұсталынды деген пікір айтылып жүр. Бұған мысал ретінде М.Жұмабайұлының «Педагогика» «Баланы тәрбия қылу жолдары» атты еңбегі [4] мен Ж.Аймауытовтың «Психология» [5] деген оқулығынан жинастырған тілдік материалдарымызға сүйене отырып, олардағы тіл ерекшеліктеріне, терминжасам мәселесіне қысқаша тоқталып өтелік.

М.Жұмабайұлының «Педагогика» оқулығы 1922, 1923 жылдары Ташкентте екі рет басылып шыққан. Кітаптың кіріспесінде автор бұл еңбегін қысқа уақыттық мұғалімдер курсына өзі оқыған дәрістерден жинақтап баспаға бергендігін, қазақша педагогика пәні атаулары болмағандықтан, түрлі

терминдерге дәл келетіндей қазақша сөз іздеп табу қиын соққандығын және бұл еңбекті жазуда басқа да мұғалімдердің жәрдемі тигендігін айтады.

«Педагогика» оқулығының өзіндік ерекшелігіне байланысты қазақ тілінің бейнелі, айшықты сөздері, мақал-мәтелдері мен тұрақты тіркестері де кездесіп отырады: *ұяда не көрсе, ұшқанда соны қылады; қарны қабақтай, бұты таяқтай, көк қарын, ши борбай; қу қанжыға адам; соқыр сезім; қытай қорғанын бұзу; тоғыз жолдың торабында тұру; арыстан айға шапса, мерт болмақшы; өтпес жарлық бойға қорлық; ауру қалса да, әдет қалмақ емес* т.б.

«Педагогикада» араб, парсы, түркі сөздері де термин мәнінде қолданылады: *һауа, дәріс, фән, сыныф, харіф, хукім, иждаһат, мактаб, шәкірт, рия, мақсұт, тәржыма, дәрәжа, тәрбия, тәжіриба*.

Сонымен бірге *Һәм, Һешбір, яки, хатта* сияқты жалғаулық шылаулар мен көмекші сөздер бұл кітапта жиі кездеседі.

20-жылдардан бері негізі қалана бастаған қазақ тілі оқу-ағарту лексикасын тілімізде қалыптастыру процесі әлі тоқталған жоқ. Қолданыстан берік орын алған көптеген терминдер мен атаулар, тіркестер педагогика терминдерінің ұлттық үрдісте дамығандығын көрсетеді.

Әрине, кітаптың жазылғанына біраз уақыт өткендіктен, кейбір мағынада қолданылған сөздер қазіргі тілімізде басқа баламада орныққан: *жылылық* (бұл сөз қазір *температура, дене қызуы*), *қайрат* (ерік), *тума мінез* (темперамент), *құлық* (этика), *сұлулық* (эстетика) *сезімдері, сұлу сурет* (живопись), *соқыр сезім* (инстинкт), *ояну дәуірі* (ренессанс), *сығыр* (близорукий), *елес* (иллюзия), *суреттеу* (қазір: *елестету*). Басқа жұрнактармен қолданылған атаулар да кездеседі: *еліктемпаз, іші пысымпаз, ауырымпаз, сезімпаз, қозғалымпаз* т.б.

Ал түпнұсқадан — орыс тілінен — дайын түрде алынған сөздер: *искусство, архитектура, нируа системасы, афазия, перцепция, локализация, музыка, категория, гипотеза, аналогия, аффект* т.б.

Орыс сөздерін алғанда көбінде түсінік беріліп отырған. Мәселен, *астрономды* ала отырып, жақша ішіне *көк ғылымына жетік адамдар, математика — есеп фәні, иллюзия — елес, перцепция — әсерленуді туғызған себепті, яки затты табу, гигиена — саулықты сақтау фәні* т.б. деген түсінік беріледі. Мысалы: Мидың белгілі бір жері зиянданса, адамның қол-аяғы қозғалмай қалады, яғни *паралич* болады. Мұны біздің қазақ пері соққан дейді (М.Ж. Педагогика, 49-б.)... кеңірдегі сау болып тұрса да, сөйлей алмай, тілсіз болып қалады, яғни *афазия* ауруы пайда болады (М.Ж. Педагогика, 49-б.). Әсерленуді бұрынғы болған тәжірибелермен толықтыру *апперцепция* деп аталады (М.Ж.Педагогика, 58-б.). Келе жатқан бір кісіні екінші біреу деп ойлап қалу, шілікті қасқыр деп білу, міне, осылар — *иллюзия* (М.Ж. Педагогика, 59-б.).

Терминдердің қазақша баламасын тапқан жерлерде жақша ішінде орысша вариантын беріп отырған: *сұлу сурет (живопись), абай (внимание), шешпе хукім (анализ хукімі), қоспа (синтез), бейғамдық (рассеянность), темір тәртіп (железная дисциплина)* т.б. «Педагогика» кітабынан бірнеше мысал келтірейік:

Ішкі сезімдер тағы екіге бөлінеді: өзімшілдік (эгоизм) ішкі сезімдері Һәм көпшілдік (альтруизм) ішкі сезімдері (М.Ж.Педагогика, 121-б.).

Әлбетте, даму, ілгерілеу барысында ізденістер болатыны — заңды құбылыс. Жылдар бойы қалыптасқан кейбір сөздердің, атаулардың бүгінгі талапты өтеуде олқылық танытып тұратындары да болады. Дегенмен кітапта кездесетін терминдер мен жаңа қолданыстардың көпшілігі қазіргі қазақ тілінде аздаған өзгешеліктермен қолданылып жүр. Мысалы: *абай (внимание) — назар, ықылас; аң, аңдау (сознание; понятие) — түсінік, ұғым; жалаңаштау (абстракция) — дерексіздендіру; қайрат (воля) ерік; сұлу сурет (живопись) — кескіндеме* т.б.

Кітапта араб, парсы сөздері арқылы оқу-білім, жазу-сызуға байланысты ұғымдар берілген: *хукім, сыныф, Һауа, фән, харф, мактаб, дәріс, шәкірт* т.б.

Ал кейбір орыс және сол арқылы басқа да еуропа тілдерінен енген сөздер дайын күйінде алынған: *аперцепсия, афазыйа, гимнастика, доқтыр, искуство, орыс школасы, консентыр, пойезыйа, нируа системасы* (бұл сөз кітапта бірнеше фонетикалық вариантпен кездеседі), *минот, факті* т.б.

Сонымен, бұл еңбек, сөзсіз, педагогика ғылымдарының терминдерінің тууына, қалыптасып, дамуына негіз болды, өз дәуірі үшін аса пайдалы, құнды еңбек болса, қазіргі күнде де маңызын әлі жойған жоқ деуге болады.

XX ғасыр басында қазақ әдебиетінің негізін салушылардың бірі Ж.Аймауытовтың педагогикалық оқу орындарына арнап жазған «Тәрбиеге жетекші» (Орынбор, 1924), «Психология»

(Қызылорда-Ташкент, 1926), «Жан жүйесі және өнер таңдау» (М., 1926), «Комплексті оқыту» (Қызылорда, 1929) т.б. оқулықтары мен оқу құралдары баспадан шықты. Оның тәлім-тәрбие тақырыбына жазған «Психология» кітабы осы ғылымдар саласы терминдерінің негізін қалауға көп септігін тигізді деуге болады. Автор бұл кітабында шетелдік және орыс атауларын қазақтың өз сөзімен беруге тырысқан: *философ — данышпан, ионизм — жан-тән бірлігі, факт — болмыс, субстанция — тірек, гармония — келістік, существо — жаратылмыс, восприятие — түйсік, анкета — сұрақ, возбудимость — қозғыштық, пантомима — ымдасу, клетка — шілтер, нервный — күйгелек, дальтонизм — түске соқырлық, сентиментальный — аянышжанды, любопытство — таңсыққойлық, мимика — ым, пассивно — жайбарақат, флегматик — салқын қанды, холерик — қызбалы, апатичный — сары уайымшыл, апперцепция — түйсіктегіш* т.б.

Ымдасу (пантомима) деп бастың, кеуденің, қол-аяқтың әлпетті қозғалыстарын ұзу керек (Аймауытов Ж., 108-б.). **Талдау (анализ)** дегеніміз — қоспалы күрделі нәрселерді, бернелерді жеке-жеке алып, бөліктеп тексеру. Мәселен, қылды, жібекті талдауға болады (Аймауытов Ж., 186-б.). **Іріктеу (абстракция)** деп бір шумақ нәрселерден не бернелерден бірнешеуін таңдап шығарып алғанды айтады (Аймауытов Ж., 187-б.). **Сіңістіру (ассимиляция)** біріне-бірі өте ұйқас екі нәрсе, екі берне қосылып, бір-ақ берне болып кеткенді айтады (Аймауытов Ж., 187-б.). **Ұластыру (синтез)** — талдауға қарсы. Талдау бүтінді жырымда болса, ұластыру бөліктерден бүтін құрау (Аймауытов Ж., 187-б.).

Сондай-ақ байырғы сөздер тіркесуі арқылы жасалған атаулық терминдер де баршылық: *жансыз зат, құрғақ даналық, тілсіз күш, амалдық қисын, ерсілі-қарсылы қисын (теория взаимодействия), дерексіз пән, ішкі қозғалыс, құрғақ жорамал, жан қуаты, тірлік ғылымы* т.б.

Тілімізде жоқ ұғымдар түсіндірме жолымен берілген: *Неліктен ақ көбелек шамның жарығына үймелейді? Неліктен маяктың (кеме жүзетін судың жағасына кемешілер адаспасқа жағып қоятын қарауыл шамды маяк дейді) жарығы құстарды шақырады, қаратады? Ескі психологшылар айтар еді: «Көбелек шамның жарығын әуес көреді». «Құс маяктың отын жаратады» деп (Ж.А., 66-б.). Моридың бетіне қызарған темірді жақындатса, ол түсінде **кочегарды** (пароходта от жағатын жұмысшыны) көреді (Ж.А., 216-б.).*

Ж.Аймауытов кейбір диалектизмдерді де қолданған: *дәйім, әсілімен* (барлығы), *сілем, сүгірет, жар (қабырға), ауқат (тамақ деген мағынада), жарату, тілмар* т.б.

Термин жасауда, негізінен, байырғы төл сөздеріміздің басым қолданылғаны аңғарылады: **нану, наным** — вера, **ерік** — воля, **өнер** — техника, **әдебиет** — словесность т.б.

«Психологияның» грамматикалық ерекшеліктеріне келсек, -у тұлғалы тұйық етістіктің орнына -мақ, -ға, -са тұлғаларымен қолданылғанын көреміз. Мысалы, ... күнәлі адамның жаны өлгеннен кейін шошқаға жан **болса** керек (Ж.А., 12-б.). Бұл қозғалуды табиғат өзінен-өзі тауып алған, өйткені табиғат бір зор тұтас әлем, одан тысқары ештеңе **болуға** мүмкін емес (Ж.А., 22–23-б.). Бірақ нәрсе өзіндік сипатқа ие болса, ол нәрсенің амалының қалпынан, тұрмысынан **тумақ** керек (Ж.А., 23-б.). «Бет — жанның айнасы» дейді. Бұл рас. Бірақ бет бояма, перде **болуға** да мүмкін (Ж.А., 53-б.).

Сонымен, 1920-жылдары қазақша ғылым тілінің дамып қалыптасуына қазақ тілінде жазылған оқулықтар мен оқу құралының, сөздіктердің, мерзімді баспасөздің атқарған рөлі зор екені сөзсіз. Дегенмен 20-жылдары термин жасаудағы принциптерде бірізділік болмағандығы, оның себебі туралы Ә.Қайдаров, Ө.Айтбаев, Ш.Құрманбайұлының т.б. зерттеушілердің еңбектерінде айтылған пікірлерден көруге болады. Шындығында, 30-жылдардың ортасына дейін термин сөздер аударылып алынса, 30-жылдардың ортасынан бастап советизмдер мен шетелдік терминдер сол қалпында аударылмай қабылданды. Бұған 1935 жылы Алматыда өткен Қазақстан мәдениет қызметкерлерінің съезінде қабылданған термин жасаудың принциптері де үлкен әсер етті. Оның үстіне бұл кезеңде Ресейдің мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған түркі тілдерінің терминін жасау үшін қандай принциптерді негізге алу қажет деген орыс ғалымдарының мақалалары, айтылған ой-пікірлері мен ұсыныстары әсерін, ықпалын тигізбей қоймады. Бұл жөнінде Ш.Мажитаева өзінің «XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі» (Алматы: Ғылым, 1999), «XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі» (Астана: Елорда, 2000) деген монографияларында жан-жақты тоқталады [6].

Академик Ә.Қайдар «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген еңбегінде термин жасауда қазақ тілінің байлығын сарқа пайдалана алмағанымызға бірнеше себеп болды деп ашып көрсетеді: «Ең басты себеп — замана үрдісі, тіл саясаты мен идеология ықпалы, орыс тілінің аз ұлттар тіліне жасаған үстемдігі мен өктемдігі, екінші себеп — «еліміздегі ұлт, ұлыс тілдері өздерінің дамудан кенжелеп қалуына байланысты ғылым тілі болып, орыс тілімен терезесі тең тұра алмайды» деген пікірдің орталықта да, жергілікті мамандар арасында да қалыптасуы. Үшіншіден, терминдік

ұғымдардың қайнар көзі орыс тілі болып саналады да, қалған жүздеген тілдердің бәрі тек «қабылдаушы» пассив тілдер болып келді. Төртінші себеп — ғасырлар бойы өз дәстүрімен еркін дамып келген тілдері ғылыми-техникалық прогреске икемдеумен шұғылданбағандықтан, бірден лап берген терминология тасқынына бұл тілдер төтеп бере алмады. Бесінші себеп — ана тілінің мүмкіншілігін толық ашып, терминология тасқынына қарсы қоярлықтай, ұлт кадрлары тоталитарлық үкімет тарапынан кезінде жойылған болатын» [7].

Сөйтіп, қазіргі тіліміздегі көптеген терминдер бірден осы күйінде жасалынып, қолданыс тапқан жоқ. Алғашқы оқу-педагогикалық, ғылыми-техникалық салалардың терминдері, негізінен, 20-жылдары жасалына бастады. Термин жасауда нақты принциптер болмағандықтан, әркім терминді өз бетінше жазды. Алғаш рет қазақ тілінде жарық көре бастаған оқулықтардағы термин сөздердің сол кездің талабына сай қолданылуы — шартты құбылыс. Дегенмен қазірге дейін олардың біразы сұрыпталып, ғылым тілінде өзгеріске ұшырағандары да кездеседі. Осы кезеңдегі термин жасауда негізгі көзделген мақсат олардың қалың бұқараға түсінікті болуы еді.

Қорыта айтқанда, бүгінгі күні қай ғылым саласында болса да терминдер тұрақты қолданысқа ие болып, терминология саласында біршама жетістіктерге қол жеткіздік. Бұған XX ғасыр басындағы ғылыми-көпшілік кітапшалар мен газет-журналдарда жарық көрген мақалалардың, алғашқы оқулықтар мен оқу құралдарының қазақша ғылыми терминдердің қалыптасуына негіз болғаны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жалмаханов Ш.Ш. А.Байтұрсынұлы — қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы. — Қарағанды: Болашақ-Баспа, 1997. — 3-б.
- 2 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. — Алматы, 1992. — 448 б.
- 3 Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. — Алматы, 1990. — 29-б.
- 4 Жұмабаев М. Шығармалары. — 1-3-т. — Алматы, 1996.
- 5 Аймауытов Ж. 5 томдық шығармалар жинағы. — 4-т. — Алматы: Ғылым, 1998. — 448-б.
- 6 Мажитаева Ш. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. — Алматы: Ғылым, 1999. — 192-б.; XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. — Астана: Елорда, 2001. — 343 б.
- 7 Қайдарі Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. — Алматы, 1993. — 19-б.

Ш.Мажитаева, С.Б.Калыбаева

Лингвистические особенности учебников на казахском языке начала XX века

В статье рассматриваются лингвистические особенности первых учебников и учебных пособий на казахском языке начала XX в. Авторы анализируют принципы терминотворчества в учебно-методических работах таких видных представителей казахской интеллигенции, как А.Байтұрсынов, М.Жумабаев, Ж.Аймауытов.

Sh.Mazhitayeva, S.B.Kalybayev

Linguistic peculiarities of the Kazakh textbooks of the early XXth century

The article devotes language features of the first textbooks and manuals of the first quarter of the twentieth century in the Kazakh language are considered. Authors of article make attempt to analyze principles of terms making in science-methodical works of prominent representatives of the Kazakh intelligency as A.Baitursynov, M.Zhumabaev, Z.Ajmauytov.

Ж.А.Құсайынова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана

Контекст — семиотикалық бірлік

Мақалада контекстің семиотикалық бірлік сияқты қызметтері қарастырылды, сонымен қатар грамматикалық бірліктердің семантикалық және құрылымдық тұстарының өзара әрекеттестігі заңдылықтарына талдау жасалды. Контекст арқылы шешімін табатын лексикалық бірліктер семантикалық өрістерінің кеңеюі мен тарылуы жөнінде айтылды. Бұл мәселе талдаудың салыстырмалы деңгейінде қарастырылған.

Кілтті сөздер: контекст, семиотикалық бірлік, мәтін, модальділік, семиотикалық белгілер, модальділік санаты, коммуникативтік қарым-қатынас, семиотикалық кеңістік.

Құрылымдық синтаксис деңгейіндегі талдаулар модальділік санатының грамматикалық табиғатын толық ашып көрсете алмайды. Себебі бұл санаттың грамматикалық ерекшелігі, модальді мағынаның астары көп жағдайда сөйлем аралық байланыстан, контекст аясындағы салыстырудан дараланады. Модальділікті контекст шеңберінде талдау қажеттігін, ішкі себептері мен қол жеткізер мүмкіндіктерін, оның функционалдық мәнін С.Құлманов пікірімен ұштастырып, төмендегіше саралап көрсетуге болады: «Біріншіден, модальділік категориясын оны тура білдіретін конвенционалды құралдардан басқа осы семантикалық мазмұнды, осы коммуникациялық функцияны жанама түрде білдіретін бейконвенционалды құралдарды да жатқызуға болады. Кейбір модальдік мағыналар оларды білдіретін құралдардың семантикасына байланысты болмауы да мүмкін... Екіншіден, ұқсас мағыналарды білдіретін жекелеген бірліктердің арасындағы семантикалық айырмашылықтарды коммуникативті әдіске сүйенбей табу мүмкін болмайды... Үшіншіден, коммуникативті жағдаяттың ерекшелігіне байланысты тілдік құралдарды таңдау шарты анықталады... Төртіншіден, коммуникативті жағдаят пен оның қатысушыларын айқындау бұйрықты сөйлемдердің кеңес, өтініш, бұйрық, ұсыныс т.б. сияқты реңктерінің семантикалық айырмашылықтарын айқындауға мүмкіндік береді...» [1; 45,46].

Модальділіктің аталған құрылымдық белгілерін талдау үшін, контексті тірек ете салыстыру аса қажет. Контекст әр сөйлемде көрініс беретін модальді мағынаны жалқылап талдауды мақсат етпейді. Текст, контекст — бірнеше сөйлемнің ішкі бірлігінен қалыптасатын, белгілі бір жағдаяттың әсерін ескере отырып, модальділікті толық сипаттауға, ұғынуға мүмкіндік беріп, біртұтас ойды қалыптастыратын бірлік. Яғни, контекст өзінің құрамындағы ұсақ семиотикалық белгілердің тығыз семантикалық қатынасынан өрбитін модальді мағынаның құрылымдық ерекшелігін бұзбай, субъектінің әр түрлі көзқарасын жандандырады. Ендеше, модальділік санатының құрылымын, семантикалық ерекшелігін толыққанды талдау үшін, контекстің өзін семиотикалық бірлік ретінде қабылдаймыз. Оның құрамындағы синтаксистік бірліктер өзара әрекеттесу заңдылығымен дараланып, семантика-құрылымдық байланысын қатаң сақтап, тұтас құрылымның ішкі бөлшектері сияқты қызмет атқарады.

Контекст, оның ішкі бөлшектері, олардың байланысы, грамматикалық қызметін В.Л.Ринберг: «Учитывая, однако, что целостность этой структуры, как и других единиц высшего порядка, основана на диалектическом единстве структурных и семантических параметров, среди которых ведущее место принадлежит семантико-синтаксическим отношениям и связям между предложениями, следует считать, что оба плана (и граница, и связи) взаимообусловлены, взаимосвязаны, и выявление их может быть реализовано только в этом неразрывном единстве», — деп сипаттаған [2].

Контекстің құрылымы, оның қызметтік мүмкіндігін Г.В.Колшанский пікірі де толықтырады: «Интенция построения текста распространяется не на задачу формирования отдельных высказываний, а на передачу цельного смысла, представляющего собой не констатацию атомарных фактов, а описание определенной ситуации, являющейся предметом, обмена мыслями между коммуникантами» [3].

Жалпы грамматикада семиотикалық бірліктер туралы әр түрлі көзқарастар орын алған. Лингвистикалық ауқымда семиотикалық бірліктерді тар көлемде де, кең көлемде де түсінуге болады. Тар көлемде «семиотикалық бірліктер», «мағына», «семантика» ұғымдарын лексикология шеңберінде талдап, бір сөздің мағынасын сипаттаумен байланыстырамыз. Мұнда семиотикалық бірліктерді

жалқылау басым. Егер лексикологияда семантика категориясының бірлігі сөз және сөздер тіркесі болса, функционалдық сипаттаумен астарласқанда, сөйлемдерді де, контекстерді де семантика категориясының бірлігі ретінде қабылдаймыз. Ал контекстің семиотикалық бірлік ретінде сипатталуы функционалды көзқарас, функционалдық талдаулардан бастау алады. Бұл бағытта семантика категориясының бірліктері неғұрлым күрделі сипат алып, болмыс-бітімін кешенді сипаттауға мүмкіндік жасалады. Бұл жетістікке, әрине, бірнеше сатыдан, бірнеше теориялық ілімдердің дамуы нәтижесінде қол жеткіздік. Бұған дейінгі сатыда «семантика категориясының тірегі қандай бірлік?» деген сұрақ төңірегінде әр түрлі көзқарастар орын алған. Себебі семантика категориясының алғашқы теориялық негізі, іргетасы осындай ойлардың астарынан қалыптасып, дамыды. Бұл еңбектерде жеке белгі, сөздердің маңызы туралы тұжырымдар қамтылды.

Семиотикалық белгілердің табиғатын айқындауда зерттеушілердің бір тобы «тұлғадан мағынаға» әсер ету көзқарасын қолдаса, екінші тобы тұтас құрылымның тұлғаға әсер етуіне, олардың бірлікте жұмсалыуына мән беру керектігін айтады.

Дегенмен, «тұлғадан мағынаға» әсер ету ұстанымын басшылыққа алған зерттеулерде семиотикалық белгілердің функционалды деңгейдегі қызметіне мән берілмеді.

Семиотикалық белгілердің сөйлеу әрекетін қозғалысқа түсірудегі рөлі, олардың ішкі бірлігі, ақпарат алмасуға тірек болуын саралау төмендегі еңбектерден бастау алады.

Алғаш рет семантика мәселесіне қатысы бар тілдік бірліктердің коммуникативтік қызметіне мән берген Р.Пирс болды. К.Я.Сигалдың талдауы бойынша, Р.Пирстің семиотикалық белгілерді сипаттауының астарында «қандай ақпаратқа тірек болған?» деген сұрақ төңірегінде ой қозғалған [4]. Яғни алғаш рет семиотикалық бірліктердің тілдік қарым-қатынас жасауға тірек болуына назар аударылады.

Ч.Моррис ілімінде семиотикалық белгілердің бірлігі, қозғалысы, қызметтік аясы айқындалды. Автор: «Полная характеристика отдельного знака возможна лишь при указании того, что будет названо синтаксическими, семантическими и прагматическими правилами, управляющими знаковыми средствами, — деп тұжырымдайды. Сондай-ақ ол: «Семиотика включает в себя три подчиненные ей дисциплины — синтактику, семантику и прагматику, которые изучают соответственно синтаксическое, семантическое и прагматическое измерения семиозиса», — деп, семиотикалық бірліктердің қызметін талдау үшін, контекстің семантикалық, синтаксистік, прагматикалық белгілерін салыстыра қарауды ұсынады [5; 43]. Зерттеуші семантиканың күрделенуі оның ішкі бірліктерінің күрделенуіне әкелетіндігін орынды ескерген. Бұл туралы автордың төмендегідей ойлары орын алған: «...успешное развитие семантики предполагает относительно высокоразвитую синтактику» [5; 55].

Ю.М.Лотман семиотикалық бірліктердің коммуникативтік қажеттілікке орай ұйымдасатынын айта келе, олардың ішкі семантикалық, құрылымдық байланысы жаңа ақпаратты тудырудың қозғаушы күші болады деп бағалаған: «Всякая осуществляющая весь набор семиотических возможностей система не только передает готовые сообщения, но и служит генератором новых» [6].

В.Г.Гак семиотикалық кеңістікте тексті маңызды бірлік деп таныған: «Однако положение о доминирующей позиции слова в семиотической системе языка оспаривается текстоцентрической теорией, в соответствии с которой высказывания считаются основными знаками, а слова определяются как полужнаки» [7].

Е.В.Падучева семантика категориясының шешімі, болмысы тек контексте анықталады деп тұжырымдаған [8].

И.П.Сусов «Семантическая структура предложения» деп аталған еңбегінде семантика мәселесін жеке сөйлемдермен жалқыламай, бірнеше сөйлемнің құрылымдық-мағыналық байланысы нәтижесінде қалыптасатын күрделі құбылыс деп сипаттайды [9].

Функционалдық шеңберде контекстің семиотикалық бірлік ретіндегі қызметін Г.Ю.Аманбаева талдай келе, ақпарат алмасушы субъектілердің арасын байланыстыратын белгілі бір хабар таратушы, байланыстырғыш амалдар деп көрсетеді. Бұл туралы автордың «знак как результат семиотических коннекций рассматривается в качестве конвенционального транслятора некоторого содержательного объема, обусловленного интенцией отправителя и интерпретированного в процессе декодирования получателем» деген тұжырымды ойларын келтіруге болады [10, 9].

Ал М.В.Никитин семиотикалық бірлік ретінде контекст қызметін сөйлеу әрекетіне тірек болуымен бағалайды: «Интенциональность знака — свойство, определяемое в качестве

семиотической константы и позволяющее утверждать, что знак объективируется как «конвенциональный транслятор значений от отправителя к получателю» [11; 11].

Семиотикалық бірлік ретінде контекстің қызметі функционалды грамматиканың міндет-мақсаттарына бағынады. Ал «функционалды грамматиканың міндеті — грамматикалық бірліктер мен категориялардың сөйленім мазмұнын білдіруге қатысатын әр түрлі тіл деңгейіндік элементтермен өзара әрекеттестіктегі қызметінің арнайы динамикалық аспектісін қалыптастыру» болмақ [1, 30].

Сонда контекстегі сөйлемдердің қатары семантикалық заңдылыққа сай, коммуникативтік қарым-қатынасты өтеу мақсатында, өзара байланыста орналасады. Г.Ю.Аманбаева контексті құрайтын сөйлемдердің белгілі бір мағыналық кеңістікте ішкі заңдылыққа сай орналасып, қолданыста болатынын сипаттап: «Центростремительный механизм текста, образующий из совокупности составляющих его знаков единое семиотическое пространство, вне зависимости от параметров пространственного объема и временной протяженности, является следствием законов, человеческого мышления и познавательной деятельности», — деп қорытады [4, 46].

Өйткені функционалдық бағытта семантика категориясының бірліктері күрделі міндеттерді шешеді. Яғни, семантикалық байланыстың жігін байланыста ұстап, құрылымдық тұтастықты сақтап, сөйлеудің мән-мағынасын ашу. Бұл туралы А.Вежбицка: «Семантика представляет собой деятельность, которая заключается в разъяснении смысла человеческих высказываний... Теоретическая семантика, если она действительно стремится к познанию и подробной фиксации семантической структуры человеческой речи, не может остановиться на полпути. Она должна довести минимизацию до конца, до тех пор, пока она не дойдет до таких составляющих человеческих высказываний, которые уже просто не могут быть подвергнуты дальнейшему разложению», — деп бекітеді [12].

Контекст семиотикалық бірлік ретінде қызмет атқарғанда, модалділік санатын тек лингвистикалық тұрғыдан сипаттамайды, контекст модалділік санатының табиғатын ашуда, «олардың құрылымдық жағымен бірге мағыналық мазмұнын ескере отырып, оны қарым-қатынаста, сөйлеу жағдаятымен тікелей байланыста, яғни, жүйелеумен қоса, оның әрекет ету, жұмсалы механизімін де қарастырады» [1]. Яғни, модалділіктің жасалуына тірек болатын тілдік амалдардың әр түрлі функциялы қызметін, жалпы модалділік категориясының белгілі құрылымдық сатысы болатынын, мономодалді, полимодалді қолданыстардың белгісін, лексикалық бірліктердің мағыналық жақтан кеңеюі нәтижесінде берілетін модалді мағынаның астарын, интонация компоненттерінің қозғалысын, сөйлем мүшелерінің орын ауыстыруы нәтижесінде берілетін омонимдік модалді мағыналарды да контекст деңгейінде ажыратамыз. Мысалы, кейбір зат есімдердің лексикалық мағынасы тура және қолданыста орныққан ауыспалы мағынасынан бөлек стилистикалық құбылтуға да икемделеді. Мұндай қолданыстарда зат есімге тән, әбден қалыптасқан негізгі ұғым екінші қырынан жаңғырады. Осы мәселеге қатысты тек контекстік салыстырудан белгілі болатын «ит» сөзінің мағыналық жаңару сатысына көз жүгіртсек. Мысалы: *Есенейдің иттері әуелі шыға салып таласып алды. Тайыншадай дырау, қасқыр азу иттердің тістері қанжардай жарқылдап кетті. Иттерде қай бұрын жығылғанын талайтын әдет бар (Ғ.Мүсірепов)*. Бұл мысалда «ит» сөзі тура мағынада. Ал екінші қолданыста тура мағынаның ізімен қалыптасатын «ит» сөзінің ауыспалы мағынасын ажыратамыз. Мысалы: *...Әлдекім әлдеқашан айттырып, құда түсіп қойған болар-ау... Оған сөз жоқ қой. Ит-ай, деген маңдай жарылып туған ит еді! (Ғ.Мүсірепов)*. Үшінші контексте «ит» сөзінің семантикалық өрісінен бастау алатын мағынасы басқа қырынан танылған. Бірінші, екінші мысалда жағымсыз реңк орын алса, соңғы мысалда субъектінің сағынышын, қуанышын ашуға тірек болған «ит» сөзінің жаңа қолданысын аңғарамыз. Мысалы: *Артекең Садыр батырмен ерекше сағынышты амандасты: — Батырым-ай, оқ өтпесім-ай, найзагерім-ай, сені де көретін күн бар екен-ау! Сен ит он бес жыл бойы неге ат ізін салмай кеттің? Өліп қалған шығарсың деп жүр едім (Ғ.Мүсірепов)*. Лексикалық қолданыстардың мұндай ерекшеліктері арқылы берілетін модалді мағыналар тек контекстік деңгейінде айқындалады. Ал контексте мұндай ерекшеліктер семантикалық ұстаным негізінде талданғанда көрініс береді. Ж.Жақыпов контекстегі тілдік бірліктердің қызметін салыстыруда орын алатын басты ұстанымды төмендегідей ажыратады: «Сонымен, сөйлемге коммуникативтік тұрғыдан қарау дегеніміз — оны сөйлеу единицасы ретінде қарау. Ал сөйлеудегі сөйлем — контекстегі сөйлем. Тіл тұрғысынан алғанда біз оқшау алынған сөйлемдерді, олардың семантикасының құрылыммен берілуін қараймыз. Енді контекст аясында қарағанда, сөйлем басқаша мәнге ие болады: бүтіннің бөлшегі, буыны, бүтінді құраушы негіз ретінде көрінеді. Осы бүтінді біріктіруші құралдар әр сөйлемнің бойында болады. Осылайша сөйлем ой ағынының, сөйлеу ағынының единицасы ретінде қызмет атқарады» [10, 25].

Талданған мысалдар мен теориялық мәселелерден аңғаратынымыз, контексте тілдік бірліктердің қозғалысы ретсіз емес, олар белгіленген ұстанымға сай тұтастық құрайды. Нақтырақ айтсақ, сөйлеу әрекетіндегі тілдік бірліктердің қызметі, контекстік тұтастық шеңберіндегі өңделуі, толығыу семантикалық қатынастан бастау алады. Яғни, тілдік белгілердің семантикалық ұстанымға сай қызметтік аясының құбылуынан, өзара әрекеттесуінен, ұйымдаса қолданылуынан сөйлеу әрекетінің құрылымы қалыптасады. Бұл мәселеге қатысты Н.Уәлиұлы: «Сөз мағынасының өзгеруі, қызметінде жаңа бір қырдың пайда болуы, өзгеше реңге көшуі тілдің өз заңдылықтары бойынша өрбіп отырады. Соларға сүйенбей, оларды елеп-ескермей «дұрыс» не «бұрыс» деп кесім айтып, әркім өз қиялында топшылау жасап жатса, көлеңкеге қарап пішкен тондай келіссіз болып шығуы да мүмкін. Сөздің де сөз болғанмен, сарасы бар», — деп ескереді [11, 50]. Осы пікірдің астарында кез келген қолданысты, грамматикалық, лексикалық бірліктердің контекст деңгейінде бүтіннің бір бөлшегі сияқты семантикалық ұстанымға сай қолданыста болатындығы туралы, контекст сөйлеу бірліктерінің тұтастығын, семантикалық мәнін ашуға тірек болатын күрделі семиотикалық бірлік екендігі дараланған.

Біз қарастырған модалділік санатының құрылымдық ерекшелігін талдауда да контекстің ықпалы барынша белсенді және қажетті. Сондықтан контекст семиотикалық макробелгі ретінде, терең семантика-құрылымдық белгісі негізінде ақпараттық, концептуалдық, прагматикалық деңгейлерді біріктіре отырып:

- модалділіктің тұтас құрылымдық көрінісін анықтауға;
- оның қалыптасуына әсер ететін лингвистикалық, психолінгвистикалық, паралингвистикалық амалдардың кешенді қызметін ажыратуға;
- модалділік санатының сөйлем деңгейінен кең құрылым екенін саралауға;
- модалділіктің мәтін түзуші категория екенін дәлелдеуге тірек болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модалділігінің функционалды-семантикалық өрісі. — Алматы: Ценные бумаги, 2006. — 155 б.
- 2 Ринберг В.Л. Конструкции связного текста в современном русском языке. — Львов: Вища шк., 1987. — С. 30.
- 3 Колишанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка // Коммуникативные единицы языка. — М.: Изд. МГПИИЯ им. М.Тореза, 1984. — С. 115, 116.
- 4 Сигал К.Я. Проблемы иконичности в языке // Вопросы языкознания. — 1997. — № 6. — С. 100–109.
- 5 Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. — М.: Наука, 1974. — 292 с.
- 6 Сусов И.П. Семантическая структура предложения. — Тула, 1974. — С. 14.
- 7 Аманбаева Г.Ю. Макрознак: структура, семантика, прагматика. — Алматы: LEM, 2005. — С. 13.
- 8 Никитин М.В. // Вопросы языкознания. — 1997. — № 5. — С. 12.
- 9 Вежбицка А. Семиотика: Сб. ст. — М.: Радуга, 1983. — С. 24.
- 10 Жақыпов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1998. — 159 б.
- 11 Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. — Алматы: РБК, 1998. — 128-б.
- 12 Моррис Ч. Основания теории знаков // Семиотика: Сб.ст. — М.: Радуга, 1983. — С. 225, 226.

Ж.А.Кусайынова

Контекст — семиотическая единица

В статье показаны функции контекста как семиотической единицы, также дается анализ закономерностям взаимодействия семантико-структурных сторон грамматических единиц. Автор рассматривает расширение и сужение семантических полей лексических единиц в контексте. Эта проблема проанализирована на сравнительном уровне.

Zh.A.Kusayynova

Context — a semiotic unit

Functions of a context as a semiotic unit consider in the article, analysis of interconnection regularities of semantic structural sides of grammar units are also given there. The article is about broadening and narrowing of semantic fields of lexical units, which find its solution in the context. This problem is considered on the contrastive level of analysis.

Ә.М.Қызырова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана

Паремиялық бірліктер — жұмбақтардың әлемнің тілдік бейнесін образдау үдерісінде орындайтын қызметтері

Мақалада жұмбақтар мен нанымдар мақал-мәтелдермен жақындастыратын белгілеріне байланысты паремиялық бірліктер ретінде қарастырылды. Олардың біріне әлемнің үш деңгейлі моделі (аспан, жер, жерасты әлем) сияқты әлем моделдерінің бейнелі түсінігі жатады. Паремияларға оған қоса орындайтын қызметтерінің ортақтығы сияқты белгі тән, оған дидактикалық, экспрессивті, репрезентативті және когнитивті жатады. Мақалада көрсетілгендей, бұндай белгілерді талдау паремиялық бірліктердің жақындығын дәлелдеп, оларды паремиялық жүйеге қосуға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: паремиялық бірліктер, жұмбақтар, әлемнің тілдік бейнесі, образдау үдерісі, әлемнің моделі, архетиптер, универсалия, кодтық жүйелер, паремиялық жүйе.

Қазіргі таңда жұмбақтың табиғаты фольклордың жанры ретінде толық зерттелінсе де, оның паремиялық бірліктер — мақал-мәтелдермен жақындастыратын белгілері, қасиеттері әлі де айқындалмаған. Күні бүгінге дейін жұмбақ тек сөз өнері тұрғысынан ғана зерттеу өзегі болып, оның қазақтың ескі наным-сенімімен, тұрмыс-салтымен, мақал-мәтелдермен тығыз ұштасқан қырлары толық ашылмаған.

М.Әуезов 40-жылдардың өзінде-ақ жалпы, жұмбақты сөз бейнесінің кілті есебінде тануға болады деген. Жұмбақ ақындықтың ұрығы — дәні тәрізді. Бұл жақтарын тексеріп, тану да ғылыми міндет [1].

Соңғы кезде жұмбақ тек фольклордың жанры ретінде ғана зерттелінбей, тілдік бірлік ретінде қарастырылады, себебі ол дүниенің тілдік бейнесінің фрагменті ретінде әр түрлі құбылыстарды астарлап беріп, бейнелейді. Сондықтан жұмбақты жеке зерттеу нысанына айналдырып, оның өзіндік ерекшеліктерін көрсетуге болады. Сол өзгешеліктерін атаудан бұрын жұмбақтың анықтамаларын келтірейік. Кейбір ерекшеліктерін көрсетуге болады. М.Ғабдуллин жұмбақтың ерекшелігіне жұмбақтың затты нақты атамай, астыртын түрде атап, нәрсенің сырт көріністерін сипаттап, белгілерін көрсететінін жатқызады: «Жұмбақ заттың өзін айтпай, оның түр-түсін, сыртқы белгілерін, жұмбақ болып отырған затқа ұқсас жақтарын сипаттайды, ол заттың өз атын жасырып ұстайды. Сондықтан да ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттауды, солар арқылы жұмбақ етілген затты табуды жұмбақ дейміз» [2].

Жұмбақтың негізгі қызметі — дидактикалық функция. Жұмбақтарды шешу үдерісінде жастар тек қана күнделікті тұрмыста қажетті заттардың аттарымен танысуымен қоса, тәлім-тәрбие алады, мінез-құлықтық үлгілерді, дағдыларды да бойына сіңіреді. Жұмбақтарды тіл дамыту шәкірттер шаршаған кезде миын тынықтыру, сабақтардың тартымдылығын арттыру мақсатында қолданылады.

Сонымен қоса жұмбақтардың когнитивтік қызметін де көрсетуге болады, себебі жұмбақтардың тілдік құрылымы (ішкі-және сыртқы) алуан түрлі болып келеді. Жұмбақтар тікелей сұрақ ретінде, мақұлдайтын немесе болымсыз сөйлем түрінде, каламбур түрінде кездеседі. Жұмбақтардың көбі бірыңғай синтаксистік формаларды жүзеге асырды. Жұмбақты шешу үдерісінде адамдар синтаксистік формаларды да жаттап алады, олармен көрнекті түрде танысады.

Жұмбақтардың құрамында әр түрлі реалиялар кездеседі, сондықтан да жұмбақтардың тілді үйрену үдерісіндегі қызметі зор. Басқа этностардың өкілдерін реалияларымен таныстыру үдерісінде жұмбақтар когнитивтік-мәдениетті функцияны атқарады, өйткені реалиялар арқылы басқа елдің мәдениеті, тұрмыстарының өзгешелігі, халықтың өмір тәсілі, көзқарасы, табиғи-географиялық орта туралы түсініктер береді. Жұмбақтар құрамында кездесетін келесі реалияларды атауға болады.

1. Халықтың мифтік түсініктеріндегі бейнелер:

Көк өгізін жүреген,

Мүйізін көкке тіреген.

Көк өгіз — ескі мифтік түсініктің, халықтың байырғы діни нанымдарының негізінде пайда болған бейне. Бұрын хақ тәңірінің әмірімен ең әуелі жер жаралды, одан соң көк жаратылды, жер мен көкті мүйізімен көтеріп тұрған бір алып көк өгіз бар, ол өзіндей бір үлкен балықтың үстінде тұрады деген

сенім болған. Көк өгіз шаршаған кезде жерді бір мүйізіне ауыстырғанда жер сілкіну болады, екі мүйізі сынса, ақыр заман болады деп айтылған [3].

2. *Құдық* — қазақтың көшпелі тұрмысының реалиясы, себебі қазақтың тұрмыс-тіршілігі бұрынғы заманда құдықпен байланысты болған. Құдық дегенде ең алдымен су көз алдымызға тура қалады, су — тіршілік негізі, қараңыз:

*Жапанда бір құдық бар суы тәтті,
Ішінде бір бәйтерек тек айбатты,
Жаралған десек болар қандай шебер,
Адамзат не бол десе сол болыпты.*

3. *Дария* — қазақ нанымдарында ағып жатқан үлкен ағынды су. Сондықтан қазан ішіндегі сорпаны — дарияға, пісіп жатқан етті дарияда жүзген жайынға теңеуі нанымды. Ауыстырулар, кішірейту, сұйық түрінде кейіптеу тәсілдері арқылы сол себепті жұмбақта диірменге салынып, содан тоқтаусыз ақ ұн болып шығып жатқан бидайды дарияға теңеуіне қисын бар [4].

«Дария» сөзі жұмбақ мәтіндерінде өзінің нақты мағынасына қосымша ұғым-түсініктер жамап алады, қараңыз:

*Дүниеде бір дария беті қатқан,
Бетінде бетегесі шығып жатқан.
Қараса сол құдыққа көз жетпейді,
Құр қалмас сол құдықтың суын татқан.*

Бұл жерде «дария» — шетсіздіктің өлшемі. Жұмбақ оқу, білім алуды жасырып отыр.

Сонымен қоса жұмбақтар экспрессивтік функцияны да атқарады. Олардың құрамында бейнелі тәсілдер метафора, теңеулер қолданылады, мысалы, қазақ жұмбақтарында тұрақты образ ретінде кемпір, қыз, жезде образдары жүзеге асырылады, мысалы: ұдайы қолданылатын ауыстыру — кемпір арқылы, мысалы, керегенің майысқан тұрқын белі майысқан, бүкшендеген кәрінің суреті арқылы бейнелеуге болады:

*Жетпіс кемпір жер тістелеп жатыр,
Он кемпір мұз арқалап тұр.*

Кемпірдің еңбекқор, шаруа мен қолөнерге мығым бейнесі еңбек құралы — ұршық туралы жұмбақта бейнеленген:

*Жапанда бір кемпір бар ағаш таяқ,
Аузында тістегені жалғыз таяқ,
Табаны жылтыр мұздан бір таймайды,
Зырлайды күні-түні аямай-ақ.*

«Қыз» сөзі ауыстыруларда түпкі мағынасынан алшақтап, сан қилы қосымша бұрма мағыналар үстемелеп алады, мысалы:

*Бір қыз бар дүниеде шынарланған
Сол қызға елдің бәрі құмарланған.
Бір адам, бір хайуан, бір жануар
Ақыры сол қызды үшеуі алған.*

Үнемі қайталанатын тағы бір атау — жезде, қараңыз:

*Жездем жезді қамшысымен
Жер шұқылайды. Тамшы.
Жер астында жездем аты кісінейді. (Суыр)
Жез отадан жездем аты кісінейді. (Қоңырау)*

«Жорға» ұғымы — жүйріктіктің, алғырлықтың бейнесі. Жорға образы жұмбақтарда келесі теңеулерде кездеседі: *боз жорға, ақ боз жорға, құла жорға, көк жорға*. Мысалы, қаламның қағаз үстіне жазуды көрсету үшін жорғаның жүрісіне теңейді:

*Тайпаңдап бүгіліп құла жорға,
Маңызданып аяғын басар зорға,
Неше күн дамыл алмай жүрсе де
Іліп жерден шөпті жемес сонда.*

Жұмбақтардың келесі функциясы — репрезентативтік қызмет. Жұмбақтар арқылы әлемнің фрагменттері бейнелі түрде көрсетіледі. Әлемнің құбылыстарын, заттарын бейнелеу үшін жұмбақтардың құрамында әлемнің көптеген модельдері жүзеге асырылады. «Әлемнің моделі» терминнің біз әлем туралы дүниетанымды жүйелі түрде көрсететін когнитивтік модельдердің жиынтығы деп сипаттаймыз. Бұл модельдердің жиынтығының архетиптік негізі бар, себебі олар

ұжымдық санасыз елес, үлгі ретінде ежелгі заманнан бері қалыптасқан. Архетиптер үлгі ретінде ұрпақтан ұрпаққа мақал-мәтел арқылы да жеткізіліп отырады. Сол жеткізілетін құндылықтардың ішінде әлемнің моделі туралы ақпарат та бар. Бұл архетиптік ақпарат — универсалия, себебі әлемді бейнелейтін модельдер барлық халықтың мақал-мәтелдерінде кездеседі. Мақал-мәтелдерде, бір жағынан, «халықтың жаны», «халықтың менталитеті» туралы мағлұматтар бейнеленсе, екінші жағынан, универсалиялар да көрініс береді, өйткені әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің мағыналары бірдей болуы мүмкін, бірақ олардың денотатты-бейнелі реңкі өзгешеленеді. Халықтардың мақал-мәтелдерінің жалпы, ортақ белгілеріне әлемнің модельдерін сипаттау қызметін жатқызуға болады. Әлемнің модельдері халықтардың паремиялық бірліктерінде келесі түрде бейнеленеді:

1) кеңістіктің құрылымын суреттейтін модель: *жоғары /төмен; аспан /жер; жер /жер асты; оң /сол; шығыс /батыс* т.б.;

2) уақыт туралы ақпарат білдіретін модельдер: *күн/түн; қараңғы/жарық; қыс/жаз; көктем/күз;*

3) түр-түсті білдіретін модельдер: *ақ/қара; көк/қызыл/қара; табиғат/мәдениет;*

4) оппозицияны бейнелетін модельдер т.б.

Әлемнің модельдері әр түрлі кодтық жүйелерде көрініс бере алады. Әр түрлі кодтардың негізін әлемнің заттары, құбылыстары қалайды. Олар астралдік, вегетативтік, зооморфтық, антропоморфтық, түр-түстік, гастрономиялық, сандық кодтарды қалыптастыруға себін тигізеді. Бұл кодтар семантикалық деңгейі бойынша біркелкі болады, өйткені барлық кодтардың нысаны-қоршаған әлемді адамның дүниетанымына сай бейнелеу [5].

Әлемнің модельдерін лингвистикалық код арқылы бейнеленгенін қарастыру үшін, осы модельдердің жұмбақтардағы көрінісін сипаттайық. Ол үшін біз *Аспан/Жер* моделінің жұмбақтардағы бейнелену тәсілдерін қарастырайық. *Аспан — Жер* моделі көбінесе антонимиялық қарама-қарсылықта суреттелінеді, қараңыз:

Бір түкті кілем,

Бір түксіз кілем. (Аспан — жер)

Аспан/Жер әлемнің моделі жұмбақтарда қазақтардың мифологиялық көзқарастарындағы мифологиялық модельдеріне сәйкес келіп, «аспан» үнемі жоғарғы орында тұрады, жұмбақтарда оның биіктегі орнын, жер мен жер астына қарама-қарсы орналасқаны көрсетіледі. Мифологиялық модель қазақ дүниетанымында үш деңгейлі. Осы модельдік деңгейлері туралы С.Е.Керімбаева келесі пікірді білдірген: «Қазақ мифологиялық жүйесіне көптеген әлем халықтарының деңгейлі моделі тән. Мұнда жоғары — аспан, орта — жер, төмен — жер асты, әлем деңгейлері мүшеленеді, әрі сәйкестендіріледі» [6].

Аспан денелері де жұмбақтарда көрсетілген. Олар нанға теңеледі, мысалы, айды *күлше, қалаш, нанға* балауын жұмбақтарда жиі кездестіреміз, қараңыз:

Жабықта жарты нан;

Жабық артында жарты күлше.

Жұлдызды халық жұмбақтарында дөңгелек нәрсеге: ұсақ тас, сөк, бауырсақ, моншаққа, тарыға ұқсатқан, қараңыз:

Тақиям толған сөк,

Ерте тұрсам дым да жоқ. (Жұлдыз)

Бірталай тары шаптым там басына,

Тамнан биік жоғары қамбасына,

Қиыстырып өлеңмен жұмбақ қылдым,

Ойлағандар мәнісін аңдасын да. (Жұлдыз)

Аспан денелері — жұмбақта көшпелілер үшін уақытты болжаудың айғағы. Қыс түскеннің белгісі — бұрынғы жердегі Үркер (Алып өгіз) аспанға көтеріледі. Оны алып қара құс алып кетті. Ол барып тау басындағы көк серкенің мүйізіне барып қонады. Бұл мезгіл — Үркердің түн ортасында тас төбеде болатын кезі, қараңыз:

Жоғалып жазды күні бір қысырақ

Келемін бірталайдан елден сұрап,

Тұр екен дарияның ортасында

Жете алмай үйге қайттым босқа бірақ (Үркер).

Өгіздің жауырын сүйегі төмен түскені — Үркердің төмендей бергені, яғни күнге жақындай бергені. Жауырын сүйек — қозғалыс сүйегі. Жауырынның төмендеп көрінуі — Үркердің көрінуі. Бұл кез — наурыз айы. Жауырынның төмен түскені — жазғы қырық күн шілде басталғаны. Бұл кезде Үркер күннің маңында болады, көрінбейді. Жұмбақтарда шілденің қырық күні (Үркер түскендегі кез) Үркердің жоғалуы бейнеленген:

*Біз, біз, біз едік,
Біз алты қыз едік,
Бір тақтайға жиналдық,
Таң алдында жоқ болдық.
(Алты қыз — Үркер, Үркердің батуы)*

Қазақ дүниетанымындағы жердің төменгі орны мифтерде бейнеленген. Жұмбақтарда да үш деңгейлік модельдегі жердің төменгі орны суреттелген, қараңыз:

*Зер-зер кілем, зер кілем,
Көтерейін десем зор кілем. (Жер)*

*Жапанда бір алыпты көруім күшті,
Барлық салмақ дүниеде соған түсті.
Қандайын дүниеде барлық жеміс,
Солардың атырапында құрап пісті.
Қашыпты айналдыра зығыр қылып,
Бар мақұлық қыбырлаған соған түсті. (Жер)*

Қорыта айтқанда, жұмбақтар паремиялық жүйеде маңызды орын алады. Олар арқылы әлемнің бейнесі мифологиялық және дүниенің модельдері негізінде суреттелінеді. Әр халықтың әлемдік тілдік бейнесінде жұмбақтар өзгешеленіп, универсалдық түсініктерді, ортақ моделдерді ерекшелейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әуезов М. Кіріспе// Қазақ жұмбақтары. — Алматы: Ана тілі, 2007. — 3-б.
- 2 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. — Алматы, 1974. — 320-б.
- 3 Бегимов М. Почему сложилось мнение у киргизов, что земля держится на рогах быка // Средняя Азия. — 1911. — № 3. — С. 107, 108.
- 4 Керім Ш. Қазақ жұмбағы. — Алматы: Арыс, 2007. — 137-б.
- 5 Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы. — М.: Комкнига, 2006. — С. 6.
- 6 Керимбаева С.Е. Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Алматы, 2004. — С. 20.

А.М.Кызырова

Функции паремиологических единиц-загадок в процессе образной репрезентации картины мира

В статье загадки и верования рассматриваются как паремиологические единицы, так как обладают признаками, сближающими их с пословицами и поговорками. Следующим признаком паремий является общность выполняемых функций, к которым относятся дидактические, экспрессивные, репрезентативные, когнитивные. Анализ таких признаков, как показано в статье, доказывает близость паремиологических единиц, дает возможность включить их в паремиологическую систему.

A.M.Kyzyrova

Functions of paremiological units-riddles in the representation of the worldview

The article is dedicated to the conception of mythological models of the world in the riddles as pharemiological units. The riddles and belief are considered as pharemiological units, as so they possess sign, drawing together with proverbs and sayings. Image of world models such as sky, earth, subterranean relate to the pharemiological units.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘОЖ 894. 342.574

Г.Е.Әшірбекова

Қазіргі заманғы гуманитарлық-техникалық институты, Қарағанды

Космогониялық мифтердің діни дастандардағы қолданысы

Мақалада діни эпостарда космогониялық аңыздарды қолдану мәселесі қарастырылды. Күн, Ай және басқа да ғаламшарлардың пайда болуына қатысты мифологиялық мотивтерді зерттеуге ерекше көңіл бөлінген. Аталған мотивтердің рөлін діни дастандардың көркемділігін, нақтылығын күшейту тұрғысынан зерттеуге басым назар аударылды.

Кілтті сөздер: космогониялық мифтер, аспан әлемі, діни дастандар, мифологиялық сипат, мифологиялық сюжет, мифологиялық қолданыстар, ислам діні, эпостық туындылар.

Әлем халқы мифтерінің қай-қайсысын алып қарасақ та, аспан денелеріне қатысты аңыздардың мол кезігетіндігін зерттеушілердің дені мақұлдайды. Оның, әрине, өзіндік себептері де бар. Жаратылыста қыры мен сыры жұмбақ көріністер де, әрекеттер де баршылық. Жалпы кез келген құбылыстың сипатын, астарын айқындауға адамзат сандаған ғасырларды сарп етіп барып қол жеткізген. Әлі ашылмаған тылсым дүниелер қаншама? Соған сәйкес әр дәуірлерде, түрлі жайттерге байланысты мифтік әңгімелер туындап отырған. Олардың белгілі бір бөлігі жаратылыс заңдылығымен белгілі бір үндестікте алынса, келесі бір парасы адамзат қиялының жемісі негізінде өмірге келген. Сондықтан да мифологиялық туындылар өз заманындағы адами ой-түсініктен, қабылдауынан, ұғымынан белгілі бір деңгейде хабар береді. Олай болса аспан әлеміне қатысты аңыздардың да адам баласының жаратылысты тануға талпынған әрекетінен барып туған деп тұжырым жасауға әбден болады.

Зерттеуші-ғалымдардың бірі Ш.Ыбыраев: «Салыстырмалы зерттеулердің нәтижелеріне қарағанда, ең қарапайым және ең көне мифтердің қатарына аспан денелері — Күн, Ай, Жұлдыздар мен планеталар туралы айтылатын мифтер жататын көрінеді. Бұлардың әлем жұртшылығына кең таралғандығы және миф атаулының ішінде алатын орнының мән-мазмұны олар бір кезде адам болды деген түсінікті айшықтап көрсетеді. Күн сәулесінің өткірлігін оның мінезінің тік, өжеттігіне, Ай сәулесінің әлсіздігін оның жұмсақ мінезіне байланысты түсіндіру де олардың адам кейіпінде ұғынылғанын дәлелдейді» [1], — деп ғылыми тұжырым жасайды. Әрине, космогониялық мифтерді туғызу үшін, оның кең таралып, ұзақ сақталуы үшін, өзге де мифтер тәрізді адамзат әлемімен байланысқа түсіру қажет еді. Осындай сан-салалы жаратылысты бірі мен бірін үйлестіре, үндестіре білудің өзі мифтік мұралардағы өзіне тән шеберлік көрінісі болып табылады.

Ұлттық мифологияда айды — ару қыз, күнді күйеу жігіт деп бейнелейді де, аспан әлемінде екеуі бірін-бірі іздеумен күн кешеді. Бірақ іздеу жандары айқаспағандықтан, кездесе алмайды екен. Кейде қайғырып, қамығып жылайды да ол жерге жаңбыр болып жауады, енді бірде кейіп, реніш білдіргенде аспанды қара бұлт торлап, қар борайды, енді бірде үмітке сүйеніп, кездесеміз деп ойлағанда күн ашылып, әлем жадырайды, осылайша бірін-бірі аңсаумен, сағынумен өмірлерін өткізе береді. Бұл күн мен ай туралы ел ішінде сақталған көптеген мифтердің бір нұсқасы ғана. Сондай-ақ жұлдыздар туралы да аңыздар жеткілікті. Солардың бірі Жетіқарақшы жұлдызымен байланысты болып қалған. Аспан әлемінде көңіліне ұнағандарын шамалары келсе тартып алатын немесе ұрлап алатын Жетіқарақшы мекендейді. Олар атақты екі батырдың Ақбозаты мен Көкбозатын ұрлап алғылары келіп, бірақ Темірқазыққа мықтап арқандалған аттарды бір түннің ішінде ағытып алу мүмкін

болмайды, таң атып қарақшылар үлгере алмай қашып кетіп отырған. Осылайша өмір тоқтаусыз өте береді, ал аттарды жеті қарақшы ала алмайды. Бұл бір нұсқасы ғана. Келесі бір сирек кездесетін варианты мынадай. Темірқазық таза алтыннан құйылған екен. Соны жеті қарақшы ұрлап аламыз деп андумен болады. Бірақ Ақбозат пен Көкбозатқа мінген батырлар түнімен күзетіп алғызбайды. Таң ата қарақшылар қашып кетеді екен де, батырлар дем алуға жатады екен. Міне, күнге, айға, жұлдыздарға қайсысы осы тәріздес мифтер ел санасына әбден сіңгендіктен, халықтық мұраларда әр түрлі сипатта, белгілі бір деңгейде көрініс беріп отырған. Анығын айтқанда бұл жайттен діни дастандар да тысқары қалмаған.

Ел ішіне кең тараған діни дастандардың бірі — «Жүсіп-Зылиха». Оның халықтық нұсқасы да, авторлық нұсқалары бар. Түрік әдебиеті әлемінде дастанды туғызған Әли XIII ғасырда өмір сүрген. «Жүсіп-Зылиханың» халықтық нұсқасы 1991 жылғы 25 мамырда Қарағанды облыстық «Орталық Қазақстан» газетінде жарияланды. Дастанда оқиға өрісінің алғашқы бастамасы түс көру мотивінен негіз алған.

*Жүсіп Нәби қисасы енді келді,
Қойынында атасының ұйықтап еді.
Ғажайып ұйқысында бір түс көрді,
Жоруын атасынан сұрап еді.
– Әй, Ата, түсімде Ай мен Күнді көрдім,
Он бір жұлдыз қасында бірге көрдім.
Он бір жұлдыз барлығы сәжде қылды,
Жоруын, ата сізден сұрай келдім [2].*

Бір қырынан қарағанда бұл — түс. Бірақ зерттеуші-ғалым А.Қыраубаева түс көрудің өзін мифтік желілерге жатқызады. «Түс көру, оны жору өнері өте-мөте көне замандардан келіп жеткен. Антика әдебиетінде Артемирдордың «Түс жорығыш» атты кітабы болған. Түс көру жемісінің іздері «Гильгамеште» бар. Жүсіп пен Жәкып мифтерінде түс-көру негізгі желі болып кірген» [3]. Осы жерде ойға оралатын бір сұрақ неліктен түске Ай, Күн, жұлдыздар еніп отыр? деген мәселе. Әрине, оның түбірі көне дәуірдегі мол ұшырасатын аспан әлеміне қатысты мифтерде жатыр деуге болады. Себебі ұзақ замандар бойына аталатын көріністер халықтың санасына, ұғымына әбден орнығып, қалыптасқан болатын. Сондықтан оны көркем туынды сюжетіне қолдану дастанды әрі қызықты, әрі тартымды, әрі табиғи етіп көрсетері ақиқат. Екіншіден, мифологиялық сипаттардың шығарма көркемдігін арттыруға да белгілі бір деңгейде әсер беретіндігін жоққа шығаруға болмайды.

Келесі керемет, мифтердің бірі жер ғаламшарына байланысты болып келген. Жер қалайша құлап кетпейді? деген сұраққа осы миф жауап берген. Яғни, жерді көк өгіз көтеріп тұр, мүйізі тартып екінші жағына ауыстырғанда сілкініс болады, көк өгізді жайын балық көтеріп тұр, ал ол жайын дарияда тұр дегенді айтады. Мұндағы бір назар аударатын жай, халықтық жер өздігінен тұрған жоқ, оны бір күш ұстап тұр деген ұғым-түсінігі. Соны белгілі бір күш иелеріне балап, мифті өмірге әкелген. Осы аңыз да діни дастандарда кездесіп отырады. Ақиқатын айтқанда, қазақтың діни дастандарының сюжеті ислам дінімен тығыз байланыста дамыған, оқиға өзегі де осы діннің негізінде жатыр. Ал, мифтік аңыздардың көпшілігін ислам діні қуаттамайды. Көпшілігін деп алып отырған себебіміз, дінге, атап айтқанда, періштелерге, әулиелерге, жын, перілерге байланыстысын мақұлдайды, өзгесін қабылдамайды. Сол қабылдамайтындардың арасында осы көк өгізге қатысты аңыз да бар. Десек те, діни дастандарда аталмыш миф қажетті тұстарда келтіріліп отырған. Оның бірден бір себебі діни мұралардың сюжетінің ұлттық болмыс-бітіммен біте қайнасып кеткендігін аңғартады.

Исламның белді де белгілі батырларының бірі, тарихи тұлға, пайғамбардың әрі аталас туысы, күйеу баласы Әзірет Әли Ибн Әбу Талиб туралы қисса-жырлар баршылық. Солардың бірі «Ғалидың құл боп сатылғаны» дастанында Әлиді сатып алған шаһар халқын жыл сайын қырғынға ұшырататын алып айдаһарды шауып өлтірген осы Әли екендігі айтылады. Әлидің күшінің мықтылығын, ондай әлді адамның әлемде жоқ екендігін суреттеу барысында осы көк өгізге қатысты мифті қолданған. Қандай тұрғыда көрініс бергендігін аңғарту үшін мысал келтіріп көрелік.

*Аңырап сонда Ғали айқай салды,
Суырып Зұлпықарын қолына алды.
Шапқанда Зұлпықары жерге барып,
Кесуге көк өгізге жақындады [4].*

Міне, мифтегі көк өгіз дастан жолдарында алдымыздан шықты. Айдаһарды тауып, жерді жарып, көк өгізді мерт етуге жақындайды. Сол сәтте:

*Құдайым бұйрық қылды Жәбірейілге,
Тез барып Зұлпықарды ұста деді
Кескен соң көк өгізді дүние болмас,
Тезінен Зұлпықарды ұста дейді [4, 8].*

Көк өгіз шабылса, жер құлайды. Жер құласа, адамзат жойылады. Бұл мифтік ұғымнан тыс жатқан көрініс. Өрі әдемі, әрі әсерлі қолданылған. Сонымен қатар басты кейіпкердің тұлғасын даралап көрсетуге септігін тигізіп тұр. Сөйтіп:

*Қақ жарып айдаһарды басқа салды,
Зұлпықар жеті қабат жерге барды.
Көз ашқаниша Жәбірейіл жерге кіріп,
Басынан Зұлпықардың ұстай алды [4, 8].*

Міне миф пен дінді үйлестірудің озық үлгісін аңғарып отырмыз. Тарихи тұлға мифологиялық қолданымдар арқылы өзінің аңыздық бейнесін аңдатып тұр. Жерді көк өгіздің көтеріп тұруы туралы миф ел ішіне ерекше кең тараған түрі болып табылады. Сондықтан болса керек, осы мифологиялық сюжет көптеген шығармаларда көрініс тапқан. Басты байқалатын жәйт, аңыздың көптің көңілінен шығуы. Өйткені халық қабылдамаған дүниенің өрісі тар, өмірі қысқа. Келесі дастандардың бірі «Қиса Қаһарманда» көк өгізді қолдану тәсілі жүзеге асырылған. Қап тауын көтеріп тұрған Қаһарман батыр тастап жіберген кезде жер сілкініп, әсері көк өгізге жетіп, Жәбірейілдің көмектесуімен аман қалады. Мәтінге назар аударып көрелік:

*Өткен соң Қап тауларын қоя берді,
Үш күннен соң жеріне сонда тиді.
Көкше мұздай сол заман мұз қайысып,
Зақымы көк өгізге барып жетті.*

*Жер астында көк өгіз шыр айналған,
Шайқалып құлайтындай болып талған.
Жәбірейіл алып келіп шашқан екен,
Бұл айналма сиырға сонан қалған [5].*

Көк өгізге қатысты мақсат алдыңғы жырда да, соңғы дастандарда да біреу. Батырдың күшін, әлін айқындау, анығырақ айтқанда, фольклорлық дәстүрді қолдана отырып, әсірелеу суреттеу болып табылады.

Жалпы діни дастандарда ғана емес, өзге де эпостық туындыларда мифологиялық қолданыстардың бар екендігі айқын. Бұл мәселе жайында ғалым А.Қыраубаева да жан-жақты зерттеу жүргізген болатын. Ғалымның ғылыми мұрасын зерделеген К.Әбдір былай дейді: «Ғалым миф-адамзаттық дүниенің сырын білмеген кездегі балаң санасының көрінісі деген пікірге қарсы шығып, қазақ қиса-дастандарының негізінде мифтер жатқанын куаттайды. Сөйте келе, А.Қыраубаева қазақтың қиса-дастандарындағы мифтердің негізін салыстырулар арқылы айқындайды» [6].

Аспан әлеміне қатысты мифтердің бірінде аспан жеті қабат деп айтылады. Бұл жайт бүгінгі күнде ғылыми тұрғыдан да өзінің ақиқаттығын айқындаған. Десек те, миф миф түрінде сақталып қала берген. Аталмыш көрініс «Алланың елшісінің мығражға көтерілуі» дастанында қолданыс тапқан. Поэзия әдемілікті, сұлулықты талап етеді. Сондықтан оған сөз көркемдігі ғана емес, ой көркемдігі де, оқиға көркемдігі де қажет. Ал халықтық дастандарда осындай сұлулықты бойына сіңіру үшін миф таптырмас әсемдік көзі болған. Дастан оқиғасының өзегінде ақиқат жатқанымен суреттеу барысында сұлулық болуының сан қырлы түрлері киюластырыла отырып пайдаланылған. Солардың бірі — жеті қабат аспанды әспеттеу. Әр қабатта әр кейіптегі періштелерді де тамаша үйлесімде бейнелеген және аспан қабаты арта түскен сайын оларда арта түседі. Мәселен, бірінші қабатта:

*Онан соң әуелінше көпке шықты,
Бір кідірмей жүреді пырақ тіпті.
Жамалып хақ Расулдың көреміз деп,
Жол тосып, періштелер көрсетінті [7, 12], –*

болып келсе, екінші қабатқа шыққанда да періштелер жолығады.

*Болып тұр жарығы нұрдан өткірірек,
Тақсырдың абзалдығын айту керек.
Екінші аспанға шығып еді,
Көрісті періштелер кезек-кезек [7, 12].*

Мұнан кейінгі үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы қабаттарда бұрынғы өткен пайғамбарлармен, Адам Атамен кезігеді. Әрине, орынды әсемдік. Өйткені жаппай періштелермен ғана кездесе берсе, ерекше өзгеріс болмағандықтан, тартымдылығы солғындап, тыңдарманда қызықтыру қабілеті әлсірер еді. Бірақ аталған өзгерістерді енгізу арқылы шығарманың құндылығын арттырып отырған. Мәселен, төртінші қабатта:

*Хақ Расул бұл хабарды естіп ұқты,
Төртінші қат аспанға барып шықты.
Төртінші қай аспанға шығып еді,
Жақия, Ғайса екеуі көріс қыпты [7, 13], —*

деп екі пайғамбармен кездестіреді. Ислам дінінде төрт пайғамбарды тірі деп есептейді. Олар: Ғұзайыр, Қызыр, Ғайза, Ыдырыс. Бірақ дастанда аспан әлемінде тұрып жатқан біраз пайғамбарлардың есімдері аталады. Дінмен арасында алшақтық болғанымен, көркем туындының тартымды шығуын мақсат етіп қойған ақын көптің көңілін тартатын түрлі құбылыстарды қолдана білген. Сөйтіп соңғы жетінші қабатқа келгенде:

*Жетінші көкке шықты тұр аспанға,
Көрісті періштелер сол аспанда.
Бәрі де намаз оқып сәждеде тұр,
Босатпай тұр жөндерін сұрасқанға [7, 13]. —*

деп қайтадан періштелерге оралады. Сонымен, біз аспан әлеміне қатысты мифтердің діни дастандардағы қолданылу көріністерін айта отырып, қандай мақсатта, нендей әрекеттерге сабақтастырылғандығын аңғарттық. Дегенмен, космогониялық мифтердің кезігуін осындай шағын сипаттармен шектеуге болмайды. Әсіресе Ай мен Күнге, Шолпанға қатысты аңыздардың біршама мол пайдаланғандығын атап айтқан жөн. Мифтердің мазмұны – ғажайып әлем. Сондықтан оны қажеттілігіне орай іске жарату шығарма жемісін ширатып, тартымдылығын арттыра түседі. Ал, діни дастандар болса, осындай ерекшелігімен дараланып көрінетіндігі сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақтың мифтік әңгімелері. — Алматы: Ғылым, 2002. — 4-б.
- 2 Жүсіп-Зылиха // Орталық Қазақстан. — 1991. — 25 мамыр. — 4-б.
- 3 Қыраубаева А. Қазақ әдебиетіндегі шығыстық қиса-дастандардың түптөркіні мен қалыптасуы: Филол. ғыл. д-ры ... дис. — Алматы, 1997. — 2-б.
- 4 Ғалидың құл болып сатылғаны // Шалқар. — 2004. — Қараша.
- 5 Бабалар сөзі: Діни дастандар. — Көп томдық. — 2-т. — Астана: Фолиант, 2002. — 420 б.
- 6 Әбдір К. Алма Қыраубаеваның әдеби-зерттеушілік мұрасы: Филол. ғыл. ...дис. автореф. — Алматы, 2010. — 16-б.
- 7 Алланың елшісінің миғражға көтерілуі // Ислам әлемі. — 1998. — № 1.

Г.Е.Аширбекова

Проблема использования космологических мифов в религиозных эпосах

В статье рассматривается проблема использования космологических мифов в религиозных эпосах. Особое внимание уделено исследованию мифологических мотивов относительно появления Солнца, Луны и других планет. Основной упор делается на изучение роли данных мотивов в усилении художественности, выразительности религиозных эпосов.

G.E.Ashirbekova

The use of cosmological myths in religious epics

The scientific article devotes problem of using cosmology myphes in religion eposes. Especially attention was given to research of myphology motives to appearing of Sun, Moon and other planets. The base strike was did to know of these motives in plusing of artistic, showing of religion eposes.

ӨОЖ 82:821.512.122

Ж.Ж.Жарылғапов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Абсурдтық идея және сана ағымы М.Мағауиннің «Тазының өлімі», Т.Әбдіковтың «Ақиқат» повестері негізінде

Мақалада абсурдтық идея және сана ағымы сияқты XX ғасыр модернистік әдебиетінің негізгі критерийлері қазақ жазушылары шығармашылығы негізінде қарастырылды. М.Мағауин мен Т.Әбдіков шығармаларындағы идеялық және эстетикалық мәселелер талданған. Автор «Тазының өлімі», «Ақиқат» повестеріндегі модернистік эстетика ерекшеліктеріне тоқталды. Қазақ прозасындағы сана ағымы құбылысына қатысты қорытындылар келтірді.

Кілтті сөздер: абсурдтық идея, сана ағымы, М.Мағауин, Т.Әбдіков, модернистік әдебиет, ой тасқыны, сана тасқыны, модернистік эстетика, ой ағысы.

Модернизм әдебиетінің ұстанар басты принциптерінің бірі көркем шығарма тілін сана ағымына орайластыру десек, мұндай сипат 1960–1980-жылдардағы қазақ прозасында анағұрлым басымдыққа ие болды. Мұндай үдеріс әсіресе Ә.Кекілбаев, Т.Әбдіков, О.Бөкей, А.Сүлейменов, Қ.Ысқаков, А.Нұрманов, М.Мағауиндердің стильдік бағдарына тән еді. Кезінде американ психологы және философы У.Джеймстің «Психологияның ғылыми негіздері» (1890) атты еңбегінде тиянақталған «сана ағымы» тұжырымдамасы классикалық реализмдегі кейіпкерлердің белгілі бір рухани-психологиялық күйін бейнелеуге қолданатын ішкі монологынан біршама өзгешелектері бар. Реалистердің көпшілігі қолданған ішкі монолог бойынша ой заттық-құбылыстық фактыға негізделді. Модернистерге дейінгі әдебиетте көркемдік ойлау сананың ақиқат болмысқа деген рефлексиясы ретінде түсініліп келсе, сана ағымы ақиқат әлемнен қол үзуге дейін барды. Ю.Боревтің ұғындыруынша, «рухани әлем өзгермелі, ой фактыдан бастау ғана алады, ойлау актысында адамның өткендегісінің барлық тәжірибесі қатынасады, ой өткенді, бүгінгіні, болашақты түгел қамтиды. Ой — фактыны адамның өмірлік тәжірибесі тұрғысынан қайта қорыту. Ойлау жүйесіне мидың аналитикалық және синтетикалық қана емес, сонымен бірге жады, елестету және фантазиялау сынды қабілеттері қатысады» [1; 457,458]. Реалистер ішкі монолог арқылы көркем туындыға психологизмнің қою бояуларын дарыта алғанын ешкім жоққа шығармайды. Ал модернистер қолданған сана ағымы шегін ситуацияларды таңдамай-ақ, шығармадағы уақыт пен кеңістіктегі еркіндік арқылы жүзеге асады. Яғни классикалық реализм үлгісіндегі әрекет пен сезім бірлігі қатаң сақтала бермей, ой тасқыны сюжет логикасына тым тәуелденбей, кейде фабуладан тыс та жасай береді.

Адам сезімдері мен ойларын санадағы жаңғырықтармен бейнелеу, кейіпкерлер мен реалды өмір ағыстарын шектеулі, тіпті механикалық қатынастарға құру, өмірдің бір-бірімен қатыссыз көріністерін сана арқылы жандандыру қазақ прозасында да өзіндік сипаттарымен танылып отырды. Ой тасқынына ерік беру көбінесе көлемдірек жанрларды қажетсінді. XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бері жарық көрген роман, повесть жанрында туған шығармалардың бірқатарында қоршаған орта мен қаһарман қатынасын сана ағымы арқылы көрсету басым. Мұндайлық құнар М.Мағауиннің «Тазының өлімі», «Көк мұнар», Т.Әбдіковтің «Ақиқат», «Тозақ оттары жымыңдайды», А.Сүлейменовтің «Бесатар», Ә.Кекілбаевтің «Күй», «Ханша-дария хикаясы», «Бәсеке», «Шыңырау», О.Бөкейдің «Мұзтау», «Өліара», «Сайтан көпір», «Қар қызы», «Жетім бота», «Құм мінезі», Д.Исабековтің «Қарғын»,

«Тіршілік», «Сүйекші», «Өкпек жолаушы», С. Елубаевтың «Жарық дүние» т.б. шығармаларға тән еді. Прозаға өзгеше тыныс, бөлекше серпін әкелген мұндай туындылардың бірінен соң бірі дүниеге келуі әдебиеттану мен сынның қалыптасып қалған дәстүрлі әдістемелерін де жаңғыртуды тіледі. Аталған шығармалардағы мекен мен мезгілдің нақтыланбауы, жазушылардың кеңістік пен уақыттық өлшемдерге басқаша қарай бастауы, қоғамдық-идеялық фактордан алыстап кету немесе мүлде ескермеу, әлеуметтік белсенді кейіпкерлерден бас тарту т.т. соны сипаттар алғашында тосырқатып тастағаны рас. Қоғамдық идеалдың бұлыңғырлығын, трагизмнің шектен тыс қоюлығын, кейіпкердің әрекетсіздігін тілге тиек еткен сындар да болып жатты. Өйткені әдебиеттің мүлде жаңа сорапқа түсуі, тың ізденістер арқасында әлемдік әдеби тенденцияларға батыл үн қосуы ұзақ уақытқа созылмаған күрт өзгерістер болатын.

Оқиғаларды, негізінен, персонаждың жадынан, сана түкпірлерінен орын алып қалған жаңғырықтар арқылы туындататын сана ағымына хас белгілер М. Мағауиннің «Тазының өлімі» повесінен аңғарылады. Мұндағы бас кейіпкердің ролі Қазыдан гөрі итке (Лашынға) тиесілі. Адам болмысының күрделі табиғатына, олардың қарым-қатынастарының мәнісіне, жалпы адамның әлемде алатын орны мен жаратылыс қайшылықтарына жазушы тазы көзімен қарайды. Тазының арпалысқа толы өз ғұмыры мен адамдардың қайшылыққа толы тірлігі туралы ойлары, тіпті ғаламат сәйкестігі жайындағы толғаныстары оның жадысы арқылы қайта тіріледі. Яғни жоғалған уақытты іздеу сарынына орай сана қалтарыстарына жүгіну сынды модернистік әдеби техника толығымен салтанат құрады. Жады категориясының маңызын модернистік әдебиеттің орталық тұлғалары Джойс пен Пруст шығармашылығы негізінде салмақтайтын Ю. Боровтің: «Олардың шығармашылықтарында адамның жады өмірлік тәжірибенің ұланғайыр қоймасы ретінде алғаш рет айрықша ыжаһаттылықпен, ұлғайтып көрсететін әйнекпен назар салғандай қаралып, оның өзіндік үстем мағынасы негізделді. Өткендегі өмір қазіргі санадағы шындық фактілерінен гөрі тұлғаның рухани ахуалындағы ең мәнді кезең ретінде ұғындырылды. Сана өмірлік импульстардан бірте-бірте қол үзіп, өзіндік тәуелсіз ағыс ретінде дәйектелді», — деген пікірі біздің ойымызды қуаттауға септеседі [1, 459].

Повестегі Лашынның ойлары да лирикалық шегініс арқылы баяндалуы үзік-үзік сана көріністерін бір-бірімен жалғау, қайта қалыптастыру ретінде беріліп отырады. Қарны бұлтиып тамақ ішетін, масатыдай құлпырған табиғатта армансыз аунап-қунайтын, бойын белгісіз қуаныштар кернейтін, дүниеге масаттанып қарайтын алаңсыз күшікке қоршаған әлемнің барлығы қызылды-жасылды қызыққа толы. Оның балаң санасы өмірдегі бар заттарды «жеуге болатын және жеуге болмайтын» деп екіге ғана бөледі. Алайда қызықты дәурен ұзаққа созылмай, өмірдің ащы сабағын күшік кезінде-ақ алады. Ол — қара төбет Бардасоққа талануы. Қатыгез өмірдің алғашқы соққысын осылай көреді. «Екі-үш апта бойы жақсылап күткеннен кейін денесіндегі жаралар жазылды. Бірақ күшіктің жүрегіне басқа бір жара түскен еді: ол дүниеде әділетсіздік, зұлымдық, зорлық барын, басыңа бақытсыздық төнсе ақтығың, жазықсыздығың арашалап алып қала алмайтынын ұқпаса да, бұдан былай бейтаныс жан иелерінің бәріне күмәнмен, дұшпан көзімен қарайтын болған» [2, 9].

Мұнда өмір шындығының белгілі бір құбылысын адамның әр кезеңдегі санасында қайта-қайта жаңғыртып отыру сынды модернистік тәсіл қолданылады. Бір құбылысты адамның жас ұлғаю шамасына қарап, яғни балалық, толысу, егделену кезеңдеріндегі санасына салатын тәжірибе Лашын образына беріліп, көркем шығарманың идеялық-философиялық өзегін аңдатуға бастайды. Тазы өсе келе адамдардың күнделікті өмірінен әлдебір мағынасыздықты, күрмеуі шешілмес қайшылықтарды аңғара бастайды. «Өз иелерінің, иелері ғана емес, жалпы екі аяқты атаулының өмірінде, тұрмыс-салтында түсініксіз жайлардың көптігін Лашын жасы алты айдан асып, бойы өсіп, денесі іріленіп, үлкен итке жақындаған кезде ғана аңғарды. Бұрын бәрі де дұрыс, бәрі де орынды сияқты көрінетін. Енді ойлап қараса, ешбірі де ақылға сыймайды» [2, 15]. Жазушы адамдар ортасын тілсіз мақұлықтың көзімен сырттай бақылай отырып, олардың тіршілік-қарекетінің қым-қиғаш қайшылықтарға толы екендігін, абсурдтығын мегзейтін ойға жетелейді. Ешкімнің ала жібін аттамаған Қазы — басынан бақайшағына дейін қулық тұнған әрі қатыгез Есенжолдармен салыстырғанда қашан да аутсайдер.

Жалпы, повестегі Қазы бейнесі сюжеттің сыртқы контурын ұстап тұруға қажетті, Лашын ойлары арқылы берілетін сана ағымының үнемі бастау алып отыратын нысаны, керек десеніз, өмір шындығының философиялық толғамдарға тамызық беретін фактісі түрінде алынған. Оның адамгершілік сапасы, өмірлік мұраты, ішкі рухани болмысы термеленбейді. Қазы — шығармада тым ерекшеленбейтін (аңсақтығы болмаса) сыртқы әрекеттерімен ғана бейнеленетін, монологтік форма өңдеуіне жуықтатылмаған, әредік сараң диалогтермен ғана кескінделетін образ. Оған күрескерлік қасиеттер дарытылмаған. Тіпті Есенжолмен болған кикілжің үстінде оған не жарытып жауап

катпаған, мерездігін бетіне баса алмаған, қолынан тек ірге аударып көшіп кету ғана келген күйректік сипаттары басым образ. Қаламгер оның ойлау үдерістерін, айналаға деген көзқарасын таныту сипаттарын термелеп жазбаса да, шексіз жалғыздыққа ұшыраған, сұрқай өмірдің сұмдықты еңсесін әбден езгілеген, қатыгез әлемде жалғыздық қасіретін шеккен жан екеніне көз жеткізеді. Қазы — Д. Исабековтің «Тіршілігіндегі» Қыжымкүлмен, «Сүйекшісіндегі» Тұңғышпен тағдырлас кейіпкер. Рухани жаратылыс ретінде толыққанды тіршілік етуге мүмкіндік бермейтін трагедиялы өмір туралы экзистенциализм сорабы «Тазының өлімінен» де аңғарылады.

Қазы жазушының реализм арнасынан тым шығандап кетпеуге, сыртқы әлемнің сұлбасын қалыптастыруға көмектеседі. Сана тасқынына ерік беретін Мағауинге сыртқы әлем мүмкіндік, идея, нысан ретінде бағалы. Оның трагедиясы қоғамдық-әлеуметтік иерархиядан келіп шығатын, әсіресе сентименталистер көп тоқталған «кішкентай адамның» нала-мұңы емес, жалғыздық шыңырауында қалған адам мен қоғамның қарым-қатынасы, дәлірек айтсақ, олардың арасындағы қандай да бір байланыстың жоғы. Жазушы оның қоршаған болмысынан әлдебір үйлесімсіздікті, қатыгездікті, адам ғұмырының асау толқын ағызып кете баратын жаңқа сияқты қорғансыздықты, мәңгі өз орнын іздеп өтетін, бірақ оны таппайтын мағынасыздықты көреді. Сондықтан да Қазының бұ дүниеден көшкен оқиғасы болмашы ғана суретпен беріледі. Өлі денені жер қойнына тапсырып, одан кейін ұмыт болған, көңілден тасалана берген Қазыны шарқ ұрып іздеген, ақырғы деміне дейін адал болып қалған — ит қана. Айналасын жатсынумен ғұмырын тауысып бітірген Қазы өлімінің ситуациясы әлем және жалғыздық лейтмотивін тиянақтамайды. Енді ол Лашынға ауысады.

Қазы образы орталық кейіпкер Лашын тіршілігімен белгілі бір аналогиялар, рухани-психологиялық параллельдер жүргізу үшін алынады. Қазының жан-жағын бөтенсіген ғұмыры мен Лашынның ит ғұмырын бір-бірінен бөлшектеуге келмейтін тұтастық тұрғысында қараған жазушының философиялық түйіні өмір шындығын абсурдтық тұрғыда, иррационалдық ыңғайда жасалады. Ол түйін адамдардың беймәлім тұңғыықтан келіп, сол белгісіз тұңғыыққа аттану мағынасы төңірегінен шығарылады. «Ол өзі осы уақытқа дейін ашқан жаңалықтарының ішіндегі ең сұмдығын ашып еді: адам, тірі мақұлық атаулының бәріне әмір жүргізген, көк темірге жан бітіріп, көлік етіп мінген, қолдан құс жасап, қыран қалықтар биіктен де жоғары самғаған тәңірі текті, күдіретті адам да өледі екен, жүзі ызғарлы ажал алдында адамзаттың өзі дәрменсіз екен» [2, 42].

Тазы алғашқыда тәңірісіндей табынған екі аяқтылардан көңілі мүлде суынған, ол үшін жер бетіндегі мейірім Қазымен бірге жоғалған. Адамдар қолымен жасалған қақпанға түсуі адамдық мейірбандыққа деген онсыз да әлсіреген сенімді біржола өшіріп тынады. Өмір шындығын түрлі қайшылықтар формасында көретін жазушы концепциясын күрт күшейтіп жіберетін тұс — тазының қасқырлармен арпалыс оқиғасы. Қызыл ала қанға көздері қызарып алған бөлтіріктердің «өздерін тапқан, емшек сүтін беріп асыраған» енелерін бас сала жәукемдеуі табиғаттың қатал заңы трактовкасында ғана емес, абсурдтық идея түрінде де көрініс табады.

Дүниенің бей-берекет ретсіздігі, мәңсіздігі модернистік әдебиет танымының ең көп дендеуге тырысқан мәселесі болды. Кезіндегі «Абсурд театрының» дүниеге келуінде де модернистік эстетика ықпалы басты роль атқарды. Неміс драматургы В. Хильдесхаймер: «Тек абсурдтық жағдай ғана өмірдің толық картинасын бере алады. Және де абсурдтық пьесалардың жиынтығы, яғни, құбылыс ретінде өмір сүріп тұрған абсурдтық театр ғана өмірдің аналогы бола алады», демекші, модернистер үшін хаостық жағдайлар ғана болмыс ақиқатына жақыдатады [3].

Қазақ прозасында абсурдтық идея көбінесе әлемнің «күштілер үстемдігіне» құрылған әділетсіздігі түрінде танылды. Мысалы, сана ағымы поэтикасын әбден меңгерген Т. Әбдіковтің «Ақиқат» повесін алып қарайық. Шығарма бас кейіпкері Роберттің үзік-үзік санасындағы жаңғырықтар абсолютті шындық, адам мен әлем, жаратылыс пен мәңгілік т.б. іргелі философиялық толғамдарына құрылған. Повесть қарапайым ғана сюжетке құрылған, тіпті фабулалық қисынмен түзілген. Қаламгерге оқиғалар қоюлығы, сюжет дамуының логикасы аса маңызды емес. Роберттің телепаттық қасиетін өз мақсатына пайдаланушы профессормен, жындыханадағы көршісі священникпен және дәрігермен болатын диалогтық қарым-қатынастар ғана сюжеттік желілер түрінде көрінгенімен, олардың байланыстары да әлсіз. Олардың ортасындағы диалог полемикалық тұрғыда басталғанымен, бара-бара Робертпен диалогқа түсуші субъект ығысып, орталық образдың субъективті толғаныстары күш алып кетіп отырады. Өйткені ішкі монологтың күрделенген типі, ой мен сезімді бейнелеудің модернистерге тән техникасы — сана ағымы доминанттық сипат алады. Профессор Роберт диалогының бір үзіндісіне жүгініп көрейік:

—...Болашақ — тұнып тұрған фальсификация. Шындық пен жалғанның шекарасын таба алмаймыз. Өйткені бәрін қолдан жасаймыз.

— Бұл сұмдық қой, — деді профессор сыбырлап. — Адамзаттың санасымен жасалған осыншама заттың бәрін жоққа шығаруға бола ма?..

— Мынау өмірдегі мән-мағына, қасиет, әділет деп жүргендеріміздің бәрі адамдардың өздері ойлап тауып жүрген дүниелері. Әйтпесе олардың жаратылыс заңының негізін құрауға еш қатынастары жоқ...» [4, 425].

Диалогқа пассив-қатынасушылар Роберттің болмыс хақындағы толассыз ойларына тамызық берушіге айналып отырады. Қаламгер Роберттің бейнесін ішкі ой-толғаныстарымен танытудағы мақсаты — өмір шындығын емес, өмір туралы пайым-түйсіктердің тиегін ағыту. Модернистік шығармада өмірдің алуан құбылыстарынан гөрі өмір жайындағы таным қырларын бірінші орынға шығаруы аталған туындының да басты ерекшелігіне айналады. Роберт үшін болмыс — «шетсіз-шексіз кеңістікте зеңіп жүрген өлі-тірі денелер. Ажалдай қатал, мейірімсіз әлем. Мәңгілік деп аталатын уақыт кеңістігінде тіршілік атаулы қараңғы түнекте анда-санда бір жалт еткен нәзік сәуле секілді. Ал жеке адамның ғұмыры ше?.. Мәңгілікпен салыстырғанда осынша қып-қысқа ғұмырының ішінде осынша үлкен азапты арқалап кететіндей адам сорлының не жазығы бар?..» [4, 433]. Сыртқы әлем заңдылықтарын иррационалды тұрғыдан қабылдайтын кейіпкер социумнан ажыраған, одан жатсынған контексте алынады. Ол — трагедиялы әлемге, оның онтологиялық мағынасыздығына бүлік шығаратын қаһарман. Сондықтан да ол басқалармен тіл табыса алуы мүмкін емес.

Кезіндегі әдеби сын мұндай шығармалардағы трагифарстық бейнелеуді «буржуазиялық жатсыну», я болмаса капитализмнің өндіргіш күштерінің тетігіне айналған адамның дағдарысы («Ақиқат» повесі шет ел тақырыбы түрінде ұсынылды. Бірақ шығарма кеңістігі тым шартты тұрғыда алынған, туындыны шет елдік етіп тұрған кейіпкерлер аттары мен Робертке анасы айтатын ертегі сюжеті ғана) деп ұғындырғандар болды. Алайда сол жылдардың өзінде-ақ Т. Әбдіков повесінен үйреншікті материалистік таныммен жуыспайтын, басқа сорап, тың сұрлеуге түскендіктің белгілерін байқағандар да жоқ емес-ті. Мысалы, Б. Майтанов: «Әрине, өмірге субъективизм дүрбісінен көз салатын бұл тұлғалар әр алуан философиялық категорияларға идеалистік трактовка беруден аса алмағанмен, өз дәуірі мен тіршілік ететін ортасы шеңберінде дұрыс ойлана тұрып, түрлі гиперболизациядан аршылған кейбір сәттерде жалпы адам табиғатына қатысты шынайы сырлар түйіп өтеді», — дейді [5]. Расында да, 1970 жылдардың орта шенінен бастап ашық түрде көрініс таба бастаған модернистік поэтиканы ендігі жерде қалыптасып қалған әдістемелік құралдармен тани білу мүмкін болмай қалып еді. Ол «Ақиқат» сияқты реалистік дүние мен ирреалистік танымды араластырып жіберетін шығармалардың құрылымын саралаудан шығып жатты.

Роберттің әлем және адам антиномиясы хақындағы ой ағыстарының кемерінен асып төгілетін тұсы — жындыхана кезеңі. Модернистер шығармаларында біршама қолданылған осынау сарын қазақ прозасында да ірге тебеді. Бұл тұста әдеби ойын поэтикасының элементтері байқалмай қалмайды. Ойындық әдебиет персонаждарының ішінде құпия адам, жұмбақ адам, адам-маскалар өзгеше орын алатын. Сол тәрізді Робертті қоршаған адамдардың бәрі — маскалар. Олардың шынайы бет-пердесін елден ерек телепаттық қасиеті бар Роберт қана аша алады. Маска-адамдар бір-бірінің айқын бейнесін тани алмағандықтан, ішіне сұмдық құпия сырды бүгіп өмір сүре береді. Олар нақты бейнесін өле-өлгенше көрсетпеуі мүмкін. Ешкім де ақиқатты ашуға тырыспайды, масканы сыпыруға қол созған адам болмыстың мағынасыздығына көзі жетіп, бәрінен де көңілі қалар еді, жынданар еді. Робертке енді жынданбасқа шара жоқ.

Жазушы басқа модернистердей карнавалдық-маскарадтық сюжетке тікелей бармай, ол сарынның астарлы мәнін пайдаланған. Әлемдік көркем тәжірибеде Кобо Абэнің «Бөтен бет-пішін» («Чужое лицо»), М.Ю. Лермонтовтың «Маскарад» шығармаларындағы маскалық сюжеттің ашық ойын түрінде көрсетілгенін білеміз. Роберт — «тіршілік — аурухана» лабиринтінде адасып жүрген персонаж. Ол үшін азап шегудің төркіні ақыл мен парасатта жатыр. «Ақыл мен азап — ауру. Адамдар туады да сол аурумен ауырады. 60–70 жылдай азаппен ауырады... Тіршілік — үлкен аурухана!.. Сұмдық!

...Ақыл-ес ауруынан қалай құтылу керек? Құтылу керек... Жындану керек... Сонда ғана бақытты бола аласың... Қалай жындануға болады?.. Қалай? Роберттің есіне жындыхана түсті [4, 435]. Кейіпкер мүсіндеуге модернистік лабиринт тәсіліне жүгініп отыратын жазушы жындыхана нысанына арқа сүйейді. Әлемдік әдеби нұсқалардағы лабиринт «Әлем — театр» (Шекспир), «Әлем — кітапхана» (Борхес), «Әлем-жатақхана» (Маканин) т.т. түрінде болса, Т. Әбдіковте «тіршілік — аурухана» тұрғысында көрінеді. Алғаш жаны түршіге қашып шыққан Роберт бір түндік сенделістен кейін ессіздік жетегінде қайтадан жындыханаға оралады. Тіршіліктің қиыр-шиырлы, шимайлы сұрлеуі

жындыханаға әкеліп тірей береді. Вакуумдік халдегі кейіпкердің айналасы — шексіз лабиринт. Оның енді ол тұйықтан шыққысы жоқ, қайта «жазылдың деп шығарып жібермес пе екен деп қорқады».

«Ақиқат» повесінде де реализммен байланысын үзбеген жазушы жындыхана образы арқылы адамзаттың қазіргі рухани өрісі, өркениеттік даму және адамның рухани-адамгершілік ахуалы туралы көзқарастарын астарлайды. Бұл тәсіл авторды заманның көкейкесті мәселелері хақындағы шектен тыс публицизммен сақтандырады.

Жындыхана ситуациясы подтекст фонына айналдырылса, священник Роберт желісінде пародиялық ойын жүзеге асады. Священникпен екеуара болған диалогтан бастау алып кететін қаһарманның сансыраған санасындағы ой ағындарын берудің пародиялық тәсілі ішкі толқынысты тым шектемей ұсынудың бір жолына айналады. Әлдебір Френц дегенмен үнемі сырттай ұстасып отыратын, құдай атын жамылып ыңғайлы тіршілік кешуді ойластыратын, бір көргенге сүйкімді көрінетін діндар ұстанымы Роберт тарапынан пародиялық күлкіге айналады. «Құдайға қарсы ұйым аштым» деп оған священниктің келісімін, астына қол қоюын сұрайтын эпизод — пародиялық ойынның анық белгілері. Енді ол священниктің танымын терістеуге көшеді: «— Өмір, — деді Роберт ысылдай сыбырлап, — өмір ме екен? Адамның өлу процесі ғой бұл! Неге Иисус Христос Агасфарді «тіршілік қамыты мойныңнан түспесін, басыңа өлім келмесін!» деп қарғаған. Мәңгі тіршілік дәрісін бергенде Соломон неге ішуден бас тартты? Буддаға астындағы алтын, күмбезді сарайынан, сұлу жардан, бауыр еті баладан, жан қиысқан достардан безіп, бүкіл Үнді жерін жалаң аяқ, жалаң бас қайыршы боп безіп кетуіне себеп болған не? Өмірдің азабы ғой... Қай ел екені есімде жоқ, бір елде бала туғанда «бейшара, енді қашан өлгенше азап көретін болды» деп өлікті жерлегендей қайғылы жоралғы жасалады екен. Ал адам өлсе, «азаптан құтылады, мәңгі тыныштыққа кетті деп қуанып, той жасайды екен. Той жасау керек өлгенде. Мен өлгенде той жасандар, той!» [4, 440]. Қарап отырсақ, бұл сарыннан «дүние — бос» идеясына негізделген хайдеггерлік таным айқын байқалады. Мұнда қатыгез әлемнің құпиясын ашқан «трагедиялық сана» таңбаланады.

Роберт пен священниктің арасында шиеленісті тартыс жоқ, тартыстың тек симуляциясы ғана қылаң береді. Әдеби ойынның пародиялық типі священникті тұлға ретінде жоқ етуге дейін барады. Роберт үшін ол маңызды да емес. Өйткені священник — ол үшін тобырдың маска киген өкілі ғана. Бас кейіпкер құдай жөніндегі өзі тапқан жаңалықтарын священникке әлдебір фокустық тұрғыда, мақсатты түрде бағыттап отырады. «Мен көп қиналдым. Өмірдегі жаманшылық атаулыны тудырып отырған негізгі күшті, негізгі айыпкерді ұзақ іздедім. Ақыры таптым. Ол — құдайдың өзі. Адамды мазақ етуші де, қорлаушы да, азапқа түсіруші де, зұлымдықты қолдаушы да соның өзі» [4, 443].

Ақырында «ең үлкен бақытсыздық — бақыт атаулының болмайтынын сезу» деген пессимистік ойдың ақиқатына көз жеткізген ол жындыхана бөлмесінде өзіне қол салады. Өйткені енді оның білмейтін құпиясы қалмады. Тіршілік-маскарадта ойнап жүргендердің маскасын сыпырды. Жалғыз құтқарушысындай көрінген әйелінің де өткендегі өміріндегі жар адалдығына дақ түсірген сұмдық құпиясын ашты. Анасының ертегісіндегі «ашуға болмайтын есікті» ашып алды. Тіршілікке деген соңғы үлпілдек үміт сөнді.

Жалпы, повестің композициясын түзуде, ойындық поэтиканы қолдануда бала кезінде анасынан естіген ертегі сюжетінің орны маңызды. «Содан әлгі адам жолаушыны жер астындағы алтын күмбезді патша сарайына әкеліп кіргізді де: «Қалаған шарабың мен тамағыңды іш, сұлу кәнізактармен ойна, серуен құр, барлық есікке кіріп, алтын сарайды тамашала. Тек мынау тұрған бір есікті ғана ашуға болмайды. Оны ашсаң бақытсыз боласың» [4, 448]. Осы бір жұмбақ-ертегі сюжеті шығарманың бүкіл философиялық жүйесіне тұғыр қалаған, пәрмен берген. Мұнда адам баласына тән рефлекс — жұмбақты шешуге деген қызығушылық, азарттық ұмтылыстар бар. Жұмбақ шешімін табуда адам қателесуге, бірнеше нұсқа ұсынуға қашан да қақылы.

Автор Роберттің жүйеленбеген, «ой әлемінде салмақсыздыққа ұшыраған адамдай бағыт-бағдарсыз зеңіп жүрген» толғаныстарын бөлшектенген сана ұшқындары, сана жаңғырықтары ретінде байыптайды. Сана тасқынының логикалық тұрғыдан реттелмеген көріністерін батыс модернистері галлюцинация, түс көру фрагменттері арқылы танытудың дәстүрін қалыптастырса, Т. Әбдіков өзінше тәсілмен жеткізеді. Қаламгердің ол тәсілі Робертке фантастикалық реңктер дарыту арқылы жүзеге асады. Фантастика мен шындықты тұтастандырып жіберетін жазушы повесть оқиғасын реалды жағдайларда өрбітеді. Алайда Әбдіков фантастикасы таң қалдыруға құрылған немесе романтикалық эффект беретін ғажайыптық фантастика емес, адам болмысына трагедиялық бояулар үстейтін, тағдыр талқысын күшейтетін сипат алады.

Коллизиялардың шарттылығы, тарихи-әлеуметтік фонның бұлыңғырлығы, кейіпкердің болмыс туралы бағасының абсолютті субъективтілігі, көзсіз тенденцияшылығы — аталмыш повестегі

модернистік стиль айшықтарының айғақтары. Роберт — амбивалентті, яғни қандай да бір ішкі тұтастықтан айырылған, шексіз жалғыздыққа ұрынған кейіпкер болғанымен, абсурд-қаһарман емес. Ол — әлемдік құрылымның, қоршаған болмыстың абсурдтығын танушы адам. Сондықтан да оған сизифтік әрекеттер жат. Оның модернизм шекарасынан асып, постмодернистік танымға жуықтататын сипаттары да жоқ. Өйткені ол әлем жаратылысының абсурдтық болса да ақиқатын аша алды. Әлемде үстемдік ететін «күштілер зорлығы». Сондықтан да әлемде әділет болмайтынын, ғылым мен өркениеттің буырқана дамуы адам баласын тұйыққа тірейтініне сенімді болды. Ал постмодернистер агностицизмге негізделген көзқарастарында әлемді мүлдем тануға болмайды, ақиқат айғақталуы мүмкін еместігіне зейін қойғаны белгілі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Борев Ю.* Эстетика. — Ростов н/Д.: Феникс, 2004. — 704 с.
- 2 *Мағауин М.* Екі томды таңдамалы шығармалар. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 1990. — 448-б.
- 3 *Hildesheimer W.* Erlanger Rede uber das absurde Theater // Akzente. — 1960. — № 6. — P. 546.
- 4 *Әбдіков Т.* Таңдамалы: Роман және повестер. — Алматы: Жазушы, 1991. — 512 б.
- 5 *Майтанов Б.* Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. — Алматы: Ғылым, 1982. — 101-б.

Ж.Ж.Жарылғапов

Абсурдная идея и поток сознания (на основе повестей «Смерть борзого» М.Мағауина, «Истина» Т.Абдикова)

В статье рассматриваются основные критерии модернистской литературы последней четверти XX в. (как абсурдная идея и поток сознания) на примере творчества казахских писателей. Анализируются идейно-эстетические проблемы в произведениях М.Мағауина и Т.Абдикова. Автор указывает на особенности модернистской эстетики в повестях «Смерть борзого» и «Истина».

Zh.Zh.Zharylgapov

An absurd idea and stream of consciousness (based on the stories "Death of the greyhound" of M.Magauin, "The truth" of T.Abdikov)

The article devotes base criteries of modern literature for last half of XX century like absurd idea and mind's load on the example of kazakh writers. There are ideal-estetic problems in kazakh verses of M.Magauin and T.Abdikov have been analysed. The author shows to espisalities of modern estetic in novels of «Dead of dog» and «The reality». The opinions about mind's load in kazakh prose have been made.

С.Б.Жұмағұлов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Әлкей Хақанұлы Марғұлан**

Мақалада көрнекті қазақ энциклопедист-ғалымы, отандық ғылымның титаны Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғылыми-зерттеу шығармашылығының қайталанбас қырлары қарастырылды. Әдебиеттанудағы ғылыми ізденістердің жаңалығы мен өзектілігі көрініс тапты. Сонымен қатар ғалымның бойындағы қасиеттері XX ғасырдың басындағы Алаш қазақ интеллигенциясы рухани ізбасарлығымен байланыс тұрғысынан қарастырылды.

Кілтті сөздер: Әлкей Марғұлан, Алаш зиялылары, азаматтық шығармашылығы, ғылыми-шығармашылық тұлғасы, ғылыми ғұмырнама, әмбебап әдебиетші, Абай мұрасы, Шоқан мұрасы, Құнанбай Өскенбайұлы.

Қазақтың алып даласы елге тұтқа болған талай тархандардың әрі әлемге ғылым-білімнің нұрын төккен ғұламалардың құтты мекені, ырысты өлкесі болған. Тектілікке тән жасампаздық ғұмырын өмірінің асқақ тұғыры деп білген ұлт зиялылары елге қызмет етудің құтты білігін рухани жарасымда өркендеудің күре тамырына айналдыруда өшпес із, мәңгілік өнеге қалдырды. Қазақ руханиятындағы сондай кемел қасиетке ие дара тұлғалардың бірегейі — Әлкей Хақанұлы Марғұлан.

Ақжан Машани қазақ даласының ұлы перзенті әл-Фараби мұрасының маңызын ғалымның имани қасиеттерімен байланыстырып: «Ғалым деген сөздің өзі аса жоғары қасиетті есім. Ол өзі көп тараулы, терең білімді, шексіз ғаділ, қайырымды, адамдық ардың жоғары дәрежесін тұтынған адам болу керек. Ондай **Есім** ешкімнің алдында жалбыранып, бақыт іздеп, бас имеске керек. Ондай адамды дүние пұлы, әлемнің бағы, патшаның тағы қызықтырмаған керек. Оның іздегені ғылыми хақиқат. Ол бір тұрған адам баласының ақыл ойының бейне бір әлемге бірдей шам шырағы болу керек. Ғалым **Есіміндегі** өзінен жоғары мәнаптың алдында шыбындау, өзінен төменнің алдында қырыңдану сияқты сасық паңдық деген болмас керек. Осындай **Есім** күнделікке азбайды, мәңгілікке тозбайды. Ондай **Есім** бізде болған ба? Болған, ол — Фараби», — деген болатын. Осы бір ілкі қасиеттердің қазақ топырағында Шоқан Уәлиханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Қаныш Сәтбайұлы, Бауыржан Момышұлы сынды ғасыр саңлақтары арқылы дәстүр арнасында жаңғырып, отандық тарих пен мәдениет, әдебиет пен өнердің сан ғасырлық мұрасын кешенді зерттеген Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғылыми-шығармашылық тұлғасымен сабақтасуы ғажайып та заңды құбылыс.

1919 жылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының баласы Әмен қамқорлығымен Керекудегі мұғалімдер курсына оқыған дарын кейіннен қыр перзенттерінің рухани орталығы болған Семей педагогикалық техникумында білімін ұштады. Шәкәрім ақын «Таң» журналына жаңа әнмен байғазы», «Таң» журналына тағы бір әнмен байғазы» өлеңдерін арнаған, «Таң» журналының (1925 жыл. Наурыз-маусым) және «Қазақ тілі» газетінің (1919–1929) редакциялық істеріне араласып, алғашқы мақалаларын жариялайды. Бұл ретте Әміре Қашаубаевтың Париждегі концерті, жүлде алуына қатысты жазған мақаласы ерекше назар аудартады.

Қандай да болмасын таланттың бойындағы хас даралық қасиеттерінің тұнық тұмасы — туған жері, өскен ортасы. Міне, Мәшһүр Жүсіп, Жаяу Мұса, Имантай сынды ұлт рухани мәйегін кейінгі ұрпақ санасына сіңірген тарландардан бата алған дарын ғалым болып қалыптасуына Сұлтанмахмұт Торайғырұлы, Әбікей Сәтбайұлы, Қаныш Сәтбайұлы, Хакім Иманбекұлы, Жағыппар Секербайұлы ерекше әсер еткенін зор ілтипатпен атап көрсеткен-ді. Ал Алаш арыстарымен рухани арнадағы шығармашылық тығыз байланыста болуы Әлкей Хақанұлының азаматтық тұлғасы және ғалымдық келбетіндегі ұлттық ұстанымдарының мызғымас негіздерін мәңгілікке қалады.

XX ғасыр бедеріндегі қазақ ғылымының Атиллаасы іспеттес тұлғаның 1926–1927 жылдары КСРО Ғылым академиясының одақтас және автономиялық республикаларды зерттеу жөніндегі комитет мүшесі академик А.Е.Ферсман, профессор С.И.Руденко басшылығымен Қазақстан және Алтай бойынша ұйымдастырылған экспедицияларының жұмысына қатынасуы болашақ ғылым ізденістеріне кең өріс ашты. Әсіресе экспедиция барысында Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханмен бірлесіп қызмет атқаруы өмір белесіндегі тарих тартуы тұрғысынан қалам қарымына, елшілдік мұраттағы отаншыл қасиетіне бұла күш дарытты.

Саяси қысым шығармашылық еркіндікті үнемі тұсаулап отырғанымен, ғалым өз естеліктерінде Алаштың рухани көсемдерінің ұлт керегі дегеннен бас кетсе де тартынбаған ерен еңбектері мен қастерлі есімдерін қашанда зор құрмет сезіммен еске алып отырды. Мысалы, «Біздің Мұхтар» (1976) атты жинаққа енген «Алғашқы өрлеу» мақаласында: «...Мұханның атын көпшілікке әйгілі еткен ең алдымен «Абай» журналы еді. Бұл журналда Мұханның беташары деуге болады. Өйткені оны бірінші рет ұйымдастырып, оның негізгі мақалаларын жазған көбінесе Мұханның өзі болатын. Бас редакторы — Жүсіпбек Аймауытов» [1], — деп жазды. Ал Мағжан ақынның сұлулық әлемінің тылсым құдіретін Жүсіпбек Аймауытұлынан кейін эстетикалық биікте әдіптеген де Әлкей Марғұлан болатын. «Менің өз білуімде, қазақтан сол кезде екі әдемі кісі болатын. Мынау сұлулықты, ләззәттылықты, сосын дүниедегі жақсы нәрсені жақсы көретін екі кісі болып еді. Біреуі — Мұхтар, екіншісі — ақын Мағжан болатын. Осы екеуінің түріне қарағанымызда, құлпырып тұрған қыран құстай оларға еш пенде жетпейді деп ойлайтынбыз» деген тебіреніс күйіндегі сағыныш сазымен өрнектей отырып жеткізді [2; 68].

Алаш зиялылары ер басына күн түскен алмағайып әрі ар өлшемі таразыға тартылар тайталас тағдыр тауқыметіне қарамастан, ата-баба қанынан дарыған имани қасиеттеріне берік болды. Оның терең тамырлы дінгегін дауылды жылдар екпіні де шайқалта алмады. Сталинизм зобалаңында Алаштың арлы ақыны Мағжан Жұмабайұлы тергеушінің: «Ленинградта тұрғанда кімдермен байланыс жасадыңыз?» — деген арандатқыш сұрағына: «Ленинградта көп тұрғаным жоқ. Елден әйелімді шақыртып алдым. Досым, әрі **поклоннигім Әлкей Марғұлан** есімді жігіт жиі келіп тұрды, әйтсе де көп ұзамай ол жігіт ауырып, ауруханаға түсті. Содан байланысымыз үзіліп қалды» — деп жауап берді. «Ойнайды заман сойылы — ақын өлтіру ойыны! Заңын да салып соңына, жарын да салып соңына, көріне даусын жеткізбей, еліне даусын жеткізбей, аузы мен мұрнын тығындап, сыртынан сұмдар сыбырлап, жас бала демей қарбытып, баспана бермей қаңғытып, ойнайды заман сойылы — ақын өлтіру ойыны» (Жұматай Жақыпбаев) қазақ ұлтының зиялы қауымын қынадай қырған өлара тұста арлы ақын Мағжан Жұмабайұлы Алаш аманатын арқалаған Әлкей Марғұланды саяси арандатудан қорғап қалды. «Ішкі істер наркомының айлакер тергеушісі кейіннен Мағжан аузынан шыққан кісілердің тізімін жасапты. «Қайсысы қай жерде жүр» деп әлгі тізімді қайыра әкеліп алдына тартыпты. Сонда Мағжан Әлкей Марғұлановтың тұсына «өлді» деп белгі соғыпты» [3]. Міне, Мағжандай ұлт перзентінің елдік қасиеттерді асқақ тұтқан өрлігі мен ерлігі Алатаудай асқақ, Ұлытаудай нар тұлғасындағы парасат әлемінің ұлық дидарын асқақтата түседі. Осы ретте Әлкей Хақанұлының азаматтық һәм ғылыми-шығармашылық тұлғасының қалыптасуындағы Алаш қайраткерлерінің өрісті ықпалы ғұламаның ғылыми ғұмырнамасын тұрғысынан терең екшеуді, байыпты зерттеуді қажет етеді.

Әлкей Марғұланның естеліктері Алаштың ақылмен ақындары мен сал-серілерінің өршіл рухтағы әсемдік күйге бөлейтін сыршыл әуезге толы ғажайып та жарқын ойға толы бір бүтін жойқын әлем іспеттес. Қазақ әдебиеті мен өнері Халық университетінде 1974 жылы 16 тамызда сөйлеген сөзінде Мұхтар Әуезұлы туралы тереңнен сыр шертіп, суреткердің әсемдік әлеміне қатысты: «Ол алтын адам бейнесін жасаған суретші, оны әдебиеттің сұлулық қақпасына әкеліп кіргізген кісі... Мұқаң адамшылыққа жол ашқан, айға, аспанға, жұлдызға ұмтылған кісі. Әуезов көптеген шығармаларында көтерген мәселелері — терең ойлы, ар, намыс, шындық, адалдық. Ар, намыс, шындық — бәрі бір категория. Ар, намыс бар жерде шындық та болады. Оған негіз болған нәрселер — Абай үлгісі, Абайдың школы десем, шынында Мұқаңның жаңағы ой қазыналары көбінесе кемеңгер Абайға барып тіреледі», — деп дәстүр негіздерінің болат өзек түптөркініне ой сала зерделейді [4,5].

Семейде Мұхтар Әуезұлымен танысқан Әлкей Хақанұлының Абай туған қасиетті Шыңғыстауда болуы да оның өмір белесіндегі айтулы кезеңді. Асылдың сынығы Тұрағұлмен жүздесіп сырласуы қазақтың бас ақынының көркемдік құпиясына енуіне, ұлт рухының айбыны болған қасиетті мекенінің рухани тыныс-тіршілігімен етене танысуына серпін берді. Ақын туған орта, оның текті ұрпақтарына қатысты құнды да маңызды тақырыптар білгірлікпен қамтылған естеліктерінде сол бір ұмытылмас күндер жайында «Шыңғыстаудан алған алғашқы әсер өте тамаша еді. Өйткені талай ауылға бардық, Тұраштың өз үйінде болдық, әлгінің бүлдіршіндей балалары сөйлегенде, былай өлең айтқанда, олардан бір жақсылықтың, бір сұлулықтың иісі аңқып тұрғандай көрінді» [2, 72], «Жебеш деген әнші болды Тұрағұлдың баласы — Жебірейіл деген. Жебірейіл сияқты Абайдың өлеңдерін ешбір пенде осы күнге дейін айта алған емес. Оны жұрт Жебеш дейтін. Жебештің «Қараңғы түнде тау қалғыпты» айтқаны анау Орда тауының түбінде отырып, әлі күнге дейін құлағымда» [2,74] деп тебірене жазды. Тұрағұл Абайұлы (1876–1934), Жебірейіл Тұрағұлұлының (1903–1930) шығармашылық тұлғасын

ашудағы сырлы сезімдегі эстетикалық толғаныстары Ә.Марғұланнның өнер күдіретін айрықша бағалаған жан әлемінің көркемдік иірімін танытады.

Ұлт руханиятының алтын бесігі Шыңғыстау өлкесі туралы естеліктерінде Шәкәрім Құдайбердіұлына қатысты деректер кездеспейді. Десек те жаһан ғылымы мен ілімін терең игерген ғалым Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресімен» (Орынбор, 1911) жан-жақты таныс болды. Қайым Мұхаметқанұлы «Шаһкәрім» зерттеу мақаласында ақынның аталған шежіресіндегі Алаша ханға қатысты тарихи деректерді айта келіп, Абай мен Шаһкәрімнің берген мағлұматтарын академик В.В.Бартольдтың еңбектерінен көреміз деп жазады (қара.: Шәкәрімтану мәселелері. 69-бет). Ал Әлкей Марғұлан Ленинградтағы Шығыс институтының түркология бөлімінде, сонымен қатар тарих-филология факультеттерінде қатар оқығанда және де Өнер институтында дәріс тыңдап жүргенінде Орта Азия тарихы мен археологиясы жайында академик В.В.Бартольд дәрісінен нәр алғаны мәлім. Санкт-Петербург университетінің шығыс тілі факультетін тамамдап, ғылыми-оқытушылық қызмет атқарған әрі Орта Азия мен қазақ даласының тарихын, мәдениетін терең зерттеген В.В.Бартольдтың (1869–1930) Шәкәрім шежіресімен таныс болғаны да еш күмән тудырмайды. Міне, Әлкей Хақанұлы Шәкәрім Құдайбердіұлы шежіресіндегі кейбір тарихи дерек көздерін «О носителях древней поэтической культуры казахского народа» (кітапта: М.О.Ауэзову: Сборник статей к его шестидесятилетию. — Алматы, 1960) зерттеу мақаласында келтіреді. Абай қолжазбаларын мұрағаттардан тыңнан тапқан ғалым «Абай шығармаларының негізгі нұсқасы болып табылатын Мүрсейіт Бікеұлының дәптерінен басқа князь Кудашевтің, Сәдуақас Мұсаұлының, Г.Н.Потаниннің, И.Я.Коншиннің тізбелерін салыстыра зерттеп, олардың жазылған жылдарын анықтады. Кудашев тізбесінің Сәдуақас қолжазбасының көшірмесі екенін дәлелдеді» (Т.Рсаев). Өз кезегінде қолжазбаны бірінші рет тізген Мәшһүр Жүсіп Көпеев екенін, ал Садуақас өз дәптеріне көшіріп алғанын да дәйектеп, ол тізбеде Абай шығармаларынан басқа бірнеше ақынның, соның ішінде Арыстан, Табынбай, Шәкәрімнің, Мәшһүр Жүсіптің жазғандары да бар деген құнды дерек көздерін нұсқады («Қ.Ә». — 1969. — 16 шілде).

Орыстың В.В.Сиповский, Р.Кулле сынды атакты ғұламаларының Абай мұрасын тануына әрі насихаттауына рухани дәнекер болған әмбебап әдебиетші Әлкей Марғұлан зерттеулерінің ең мәнді арнасы — Абай және Шоқан мұрасы.

Бұл бағыттағы зерттеулері соны сипаттағы ізденістер тұрғысынан отандық әдебиеттануда озық мәнге ие. 1929 жылы Абай шығармашылығынан дипломдық жұмыс жазған әдебиетші мұрағат материалдарын ғылыми айналымға енгізе отырып, абайтануды соны деректермен толықтырды. «Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары» («Социалистік Қазақстан». — 1954. — 21 қырк.), «Абайдың Ленинградтағы қолжазбалары» («Әдебиет және искусство». — 1957. — № 3), «Абайдың інісі Халиуллаға жазған хаты» («Қ.Ә». — 1959. — 12 маус.), «Абайдың қолжазбасы» («Қ.Ә». — 1963. — 16 тамыз), «Жас Абайдың фотобейнесі» («Қ.Ә». — 1970. — 2 қаз.), «Күміс сандық құпиясы» («Қ.Ә». — 1981. — 1 қант.), «Ақын өскен орта» («Жұлдыз». — 1982. — № 4) өзге де ғылыми зерттеулерінің әдеби-тарихи, танымдық-тағылымдық маңызы айрықша. Мәселен, Ақан серінің, Жаяу Мұсаның және Абайдың фотосуреттерін мұрағаттардан тауып ұсынған ғалым «Жас Абайдың фотобейнесі» («Қ.Ә». — 1970. — 2 қаз.) мақаласында ұлы ақын фотобейнесінің жарыққа шығуы — «ақын өмірін толық зерттеп білу үшін аса қымбатты деректердің бірі, Абай атын ғасырлар бойы ардақтайтын жарқын бейне» деп білді. Ақын бейнесіндегі даналық пен парасаттың, ұлылық пен кеменгерліктің кемел тұлғасына өзгеше сезім күйінде, өршіл рухта ене отырып: «Осындай терең ойлармен шұғылданып жүрген жас Абайдың суреттегі отырысы, оның қияпаты, жан күйін сыртына шығаруы ол кездегі қазақтардан бүтіндей өзгеше. Кесслердің фотосындағы Абай ойға батқан жас кеменгер, ақылымен, рухани күшімен көпшілікті өзіне қаратқан жігіт ағасы. Оның байсалды, маңғаз түрінен білімнің, ойдың, сезімнің, сұлулықтың аңқыған күшті лебі көрінеді» дей келіп: «Мағауияны қоспағанда, Абай мен оның балаларының жалпы сипаты ғасырлар бойы өркендеп келген түркі тайпаларының антропологиялық келбетіне келеді» деген құнды пікір айтады. «Жалпы айтқанда, Ленинград пен Москва архивтерінде Қазақстан туралы екі-үш ғасыр бойы жиналған мәліметтердің көптігі сонша, оларды қазақ тарихының, мәдениетінің алтын қазынасы деуге болады: қандай қиын мәселелердің соңына түссең де, оңай шешетін материалды содан табасың. Саясат, білім, шаруа, мәдениет, өнер, техника, география, жертану, геология (кен орындары), гидротехника (жер суару, кәріз, шығыр), архитектура, тағы басқа толып жатқан мәселелерге қатысты мәселелердің барлығы да кезігеді» [5] деп мұрағат қорындағы ұлт мұрасын игерудің бағыт-бағдарын да білгірлікпен нұсқады.

Ғалым өзінің қандай да болмасын тың зерттеулеріне өзек етіп алған тақырыптарын мұрағат негізіндегі маңызды деректермен нығыздап, ұлтымыздың айтулы тұлғаларының өмірі мен қоғамдық

қызметін бағалауға отаншылдық рухтағы парасат биігінен келді. «Ақын туған орта» мақаласында Құнанбай тұлғасын қазақ қоғамының тарихи шындығы тұрғысынан әділ бағалап, мұрағаттағы тың деректерімен толықтырды. Дала тарланының дара туған болмысын бағалаудағы саяси танымдағы қасаң пайымдардың сеінін бұзды. Құнанбайдың ата-бабасына, үрім-бұтағына, әлеуметтік өмір ағысындағы қайраткерлік тұлғасына қатысты кеңестік қалыптағы идеологияға бүтіндей бөлек санаткерлік көзқарастағы пікір білдірді [6].

Абайдың Халиоллаға жазған хатын негізге ала отырып, «мұнда ата мен ойшыл жас ағаның жарқын ойлары жаңа өсіп келе жатқан дарынды бала Халиулланы толқындырмай қойған жоқ, оны тура білім қақпасының есігіне апарып кіргізеді» деп Құнанбай ұлағатын жеткізеді. Құнанбайдың әкесі Өскенбайға берген асындағы ұлттық дәстүрге қатысты құнды этнографиялық деректер де тыңнан қамтылды (майданға жалаңаш сұлу әйелді шығару). Ескі дәуірден келе жатқан аталған қызық сауық тек «Манас» жыры мен Өскенбайдың асында ғана кездесетінін байыптады. А.Янушкевичке қазақ тіршілігі туралы айтқан Құнанбай хабарларының (қазақтың мал шаруасы, қамыстан үй салу әдісі, қазақ тұрмысы, салты, рухани тіршілігі, бала тәрбиелеу ісі, ескі шежіре, Домбауылдың шежіресі, Алтын Орда тарихы, Шыңғыстауда сақталып келген Шыңғысханның бірінші ордалары) маңызы да кеңінен екшелді.

«Құнанбай көп өмірін зұлымдыққа қарсы тұру ісіне жұмсаған» деп «Қызыл бузауға» қарсы пәрменді істерін, «өзі игі, өзі адал, өзі сергек, өзі ойшыл» Құнанбайдың әскери губернатор Фридрихстың «арам ойлы, залым ісіне қарсы тұрып, ел шаруасын оның қанішер талауынан сақтағысы келеді» деп отаршыл жемқордың арам пейіліне, жымысқы іс-әрекетіне жол бермеудегі қажыр-қайратын, табандылығын мұрағат деректері мысалында дәлелдей көрсетті. Ел билеудегі «қызметтерде Құнанбайдың ой санасы, шаруа ісі, ел басқару жұмысында атқарған істері өзгелерден бүтіндей өзгеше болып отырады» деп мектеп, медреселер ашудағы, сол арқылы руханият тамыршысы тұрғысындағы игі қадамдарын айрықша бағалады. «Өз балаларына да сондай білгіш, саналы ойлар үйреткен. Мұның барлығын Қарқаралы, Аягөз, Шыңғыстау, Семей төңірегінде аса жарқын түрде қолданған. Үлкен медреселерді Қарқаралы мен Семейде, Бесқарағайда аштырған» деп нақты деректер келтіреді.

Құнанбайдың сәулет өнерін ерекше қадірлеп сүйгенін айта келіп: «Қарқаралыда, Семейде үлкен мектептер ашқан. Оның біреуін тіпті Мекке қаласына апарып тұрғызады» деп түйеді. Құнанбайдың Фридрихс бұйрығымен Омбыға апарылып, алты ай үй абақтысында ұстауы, дала шонжарын бостандыққа шығарудағы Шыңғыс пен Шоқан қажыр-қайраты, Гасфорд шапағатына қатысты мол деректер берілді.

Ә.Марғұлан сондай-ақ Құнанбай Өскенбайұлы және Нұрғаным суретіне де тереңнен бойлайды. Суреттің түсірілуі жоғарыда айтылған қиыншылық кездің соңғы мезгіліне дөп келетінін айтады. Құнанбайдың киімдеріне тоқталып, белінде көркемделіп өрнектелген кісенің асқан шебер қолынан шыққанын, кісенің ұлттық дүниетанымнан туындағын бедерлеріне тоқталады. «Мұны жасаған бір ойшыл ақылды зергер болу керек. Ол ескі дәстүр бойынша түрік қағанаты, ғұн дәуірінде қолданған өнер үлгісін еске түсіреді. Адамды, алып ер бөріні, аспанның қыраны бүркітті қадірлеу қыпшақ елінің шеберлері де аса ардақтаған» деп түйеді. Көкбай ақын айтқан Балта ақынның Құнанбай туралы айтқан «Ей, Құнанбай, Құнанбай // Басқан ізін Бұхардың қақпасындай // Айтқан сөзің жыраудың нақылындай // Сен өлсең де өкінбен // Артында алтын балаң Қалды ат басындай» деген өлең жолдарын келтіре отырып, оның жарқын ойшыл Абайға арналғанын түйіп, «Мұның барлығы Абайдың төңірегін әлі де жақсы зерттеудің керек екендігін көрсетеді» деп Абай, Құнанбай тұлғаларын терең зерттеуде қолға алар келелі істің бағыт-бағдарын зерделейді.

Ғалымның «Шоқан және «Манас» (1973) зерттеуі шоқантанудың келелі арқауын көне мәдениет, әдебиет күретаырымен тығыз байланыстырумен құнды. Шоқанның «Манас» жырын ғасырлар бойы Орта Азия мен Қазақстан жерінде қолданылған «түркі» деп аталатын дәстүрлі арап емлесімен жазғанын зерделеу арқылы оның көне мұрамызды танудың түйінді желісінен ажырағысыз арнасымен дәнекерлейді. «Түркі» жазуының мың жылдық қалыптасқан тарихын айта отырып, қоғамның рухани өміріндегі маңызын Х ғасырдан бастап, соңғы дәуірге дейін Орта Азия мен Қазақстанда, Орал, Еділ бойында жасаған дарындардың өз ойларын қағаз бетіне аталған жазумен түсіргеніне ерекше мән береді. Сол арқылы шағатай ақындары, Бабыр, Қадырғали Жалайыри, Әбілғазы тарихи жазбалары, Бұқар жырау, Абай өлеңдері, Сырым Датұлы нақылдарының «түркі» жазуымен бүгінгі күнге жетуінің әдеби-тарихи дәстүрінің маңызын ашады. Сонымен қатар осы көне жазумен сақталған тарихи шежіре, әдебиет, тіл мұраларын айтқанда «Қорқыт», «Оғызнаме», «Мұхаббатнаме», «Шайбанинаме», «Саңлақ» сынды қолжазбаларды және қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтарына ортақ

XIII–XVI ғасырлардағы ерлік, махаббат жырларын нақты мысалға алып, «олармен қатар XVI–XIX ғасырдағы қазақ халқының Орта Азия, Ресей, Қытай мемлекеттерімен елшілік, жұрт аралық қатынастары да бір ғана осы жазумен жүргізілген. Шоқан жазып алған «Манас» жыры сондай тарихи жазулардың бірі» деген тұжырым жасайды.

Шоқантану аясында қазақ халқы құрамындағы Оғыз әсеріне қазақ мифтері мен ауыз әдебиеті нұсқаларындағы көріністері тұрғысынан үңіліп, оның негізді қисындары мен негізсіздерін ажырата талдайды, мифті ертегімен ғана емес, тұтас ауыз әдебиеті үлгілерімен бірлікте саралап, шығу тегі мен түптөркінін, даму жолдары мен эпикалық табиғатына дейін кешенді қамтиды. «Манас» жырын талдау негізінде «Оғызнаме», «Ақсақ құлан», «Махаббатнаме» дастандары, Күлтегін, Мойыншора, Білге қағанға арналған жәдігерлерде кездесетін ортақ атаулар, ұғымдар, түсініктерге дендей еніп, олардың қазақ ауыз әдебиеті нұсқаларында кездесетін желілі сарынының қатпары терең астарын талдайды. «Қорқыт», «Оғызнаме», «Ақсақ құлан» мәтіндерін «Манас» жырларымен салыстырып қарастырғанда, оларға тән болып келетін ортақ сипаттарды дәстүр арнасында нақты мысалдар арқылы ашады. Ал, мифтік сарындардан халық өмірінің тарих көшіндегі тағдыр-талайының елеулі кезеңдерінің табын тануымен өткенімізге саналы қарауға ой салды.

Халқымыздың байырғы фольклорлық, көне жазба мәдениетінің этнографиялық бай мұрасының бүгінгі күнмен этногенетикалық байланысын ғылыми негіздеу барысында Ш.Уәлиханов жазып алған «Манас» мысалында эпос генезисін ертедегі көшелі тайпалар заманынан бастап, түркі тайпалары эпосы Ғұн, Үйсін дәуірінде туа бастағанын дәлелдейді (Ә.Қоңыратбаев).

Ә.Марғұлан басқаруымен Ш.Уәлихановтың бес томдық жинақтары, таңдамалы жинақтары (1961–1972) (1985) жарық көрді. Отандық ғылымның іргелі табысы саналатын еңбектерді жариялауда ғалым КСРО мұрағаттарынан ұлы тұлғаның үш жүздей шығармасын тауып, ғылыми редакциясын жасады, адамзат игілігіне айналдырды. Шоқан шығармашылығын қамтыған елуден астам мақала, жалпы көлемі 100 баспа табақтан астам ғылыми түсініктемелер жазды. Шоқан жазып алған «Манас» жырының аса құнды нұсқасын тауып, жеке кітап етіп бастырды («Қ.Ә». — 1984. — 21 қырк.). «Шоқанның жарияланбаған мұралары» («Қ.Ә». — 1981. — 16 қаз.), «Шоқанның естеліктері» («Қ.Ә». — 1982. — 2 сәуір), «Шоқан өскен орта» (С.Өтениязовпен бірге) («Жалын». — 1985. — № 1) өзге де мақалаларының шоқантанудағы маңызы зор. Мысалы, «Шоқанның жарияланбаған мұралары» мақаласында Әлкей Хақанұлы: «Шоқанның бес томдық шығармаларына кірмей қалған мақалалары әлі де көп. Өмірбаяны туралы жүз беттік документтері тағы бар. Әлі еш жерде басылмаған көп жазулары бір ғана архивте сақталып келеді. Шоқанның мен ашқан мақалаларының тізбесі 135 бет... Әлі басылмаған жазулары төрт кезеңді аңғартады: 1) Шоқанның жас кезінде жазғандары (1855–1869); 2) Петерборда жазғандары (1860–1861); 3) ауылға қайтып келіп жазғандары (1862–1863); 4) Черняев экспедициясына қосылғаннан кейін жазғандары (1864–1865)» деп шоқантануда атқарылар келелі істерді нұсқады.

«Хандар жарлығының тарихи маңызы» (1943) атты кандидаттық, қазақ ғылымының тарихында тұңғыш рет «Қазақ халқының эпикалық жырлары» (1945) деген тақырыпта қазақ эпосынан докторлық диссертация қорғаған Ә.Марғұлан ғылыми зерттеулерінде отандық тарих пен әдебиет, мәдениет пен өнері ажырағысыз тұтастықта кешенді қарастырылды. Осы бір ғажайып қасиеттер ғалым еңбектерінде үзілмес арқау, ортақ желі болып өріліп отырады. Тоталитарлық жүйедегі ұлттың терең тамырлы рухани мұрасын еуропацентристік қалыпта қарастырудағы таяз тұжырымдарға тойтарыс беріп, қалыпқа сыймаған кемел ойларымен әлеумет ой-санасын ұлтсыздандырудан сақтауда рух асқақтығын танытуда Алаш аманатындағы парызын атқарып өтті. Бұған бүгіндері де ғылыми мәні мен мағынасы жойқын еңбектерін тізбелемей-ақ бір-екі зерттеуіндегі терең ойға назар аударсақ, Марғұлан мұратының мәңгілік темірқазығындағы түркілік тамырымыз, Алаштық аңсарымызға жаңадан қан құйылады.

«О носителях древнего поэтического искусства казахского народа» (кітапта: М.О.Ауэзову. Сборник статей к его шестидесятилетию. — Алматы, 1960) зерттеуінде жырау тұлғасы, қоғамдық өмірдегі тұғырына қатысты құнды ғылыми тұжырымдар жасалса, «Күйді ерттеп, әнді мінген кемеңгерлер... Қазақтың сал, серілік дәстүрі» еңбегіндегі ғылыми талдаудағы ой-өріс тереңдігіне иланамыз. Қазақтың сал, серілік дәстүрінің бастауын Түрік қағанатымен байланыстыру («Серілікті әдет қылған ойшы кісінің бірі — Иоллық тегін деген кісі. Ол өзі ғажайып аңшы, мерген, атты күтіп ұстайтын бапкер, сонымен қатар асқан ақын, жырау болған»), аталмыш өнер биік сатыға жеткен қазақ дәуіріндегі хандар тұлғасын айшықтау («Қазақ хандарының көбі өздерінің бабалары Жошы, Ордаежендердің серілік дәстүрін жалғастырған. Ең бірегейі — әз Жәнібек. Ол атақты аңшы, құладыңға қу ілдірген саятшы болып, ойын-сауықты көп қуып, ел-елді аралап, қалыңдық іздейді

екен». «Серілікті аса биік сатыға жеткізген Есімхан. Оның қамқа тоны, басындағы бөркі, аяғындағы қызыл етігі тегісімен алтынмен кестеленіп отырған», кейінгі кезеңдердегі сал-серілер шығармашылығындағы тұтас өнерпаздық қасиеттерді дәстүр ұласуымен бірлікте екшеуі соның айқын дәлелі. Ақан серінің көркемдік әлемін, эстетикалық тұғырын зерделеудегі пайымдары Мағжанның «Ақан сері» мақаласының стилін айқын аңғартады.

Әлкей Марғұланның «Қорқыт ата туралы» («Білім және еңбек». — 1982. — № 4), «Қорқыт туралы жазбалар» («Қ.Ә». — 1982. — 12 қараша), «О значении эпиграфических памятников Казахстана» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Филология сер. — 1983. — № 2), «Қорқыт ата өмірі мен әфсаналары туралы» («Жұлдыз». — 1983. — № 3), «Ең ескі дәуірдегі халықтың аңыздары» («Жұлдыз». — 1983. — № 5), «Тамғалы тас жазуы» («Жұлдыз». — 1984. — № 1), «Қазақ жазуының тарихынан» («Жұлдыз». — 1984. — № 8), «Арқадағы тас мүсіндер» («Білім және еңбек». — 1984. — № 9) ғылыми зерттеу мақалаларының маңызы зор. «Оқымыстының барлық күш-қуаты — ғұн, сақ, үйсін, қыпшақ, оғыз дәуірлерінің тарихына, көшпелілер мәдениетіне, археологиясына, көне аңыз, мифтерге, түркологияға, ескі қалалар құрылысына, архитектураға арнап, кеңес заманына қатысты мүлде қалам тартпаушы орыс отаршылдығына, коммунистік тоталитаризмге іштей қарсылық, ата-бабаларының бір кезде жасаған ұлы мемлекетіне, олардың азаттық-рухани салада тудырған ғажайып өркениетіне деген мауқы басылмаған мәңгілік махаббатынан туған қайсар да қастерлі құштарлық болатын» (Р.Нұрғали).

«Тамғалы тас жазуы», «Қазақ жазуының тарихынан» зерттеу мақалаларында халқымыздың бағзы дәуірлерден тамыр тартатын көне әдебиеті, мәдениетінің руханият әлеміндегі маңызы адамзат өркениетінің дамуындағы құндылығы тұрғысынан айқындалды. Ғалым қазақ жеріндегі сонау ғұн дәуірінен бастап ХІХ ғасырға дейінгі аралықтағы әдеби, мәдени, рухани өркендеу кезеңдеріндегі жазу тарихын құнды тарихи, этнографиялық, археологиялық деректер негізінде нақты мысалдармен зерделейді. «Қазақ сахарасын қоныстанған қазақ елі кешегі орыс әліппесін мирас еткенге дейін үш жазуды қолданып келді. Олар — ескі Таластан табылған Орхон-Енисей бойына тараған Орхон (V–IX ғғ.), соғдылықтар арқылы жеткен ұйғыр (IX–XV ғғ.) және арап әрпімен енген жазулар (XIV–XX ғғ.)» («Жұлдыз». — 1984. — № 8) деген пікірін дәлелдеуді мақсат еткен ғалым аталған жазулардың мән-маңызын ұлттық таным мен сана өркендеуі, кемелділік биігіне жетудегі руханият арналарының қайнар бұлақтары тұрғысынан саралайды. Біріншіден, Орхон, ұйғыр жазуларын көп заман бойы қолданған елдер — оғыздар, қыпшақтар, наймандар, керейлер, меркіттер, өңгіттер (уақ тайпасы) болғанын, Орхон жазуларын оғыз, қыпшақтар, ертедегі наймандар, керейлер жақсы меңгергенін, екіншіден, Сыр бойы, Таластағы қалаларда, қыстақтарда мектеп, медресе болғанын, олар негізінен араб жазуын үйренуге ден қойғанын, ондай үлгілі мектептер Ташкентте, Түркістанда, Сауранда, Сығанақта, Отырарда, Сайрамда, Шымкентте, Созақта ашылғанын байыптайды. Қашан да ғылыми принциптілікте ұлт мүддесін көздеген ғалым медреселер ашып, білім мен ізгілік қасиеттер дарытқан тұлғаларды тарихи шындыққа сай бағалайды. Әсіресе Қожа Ахмет Йассауи ұлағатын ашудағы тұжырымдары айрықша. Мысалы, «бұл медреселерді ашуға Қожа Ахмет Йассауидың ұрпақтары — Жұм Ахмед Ясау, Ғамал Хажы, Хож Ахмед ибн Ахмед Шашти, Мұхамед Бабаи (Баба-Ата) Абутираб Бахши, Абу Язит Бестаи, Гузи ора Маргушы (Маргуба) үлкен себепкер болған. Бұлардың барлығы Йассауидың адамгершілік, шындық, әділет сөздерін қадірлеп, бар өмірін білім, дүние тануға жұмсаған ғалымдар, халықты надандықта қалдырмай, ілгері бастыруға ұмтылған адамдар». Сол бір ілкі қасиеттің ұлы далада сақталу үрдісінің көрінісі ретінде Құнанбай мешітін, Шыңғыс Уәлиханов, Баянауылдағы Қамаридден, Торғай бойындағы Дулығалы мектептерін атайды. Ғалым бұл мектептер шын мәнінде халқымыздың біртуар перзенттері алғаш білім алған алтын ұя болғанын Абай, Шоқан, Ыбырай, Мәшһүр Жүсіп сынды тұлғалардың сонау көнеден басталған арналы бұлақтардан нәр алуы деп тұжырымдайды. Шыңғыс Уәлиханов, Құнанбай Өскенбайұлы, Анайұлы Мұса, Тәттімбет, Барақ батырлардың қаржысына Омбыдағы қазақ мектебінің ашылуы барысында ғалым атап өткеніндей «...бұлақ көзі ашылып, Шоқандар шықты». Ғалымның «Тамғалы тас» жазуы. Орта ғасырда қазақша тасқа бедерленген белгілер» мақаласының да әдеби-тарихи құндылығы ерекше. Қазақ жеріндегі көне мәдениеттің жарқын бір үлгісі ретінде кезінде осы өлкені мекендеген тайпалардың тас бетіне жазып қалдырған белгілерін, соның ішінде «Тамғалы тас» құпиясын аша отырып, «қазақ» сөзінің этнонимін, ұлт атауының «ХV ғасырдан бастап «Казакия» қазақ ұлысы болып, бұрынғы Дешті-Қыпшақтың орнына Қазақстан сөзі қолданыла бастады. Демек, «Тамғалы тастағы» жазу, таңбалардың көп түсуі тарихи дәуірдегі дәстүрлі істен туғанын» ғылыми негіздеп берді.

Сан қырлы ғалымның халқымыздың тарихы, археологиясы, этнографиясы, қолданбалы және сәулет өнерінен жазылған энциклопедиялық сипаттағы ғылыми еңбектері де рухани кемелденуімізге мәңгілік азық болып қалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Марғұлан Ә. Алғашқы өрлеу / Кітапта: Біздің Мұхтар. — Алматы, 1976. — 131-б.
- 2 Ақ Орда. — 1993. — № 1.
- 3 Досжанов Д. Абақты. — Алматы, 1992. — 267-б.
- 4 Мұхаметқанұлы Қ. Шаһкәрім / Кітапта: Шәкәрімтану мәселелері. — Семей, 2007. — 69-б.
- 5 Марғұлан Ә. Жас Абайдың фотобейнесі // Қазақ әдебиеті. — 1970. — 2 қазан.
- 6 Марғұлан Ә. Ақын туған орта // Жұлдыз. — 1982. — № 4.

С.Б.Жумагулов

Алкей Хаканович Маргулан

В статье анализируются неповторимые грани научно-исследовательского творчества выдающегося казахского ученого-энциклопедиста, титана отечественной науки Алкея Хаканулы Маргулана. Отражаются новизна и актуальность научных исканий в литературоведении. Также рассматривается духовная преемственность казахской интеллигенции начала XX в.

S.B.Zhumagulov

Alkei Khakanuly Margulan

In the article it is analyzed unique sides of a research creativity of the outstanding Kazakh scientific encyclopedist, the titan of a domestic science of Alkei Hakanuly Margulana. It is reflected novelty and an urgency scientific search in literary criticisms of times binding a thread. As Alash is considered character traits of the scientist in aspect of communication with spiritual continuity the Kazakh intelligency of the beginning of the XX-th century.

ӘОЖ 82.0

С.Б.Жұмағұлов, С.Т.Жүнісов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Ұлттық әдебиеттанудағы фарабитану бастаулары

Мақалада ұлттық әдебиеттану ғылымындағы фарабитанудың қалыптасу жолдары жан-жақты қарастырылған. Қазақстан ғалымдарының әлемдік деңгейдегі ұлы ғалымның ауқымды ғылыми мұрасын зерттеу ерекшеліктеріне ерекше көңіл бөлінген. Сонымен қатар ұлттық әдебиеттанудағы фарабитанудың бастауларына тән ғылыми бағыт анықталды.

Кілтті сөздер: фарабитану, ұлттық әдебиеттану, Әбунасыр әл Фараби, Ақжан Машани, А.Көбесов, XX ғасырдың 60–80-жылдары, Шығыс философтары, фарабитанушылар, Фараби мұрасы.

Қандай да болмасын халықтың ұлттық рухын сақтауда ұлы тұлғалары қорған болып келген және де бола бермек. Халқымызды отарлаудан кейінгі ұлтсыздандыру саясаты, ұлттық әдебиеттің тамырына балта шабу арқылы да көрініс тапты. Қылышынан қан тамған қызыл өкіметтің абсурдтық идеялары, бабалар мұрасы мен заңды мұрагерлерінің табысуына өз кесірін тигізбей қоймады. Алаштың маңдайалды марқасқа ұлдары, қанқұйлы өкіметтің қасабына ұшырамағанда, тек ұлттық әдебиеттану ғылымы ғана емес, барша қазақ ғылым-білімі ертерек қолға алынып ерекше екшелері сөзсіз еді.

Алаш арыстарының пешенесіне жазылмаған миссияны олардың рухтас ізбасарлары бастады. Сеңнің қозғалуына «жылымық жылдарының» әсері мол болғаны белгілі.

XX ғасырдың 60-жылдарында отандық ғалымдардың алдында жауапкершілігі мол үлкен міндет тұрды. Ол — ұлы ғұлама ғалым Әбунасыр әл-Фарабидің өмір тарихын, ғылымның сан-саласына арнаған баға жетпес еңбектерін тауып, зерттеп, жан-жақты саралап, насихаттап сол арқылы ұлттық әдебиеттануда үлкен бетбұрыс жасау болатын.

Тоталитарлық жүйе қысымындағы қазақ әдебиеттануының ғылыми-зерттеушілік өрісінің маркстік-лениндік әдіснама күштеп таңған қалыпты шеңбер аясынан шығып, тың бағытқа бет бұруындағы күрделі белес — жылымық кезең деп аталған 1956–1967 жылдар аралығы [1, 9]. Осы тұсқа дейін қыспақ пен қиянат атаулының бәрін басынан кешірген ұлттық әдебиеттану ғылымы жылымық кезеңінде жіті қимылдап, ұлттық құндылықтарды ұлықтау ісіне бел шеше кірісті.

Адамзат өркениетіндегі қазақ руханиятының биік тұғырын айқындау мен бекітудегі 1960 жылдар басындағы фарабитануда жасалған игі қадам жаңа өреге көтеріле түсті [1, 155].

Ұлттық әдебиеттану ғылымындағы фарабитану ілімінің негізін қалаушылардың көшбасында ғұлама ғалым Ақжан Машанидың тұрары даусыз. Ұлы ұстаздың өмірі мен шығармашылығын зерттеуде Ақжан Машани табандылық танытып, осы ұлағатты іске қырық жыл ғұмырын арнады. А.Машани әл-Фараби есімін алғаш рет 1943 жылы Чехия Ғылым академиясының президенті, соғыс жылдары Алматыға ығысып келген Шығыс ғылыми мұрасын зерттеуші, білікті ғалым Э.Кольманнан естиді. Ол «Орта ғасыр ғылымы туралы» баяндамасында, Еуропа ғылымы Орта ғасырдағы шығыс, араб елдерінен бастау алғанын айта келіп, әл-Бируни, әл-Хорезми, Насыреддин-Туси, Ұлықбектерді ауызға алғанда, олардан бұрынғы осынау ұлылар ұстаз тұтатын әл-Фараби есімін ерекше атаған-ды.

Бұл жағдай Ақжан Машаниді елең еткізді. Орта Азия ғұламалары қатарында кезіктірмеген соны есім ғой бұл. Рас, бұл есімді естігені бар-ды. Мағжанның «Түркістан» поэмасында:

Түркінің кім білмейді мол мұрасын,

Фараби тоғыз шекті домбрасын, —

деп келетін сиқырлы жолдары бар-тын. «Фараб — Отырар шаһарының ежелгі атауы. Демек Әбу Насыр әл-Фарабидің қазақ халқының перзенті болуы әбден мүмкін. Осы ой А.Машаниді ұлы жаңалықтарға жетеледі. Әл-Фараби еңбектерін алыс-жақын шетелдерден іздеп ғұламаның көптеген мұраларына қол жеткізді.

«Ташкенттен ештеңе таппаған ғалым Азия және Мұсылман қауымдастығының бас мүфтиі, араб тіліне жетік Зиалиддин Бабаханның айтуымен Уфа, Қазан медресе-мешіттерінен баба еңбектерін іздейді. Ғалия медресесінен әл-Фарабидің үш кітабын бірден табады», — дейді профессор Ш.Әбдіраман.

Сөйтіп, Машанидің қолында 1958–1961 жылдары әл-Фарабидің оншақты шығармасы және оның еңбегін зерттеушілердің дүниелері болып еді. Осы орайда Ақжан Машанидің сол кездегі Қазақ ССР Ғылым академиясының президенті, академик Қ.Сәтбаевқа жазған анықтама-өтініші де әл-Фараби мұрасын зерттеу кезеңінен мағлұмат беретін қызықты тарихи құнды құжат. Хат мазмұны мынадай: «Отырар — Фараб (Түркістан мен Арыс) қаласында руы қыпшақ түркі отбасында дүниеге келген ұлы ғалым әл-Фарабидің қазақ тумасы екені өзіңізге мәлім.

Әл Фарабидің математика, астрономия, география, геология, философия, медицина, музыка тәрізді ғылым мен өнер салаларына арнаған еңбектері жүзден асады.

Бірақ, өкінішке қарай, КСРО-дан оның бірде-бір еңбегін таба алмадық. Көптен бергі ізденістеріміздің барысында біз жуырда кітапханааралық абоненті бойынша Лейденнен (Голландия) үш кітап алдық. Оның ішіндегі екеуі араб тіліндегі әл-Фарабидің өз еңбегі:

1) «Рисала фисус аль-Хахим» («Ғылым маржаны»);

2) «Рисала... аль-Мадина... аль-Фабила» («Қала үлгісі»).

Осы кітаптар (1890–1895) профессор Джетерецтің неміс тіліндегі алғы сөзімен шыққан.

Ал үшіншісі — профессор Брунеллдің неміс тіліндегі екі жүз беттік «Әл-Фараби бойынша мемлекетті басқару» (1904) кітабы. Осы үш кітаптың да ғылыми мәні өте жоғары. Сондықтан оларды фотосуретке және микрофильмге түсірдік және оларды қазақ, орыс тіліне аудару қажет. Сізден осы жұмысты кітапхана арқылы қаржыландыруға нұсқау беруіңізді өтінеміз.

ҚазССР ҒА корр. мүшесі
ҚазССР ҒА ОФК директоры

А.Ж.Машанов
Н.Б.Ахметова
15. XI. 1961 ж.» [2, 21].

Айта кетерлігі, Қ.И.Сәтбаев өтініш түскен күні «Келісемін, жүзеге асырылсын!» деп бұрыштама соғап берген екен. Сонымен қатар Қазақстанда фарабитанудың өркендеп-өрістеуіне ұлт көсемі Д.А.Қонаев пен академик Б.Г.Ғафуров оң ықпал етіп, үлкен қамқорлық танытты.

1961 жылғы Ұлттық ғылым академиясының хабаршысы № 5 санындағы мәліметіне сүйенсек, аталмыш уақытта әл-Фараби хақында ауыз толтырып айтарлық дүниелердің әлі жарыққа шыға қоймағандығына көз жеткіземіз.

«Фарабидің ізімен іс қылған Әбу Әли Сина, әл-Бируни сияқты ғалымдардың еңбегі көптеген том болып шығып отыр. Олар туралы өзбек, тәжік ғалымдары көптеген еңбектер жазды. Фараби жөнінде ондай ешнәрсе жоқ.

Екінші жағынан, Фарабидің туған жері Отырар қаласы Шыңғыстың жорығында қиратылған болса, әлі сол қалпында жатыр. Үстіміздегі жылдан бастап қазба жұмыстарын жүргізу, ескі мұраны зерттеу істері басталмақ. Үшіншіден, дүние жүзіне аты әйгілі ғалым Фарабидің мұрасын зерттеу біздің зор міндетіміз. Енді бірнеше жылдан кейін ұлы ұстаздың туғанына 1100 жыл толады. Соған қарсы осы істер жедел қолға алынғаны жөн» [2, 25].

Бұл кезеңде шығыс философтары «Ал муаллим ас-сани» — екінші ұстаз деп атаған Әбу Насыр әл-Фараби сынды ғұламаның жүріп өткен жолдары мен соңына қалдырған мол мұрасы қызу зерттелу үстінде болатын.

Қазақстанда фарабитанудың өркендеп өрістеуіне ұлт көсемі Д.А.Қонаев пен академик Б.Г.Ғафуров оң ықпал етіп, үлкен қамқорлық танытты.

Бұл тұса түркі дүниесінің құндылықтарын меншіктеп, иеленіп алудан алдына жан салмайтын өзбек ағайындар, Фарабиге келгенде де үнсіз қалмады. Ол әңгімені Машани әл-Бирунидің 1000 жылдық мерейтойы кезінде естиді. «Ақжан-ақа, әл-Фараби заманында қазақ-өзбек еншісі бөлінбеген ел еді ғой, енді оны қазақ тумасы деп бөле тартпай-ақ, өзбек халқына да ортақтастыра бермейміз бе?» — дегендерге Машанов: «Түркі тумаларын бөліп жару қазақтан басталған жоқ-тын. Науаи, әл-Бируни, әл-Хорезми туған кездерде де қазақ-өзбек еншісі ортақ емес пе еді? Қазақ жері Отырарда туған әл-Фарабиді ортақ еткілеріңіз келсе, онда өздеріңіз жеріне қарай еншілеп алған өзге даналарды да ортақтастырайық», — деп сұңғылалық танытады.

Қазақ КСР Ғылым академиясының жанынан 1968 жылы құрылған фарабитану тобы атқарған кемел істер арнасы ұлы ғалымның 1100 жылдығының қарсаңында мейлінше өрістеді. Қазақ ғалымдары ұлы ойшылдың мұрасын насихаттау, зерттеу ісінде мейлінше қажыр-қайрат, парасат танытты. Мәселен, 1969 жылы Сирия-Ливан сапарын жасаған А.Машанов Дамаскідегі Баб ас-Сағир зиратында жерленген ұлы ғұламаның зиратын тауып, сан ұрпақтың өтелмеген парызын орындап қайтты [3].

А.Көбесовтың «Біздің ұлы жерлесіміз — Әбу Насыр әл-Фараби», «Орта ғасырдағы қазақ ғалымдары» мақалаларында, Б.Ысқақовтың құрастыруындағы «Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары (IX–XIX ғасырлар)» (1964) жинаққа енген зерттеулерде де көне түркі рухани жәдігерліктеріне қазақ әдебиетінің тікелей сабақтастығы зерделенді. Мәселен, аталған жинақтағы ғылыми-танымдық мақалаларда Орта Азия мен Қазақстанның IX–XIX ғасырлардағы әлемдік деңгейдегі ғұламаларының адамзат ғылым-білімін жаңа биікке көтерудегі тарихи қызметі қарастырылды. Атап айтқанда, жоғарыда келтірілген әл-Фарабиге қатысты А.Машановтың, сонымен қатар Мұхаммед Хайдар Дулати туралы Ә.Марғұланның, Қадырғали Жалайыри жайлы Қ.Жүнісбаевтың құнды деректерге толы мақалалары ұлтымыздың рухани әлемінде өшпес із қалдырған тарихи тұлғаларға қатысты жаңа беттерді ашты.

Қазақ ғалымдары ұлы ойшылдың мұрасын насихаттау, зерттеу ісінде мейлінше қажыр-қайрат, парасат танытты. Мәселен, А.Көбесов «Фарабидің қазақ жерінде туып, өмір сүрген ғалым екенін қатты ескеруге тиістіміз. Оның ғылым мен өнерде көтерілген биігі, асқан ойшылдығы, қазақ халқының ертедегі рухани күші мен қабілетінің жалт еткен көрінісі деп орынды мақтаныш етеміз» деген сындарлы пікір білдірген еді.

Фарабитанудағы күрделі еңбектерде ғалымның сан алуан тақырыптардағы мұрасы кеңінен қамтылып, қазақ руханиятымен тығыз бірлікте зерделенеді. Мәселен, А.Машановтың тарихи деректі еңбегінде ғұлама мұрасы, өміріне қатысты тың деректер берілсе, А.Көбесов зерттеуінде даңқты бабамыздың сан-салалы ғылыми ілімі Пифагор, Аристотель, Эвклид, Птоломей, әл-Кинди, Бэкон, өзге де ұлы тұлғалардың еңбектерімен байланыста талданып, әлемдік деңгейдегі маңызы қарастырылды.

Қазақ руханиятының адамзат өркениетіндегі өзіндік тұғырын танытатын фарабитану А.Көбесовтың «Фараби және фарабитану жайлы сөз» («Қ.Ә». — 1968. — 25 мамыр), «Фарабидің

энциклопедиясы» («Білім және еңбек». — 1969. — № 5), «Фараби — көрнекті педагог» («Қазақстан мектебі». — 1970. — № 11), «Фараби мұраларының көздері» («Қ.Ә». — 1972. — 7 сәуір), «Фараби-Диуани-Абай», («Қ.Ә». — 1973. — 6 шілде) Ә.Қоңыратбаевтың «Әбу Насыр әл-Фараби» («Ленин жолы». — 1970. — 16 маус.), «Фараби философиясы туралы бірер сөз» («Лениншіл жас». — 1970. — 23 қырк.), «Фараби және Орта Азия мәдениеті» («Ленин жолы». — 1973. — 22 ақп.), Н.Өсеровтің «Ұлы ғалым мұрасы хақында» («Қ.Ә». — 1970. — 18 қырк., М.Жұмахановтың «Әл-Фарабидің қолжазбасы» («Қ.Ә». — 1971. — 20 тамыз), Қ.Аманкелдиевтің «Мол мұра» («Қ.Ә». — 1971. — 19 қырк.), Н.Төреқұловтың «Мол мұраны игерсек» («Қ.Ә». — 1972. — 4 тамыз), «Ғұлама поэтикасы» («Жұлдыз». — 1975. — № 9), А.Машановтың «Екінші Аристотель» («Жұлдыз». — 1973. — № 9), М.Мырзахметовтың «Ғасырлардан ғасырларға даңқы ұласқан ақыл-ой алыптары» («Қ.Ә». — 1973. — 7 қырк.), Қ.Жарықбаевтың «Әл-Фараби — шығыс психологиясының негізін салушы» («Жұлдыз». — 1973. — № 9), Ә.Жиреншиннің «Фараб ғұламалары» («Қ.Ә». — 1974. — 2 тамыз), Р.Бердібаевтың «Ұлы ойшыл туған жерде» («Қ.Ә». — 1975. — 5 қырк.), А.Нүсіпбековтің «Ғұламаның туған жерге оралуы» мақалаларымен іргесін бекіте түссе, оған Одақ ғалымдарынан Б.Ғафуров «Қымбат мұра», И.Брагинский «Әл-Фарабидің әлеуметтік утопиясы» мақалаларымен ат салысты. Ал қазақтың тұңғыш Ұлттық энциклопедиясының I-томында (1971) ғұлама өмірі, сан салалы ғылыми мұрасы алғаш жүйелі қамтылса, әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» А.Көбесов («Лениншіл жас». — 1970. — № 147–151), 1944 жылы Бейрутта шыққан араб әдебиетшісі, ғалымы Махмуд Аббастың еңбегінде келтірілген Фараби өлеңдері *тұңғыш рет* ана тілімізде А.Нысаналин аудармасымен берілді («Қ.Ә». — 1971. — 7 мамыр). Баба мұрасы қазақ тілінде былай сөйлейді:

*Қашықтасың туған жер-қалың елім,
Небір жүйрік болдырып жарау деген,
Шаршадым мен, қанатым талды менің,
Шаңғыт жолға сарылып қарауменен.*

*Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасына көз жуынар.
О, жаратқан, көп неткен ақымағың,
Құм сықылды тез ысып, тез суынар.*

*Зиялы аз бір тұтам тіршілікте,
Әкімдікке күллісі жүгіреді.
Көкірекпен сезініп, күрсініп көп,
Жаным менің түршігіп, түңіледі.*

Ә.Дербісәлі фарабитанушылар тарапынан жоғалған деп жорамалданған ғұламаның «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактатын» жариялады («Лениншіл жас». — 1973. — 20 маус.).

Алматыда Қазақ КСР Ғылым академиясы ғалымдары мен Азия-Африка елдері жазушыларының V конференциясына қатысушылардың мәжілісі (1973. — 9 қырк.) әл-Фарабиді еске түсіруге арналды. Онда академик Б.Ғафуров «Әл-Фараби дәуіріндегі Қазақстан мен Орта Азия халықтары» тақырыбындағы баяндамасында философтың көптеген шығармалары тұңғыш рет Қазақстанда аударылып, қазіргі уақытта Алматы Фарабитанудың басты орталығына айналғанын айрықша атап («Қ.Ә». — 1973. — 14 қырк.), қазақ ғалымдарының фарабитанудағы еңбектерін жоғары бағалады. Шындығында әл-Фарабидің қазақ, орыс тілдерінде «Математические трактаты», «Философские трактаты», «Логические трактаты», «Әлеуметтік-этникалық трактаттары» (1972–1975) жарық көруі ұлы ойшыл мұрасын барынша рухани өмірге сіңірудегі тың серпін берсе, 1975 жылы 11–13 қыркүйек аралығында Алматыда ЮНЕСКО көлемінде «Әл-Фараби және Шығыс елдері ғылымы мен мәдениетінің дамуы» тақырыбында ғылыми конференция өткізілді. Соның барысында дүние жүзі ғалымдары «әл-Фарабидің мұрагері шын мағынасында қазақ халқы екенін білді» (А.Машани).

Ұлы тұлғаның адамзат өркениеті мен ұлт руханиятында алатын орны А.Машановтың «Әл-Фараби» (1970), А.Көбесовтың «Әл-Фараби» (1971), Х.Сүйіншәлиевтің «Әл-Фараби — әдебиетші» (1975), Н.Төреқұловтың «Әл-Фарабидің әдеби мұрасы» (1975), М.Бурабаевтың «Аль-Фараби и разные науки и культуры стран Востока» (1975), А.Қасымжановтың Б.Ғафуровпен бірігіп жазған «Аль-Фараби в истории культуры» (1975), С.Сатыбекованың «Гуманизм Аль-Фараби» (1975), А.Таукелеев, Ғ.Сапарғалиевтің «Государственно-правовые взгляды Аль-Фараби» (1976),

Қ.Жарықбаевтың «Әл-Фараби. Библиографиялық көрсеткіш» (1977), Ә.Дербісәлінің «Әл-Фарабидің эстетикасы» (1980), А.Қасымжановтың «Абу Насыр аль-Фараби» (1982) еңбектері арқылы терең зерттеліп, Қазақстандағы соны ілімнің ғылыми негізін бекітті. Ж.Әбділдиннің редакциясымен «Әл-Фарабидің әлеуметтік, этикалық және эстетикалық көзқарасы» (1984) атты зерттеулер жинағы шықты.

Қ.Жарықбаевтың отандық фарабитанудағы тұңғыш библиографиялық еңбегінде ғұлама ғалым туралы 1885–1977 жылдар аралығында КСРО, яғни Қазақстанда, жарияланған жеті жүзге жуық, соның ішінде қазақ тіліндегі үш жүзден астам еңбек қамтылды. Ә.Дербісәлінің «Шыңырау бұлақтар» атты еңбегінде араб, парсы және түркі әдебиеттерінің көне дәстүрлі әдеби байланысының рухани, мәдени арналары тың деректер негізінде алғаш рет жүйелі зерттеу нысанына айналды. «Бұл кітап өзінің тақырыбы, көтерген мәселелері, көрсеткен деректерімен де ерекшеленетін туған әдебиетіміз бен мәдениетіміздің тарихында мүлде жаңа өріс, жаңа бағыт ашқан еңбек» деп бағалаған Ә.Марғұлан пікірі тұрғысынан келгенде, еңбектің жаңашылдық қыры айқын танылады. Бұл ретте араб әдебиетінің қайнар бастауы іспеттес бәдәуилер поэзиясымен қазақ шайырларының кейбір ортақ сипатының шығармашылық жаңғырықтарын қарастыру осы тақырыптарды барлау десек, әл-Фараби өміріне қатысты дерек көздері де соны ғылыми тұжырымдарымен құнды.

Фарабитанудағы күрделі еңбектерде ұлы ғалымның сан-салалы мұрасы қамтылып, қазақ руханиятымен тығыз бірлікте зерделенді. Мәселен, А.Машановтың тарихи деректі еңбегінде ұлы ғалым мұрасы, өміріне қатысты тың деректер берілсе, А.Көбесов зерттеуінде даңқты бабамыздың сан-салалы ғылыми ілімі Пифагор, Аристотель, Евклид, Птолемей, әл-Кинди, Бэкон өзге де ұлы тұлғалардың еңбектерімен байланыста алынып, әлемдік деңгейдегі маңызы қарастырылды. Ұлы ғұламаның педагогикалық жетістіктері, идеялары кейінгі ғасырларда Шығыс пен Батыстың көптеген көрнекті оқымысты педагогтары мен халық педагогикасы өкілдеріне аса зор игілікті ықпал жасағаны анықталып отыр. Олардың ішінде әл-Бируни, Ибн Сина, Омар Хайям, Насыреддин Туси, Ұлықбек, Әлішер Науаи, Әбдірахман Жами, Роджер Бэкон, Моисей Маймони Ибн Рошд, Жалалиддин Диуани, Абай, тағы басқа ғалым-ағартушылар бар [4].

Фарабидың ұстаздары, Фарабиге дейінгі араб ғылымы, ғұлама мұрасы, ғылым жасау әдісі, энциклопедиясы, Фараби және музыка, Фараби шәкірттері, Фараби және еуропа ғылымы сынды күрделі тақырыптар кеңінен талданған еңбекте Отырар шаһарынан Ғаббас Жауһари, Ысқақ Фараби, Ысмаил Жауһари, Ахмет Фараби сынды көптеген ғалымдар шыққаны анықталды.

Фарабитанудағы жемісті қадамдар қазақ халқына ортақ көне әдебиет нұсқаларын, ежелгі жәдігерлерді де түркітану мәселелерімен тығыз сабақтастықта зерттеу бағытындағы ізденістердің ғылыми және әдіснамалық негізіне айналып, барынша ұштала түсті [1; 157].

Қорыта айтқанда, бүгіндері отандық ғылымның іргелі іліміне айналған фарабитану күрделі белестерден өтті. Ұлы ғұламаның тікелей мұрагері қазақ халқы болып табылатынын дәлелдеуде шешуші қадамдар XX ғасырдың 60–80-жылдары жасалған, фарабитануды кейіндері жаңа биікке шығаруда әдебиетші-ғалымдар айрықша үлес қосты. Қазақ жерінің ұлы перзенттерінің бірі Әбу Насыр әл-Фараби бабамыздың асыл мұралары, ұлтымыздың бай рухани әлемін одан әрі асқақтата түсті.

Фарабитану ілімі отандық ғылымның қандай да болмасын саласының басты өзегі болуы керек деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұмағұлов С. XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымы (1956–1991 жж.): Моногр. — Қарағанды: «Гласир» ЖШС, 2008.
- 2 Ақжан әл-Машани. Әл-Фараби көпірі. — Алматы: «Алатау» баспасы, 2005.
- 3 Машанов А. Тоғыз жолдың торабында. — 2-т. Фараби зираты // Қазақ әдебиеті. — 1969. — 18 қаңт. — 2-б.
- 4 Көбесов А. Әл-Фарабидің ашылмаған әлемі. — Алматы: Санат, 2002. — 165-б.

С.Б.Жумагулов, С.Т.Жунисов

Пути становления фарабиеведения в национальной литературоведческой науке

В статье всесторонне рассматриваются пути становления фарабиеведения в национальной литературоведческой науке. Особое внимание уделяется особенностям исследований казахстанских ученых относительно огромного научного наследия великого ученого мирового масштаба. Также определяется научное направление истоков фарабиеведения в национальном литературоведении.

S.B.Zhumagulov, S.T.Zhuniso

Ways of the formation of farabi studies in the national literary studies

The article devotes ways of research of farabiknow science appearing in national literature science. There are researches of Kazakhstan's scientists about works of great scientist on world status have been asked. So scientific course, which like to farabiknow science appearing in national literature have been shown.

ЭОЖ 82(091):821.512.122

С.Б.Жұмағұлов, Д.Жолданова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Хандық дәуір әдебиетіндегі жырау тұлғасы

Мақалада көркем-эстетикалық хандық дәуір әдебиетіндегі жырау бейнесін дамытуды зерттеуге арналған ғылыми-зерттеушілік идеялар қарастырылды. Әдеби-теориялық анықтамаларды қарастыратын, жырау бейнесінің көркем сипатын нақтылайтын зерттеу еңбектері талданды.

Кілтті сөздер: хандық дәуір әдебиеті, жырау тұлғасы, жыраулар поэзиясы, жыраулық мектеп, XV–XVIII ғасырлар, Қазтуған, жыршы, авторлық ауыз әдебиеті.

Тарих қашан да өз перзенттерінің құнды мұраларымен қымбат, әрі барлық кезеңдердің сарапшысы. Ерлігімен еркіндікке құштар күрестерге, батырлығы мен бостандық дегенде жан салмайтын байламдарға, шешендер мен ел тағдырын шешетін сәтте ақыл-парасатымен, дана-сәуегейлігімен өмір шындығын толғап жеткізуші жырауларға толы әдебиетіміз бүгінгі күнге өз жемісін жеткізіп отыр.

Тарих толқынында қазақ әдебиеті үшін жарқын белестерге толы бір кезең — XV–XVIII ғасыр әдебиеті. Алтын Орданың ыдырауымен ноғай, қазақ дербестігін алып бөлініп шықты. Ақ Орданың жеке мемлекет болып қалыптаса басталу тарихында да заман өз қиындығын кездестірді. Бірінші орынға елдікті, қазақ ұлтының біртұтастығын мақсат еткен хандармен бірге, елді басып-жаншуға, өзге елдермен қазына үшін соғыстырып, ел берекесін кетіруге, халықты қалың тобыр деп қана түсінетін қатігез кейбір ел билеушілері де кездесті. Осы бір аға мен іні хандық үшін жауласып, әке мен бала билік үшін араздасып, хан тағы үшін бала әкесін, іні ағасын жұтқызып жіберіп жатқан, хандар билігі жиі-жиі ауысып, ел басына біркелкі заман орнату қиынға соққан кезеңдерде ел қамы үшін, ұлт жаны үшін тарих төріне әдебиеттің бірегей өкілдері жыраулар келген еді.

Көне түркі дәуірінен кейін, XV ғасырдан бастап қазақ ұлтының атымен аталатын төл әдебиеті алға өрлеп, ән-күймен қатар түрлі өнер саласы қайта жанданды. Осы бір кезде тарих тұғырында да, әдебиет әлемінде де елеулі орны бар жыраулар поэзиясы сөз өнерінде өз тұғырын айқындауға батыл қадам жасады. Егер халық «Өнер алды — қызыл тіл» деп есептесе, сол тіл өнерін жете меңгерген, аузын ашса болды көмекейінен күмбірлеп жыр құйыла жөнелетін дарынның жұрт алдында зор беделге ие болуы — заңды құбылыс. Сөз өнерін тек қазақтар ғана емес, қазақ сияқты көшпенді халықтардың барлығының да аса жоғары бағалап, өздерінің ақын-жырауларына бас игенін көреміз. Бұл жайында араб әдебиетінің тарихын жазған профессор Ханна аль-Фахури: «Басқа жұрттың сөзінен

гөрі, ақынның сөзі өтімдірек келетін; кейде оның беделі мен билігі, тіпті ру көсемдігінен де артық болатын», — дейді (Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. — Т. 1. — 1959. — С. 51, 52).

Көшпенділер арасында тіл өнерінің қадірлігі сондай, сөз зергерлері кейде шыққан тегіне қарамастан, үлкен әлеуметтік сатыға көтерілетін болған. Араб классикалық поэзиясының даңқты перзенттерінің бірі — Антара (525–615) сүйегі құл, тәні қоңырқай түсті екендігіне қарамастан, өз руының көсемі қызметін атқарған исламға дейінгі араб ақындарының көпшілігі-ақ билеушілер тобынан шығып отырған. Өз әміршілері алдында үлкен беделі болған Шалкиіз, Жиембет сияқты жыраулар да дала феодалдары тобынан. Алайда олар өзінің хан алдындағы, халық алдындағы құрметіне шыққан тегімен емес, құдіретті сөзінің күшімен жеткен [1].

Жырау — классикалық қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі. Әдебиетте де, тарихта да маңызды орын алар бірегей тұлға. Әлкей Марғұлан атап өткеніндей, жырау рубасы ақсақал, халықтың көкейкесті арманының мұңшысы, жыршысы ретінде өте қажетті тұстарда ғана болмаса, суырып салып жыр тудыра бермеген. Ел құрметіне бөленген жырауларға жұрт болашағына қауіп төніп, қалың бұқара жол таба алмай тығырыққа тығылған екіталай ауыр сағаттарда ғана ақыл салып, кеңес сұрайтын сипатқа ие жойқын өнер иесі [2]. Өз жанынан суырып шығарып жырлайтын жыраулар XV ғасырда ғана туа салған жоқ. Жырау тұлғасының көркемдік дәстүр арнасындағы тамыры тарих тереңінде. «Сәугейлік, батагөйшілдік, түс көру, ырым айту, табиғат құбылыстарына т.б. жайларға қарай болжам жасау, абыздың бір міндеттерін атқару — көне дәуір жырауларына тән қасиет» [1, 119]. Иә, жыраулық мектептің түпнегізі ұлы дала абыздарынан басталады. Ел ертеңі жайлы болжам жасап, данышпандығымен дараланып жүрген жыраулар хан сарайында отырып, алдағы болар қауіп-қатерді болжап отырды. Хандардың түсін жорып, халық арасындағы қарым-қатынастардың қалай бағыт алатынын болжап, оны жыр жолдарымен жеткізіп, абыздық дәстүрді әдебиетпен байланыстыра дамытты. «...жырау — өз руластарының ақылшысы, көсемі. Көпті көрген көне қалт айтпайды, сондықтан оның сөзі, берген кеңесі жерде қалмайды. Өз сөзінің құдіретін білген жырау жай ақылшы ретінде ғана емес, әмірші ретінде де сөйлейді. Жыраудың хан алдында осыншама ықпалды болуы халық арманынан туған жай аңыз емес; бұған дәлел ретінде арыдағы Шалкиіз, Жиембеттерді былай қойғанда, күні кеше өткен Бұқардың өзінің Абылай алдында қандай бедел, құрметпен пайдаланылғанын еске түсіру жеткілікті» [3], — дейді М.Мағауин.

Қазақ әдебиетінің тарихынан орын алып мұрасы ұлт руханиятының игілігіне айналған жыраулармен қатар есімі ел аузында сақталып, аңызға айналып жүрген жыраулар да өте көп. Дегенмен оларды зерттеудегі бір қиындық, біріншіден, жыраулар шығармаларының ауызша таралып, бүгінгі кезге ауыздан ауызға таралу арқылы жеткендігінде, екіншіден, «авторлық ауыз әдебиеті» деген ұғымның нақты ғылыми негізделуіндегі қиындықта болса керек. Осыған байланысты С.Қасқабасовтың «Жалпы, қазақтың сөз өнерін фольклор деп бір бөліп аламыз да, авторлық ауыз әдебиеті деп үлкен екі салаға айырып жібереміз. Жазба әдебиет өз алдына. Авторлық ауыз әдебиеті дегеніміз — баяғы Сыпыра жыраулардан бастап кешегі Жамбыл, Нұрпейістерге дейінгі, өлең жырларын ауызша таратқан ақын-жыраулардың шығармашылығы. Авторлық ауыз әдебиеті деп аталады. Бұл — жаңа ұстаным» деген сөзі бар [4].

Жыр және жыраулар туралы деректер М.Қашқаридің «Диуани-лугат-ат түрк» еңбегінде кездеседі. Оның еңбегінде Шөже жырау (XI ғ.) туралы сөз болады. Онда Шөже жырау әрі көп жыр білетін жыршы екендігі жайлы айтылады. Сонымен қатар Қорқыт (IX ғ.), Сыпыра жырау (XIV ғ.) есімдері арқылы біз жыраулық поэзияның тамыры әріде жатқандығын білеміз. Дегенмен XV–XVII ғасырлар жыраулар поэзиясының дамып, жетіліп кемелденген шағы болып табылады.

XV–XVIII ғасырларда жасалған әдебиет ел мүддесін, жұрт мақсатын алдыңғы орынға қойды. Бұл кезеңдегі жыраулар поэзиясы әдебиетте өзіндік түр тауып, ұлттық сипатта қалыптасты. Қазақ елінің ұлттық болмысын, ерекшелігін саралап көрсетіп, тарихын, салт-санасын, дәстүрін таңбалайтын келер ұрпаққа тәрбиелік өредегі ұлы туындылар қалдырды. Осы кезеңдегі жыраулар тобынан Қазтуған мен Доспамбет шығармаларын алып қарасак, бұларда кір жуып, кіндік кескен атамекен мен туған елге деген махаббат, отаншылдық сезімдер үлкен серпінмен сипатталады. Жыраулар, көбінесе, кешегі мен бүгінгі өмірді, өз басынан кешкен әр алуан ерлік пен қиыншылық сәттерді өзара салыстыру арқылы ой екшегенде, олардың ел мен жерге деген әлгіндей сүйіспеншілігі де нақтылық мәнге ие болып отырады. Айталық, Қазтуған өзінің «Алаң да алаң, алаң жұрт» атты белгілі толғауында атасы Сүйеніш пен анасы Бозтуғанның бірі күйеу, бірі келін боп түскен құтты қонысы — айдынды Еділін еске алып, тебірене толғайды. Бұл — өз елін, өз жерін беріле сүюдің әдемі үлгісі деуге тұрарлықтай асқақ жыр [5].

XV–XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы қазақ жерін қоныстанған ежелгі тайпалар туғызған бай рухани қазынадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, жаңа мазмұн қалыптастыру нәтижесінде қанат жайды. Діни, тәрбиелік, қоғамдық, әлеуметтік, ерлік пен ездік, қарыз бен парыз, о дүние мен бұ дүние, тағы басқа жайындағы философиялық туындылар жыраулар поэзиясының терең дүниетанымдық сипаты болды. Жыраулық поэзияның алғашқы өкілдерінің бірі деп Сыпыра жырау Сұрғылтайұлы болса, кейінгі өкілдері Асан Қайғы (Хасан), Қазтуған Сүйенішұлы, Доспамбет жырау, Тіленішұлы Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа жыраулар болды. Олар жаңа әдеби салаларды қалыптастырушылар ғана емес, көне мұраны жалғастырушылар болып табылады. Олар шығарған әдебиет үлгілері — негізінен заман, қоғам, өмір жайлы ойлы сырлы толғаулар, ақыл-өсиет түріндегі шешендік сөздер, мақал тақілетті, тұспал-дидактикалық термелер, сондай-ақ елді жеңіске бастаған батырлардың көзсіз ерлігін жырлаған. Ерлік эпосы, ел қожаларын дәріптейтін мадақ жырлар, қайғылы қазаға байланысты азалы сөз, естірту, жоқтау немесе қара қылды қақ жарған әділ қазы, я болмаса табан асты тапжылмастан сөз бастап, терең оймен жұртты ұйытқан ақыл иелерін қошамет тұтар арнаулар болатын.

Жаугершілік заманда жырау жауынгер болуға да тиіс. Бұл жайт жыраулар шығармашылығында үлкен із қалдырды. Жырау туындылары, әдетте, өршіл романтизмге, азаматтық пафосқа толы келеді. Жырау аузынан шыққан жырлар өзінің сыртқы формасымен де, ішкі мазмұнымен де көбіне-ақ ұран іспеттес. Сондықтан да жыраулық поэзия — белгілі дәрежеде жаугершілік поэзиясы [6].

Өзі де жорықтарға қатынасып отырған, кейде, тіпті батыр, қолбасы да болған жыраулар әскери тұрмысқа қатысты сан алуан жырлар туғызуға тиіс еді. Біздің заманымызға жеткен бұл тақырыптағы шығармалар батырдың өзіне, атына, қаруына мадақ немесе жауынгерлерді ерлікке, жаудан тайсалмауға шақырған өр ұран, иә болмаса қайрау бермеген қара қанжардай қайтпас ерлерді мадақтау, қаза болған батырларды жоқтау түрінде келеді. Жауынгер ретінде жорықтарға қатысу жырау репертуарын одан ары байытты. Ескіден қалған мұра — қаһармандық жырларды туғызушылар — жыраулар болып есептеледі.

«Қазақтың белгілі батырлар жырын ең әуелі Жиёмбет, Шалкиіз, Сыпыра жыраулар шығарып таратса керек. Нұрпейіс Байғанин де, Мұрын жырау да өздері жырлап берген батырлар жыры алты-жеті атаға дейін жыраудан жырау үйреніп тарағандығын және желілі жырларды ақындардан емес, жыраулардан үйренгендігін айтады» [7], — дейді әдебиетші Е.Исмаилов.

Жыраулар шығармашылығындағы көшпенділер дүниетанымы, сұлулық әлемі, өршіл де намысты және алдаспандай өткір қайсарлық болмысы толғау жанрының табиғатына, поэтикасына тән лиризм мен психологизмді айшықты ашу әдеби-эстетикалық талдаулар арқылы тұжырымдалды. Ол елдік үшін ерлік деп білген жыраулар тұлғасын, мұрасының поэтикалық қуатын тануға мүмкіндік берді. Ең бастысы, жыраулар мұрасындағы көркем шежіре халыққа Өз-Жәнібек, Тәуекел, Абылай, Есімхан сынды хандардың, Бөгембай, Қабанбайдай батырлардың ұлтқа ұйытқы, елге тұтқа болған тарихи тұлғаларын танытты [8].

Әдебиеттанудағы осындай кемел зерттеу, іргелі жинақ барысында «Жыраулар поэзиясы — XV–XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы біздің ұлтымыздың, мәдениетіміздің тарихындағы айрықша бір құбылыс деп айтар едім. Өйткені мұндай биік өредегі көркемдік, мұндай ой жүйесі, мұндай ақындық шеберлік, ақындық рухтың шалкуы өте сирек кездесетін құбылыс» [9] болып табылатынын дәлелдей отырып қазақ рухына сіңірді.

Ғасырлар қойнауынан бүгінгі күнге жеткен ақын жыраулар поэзиясында қазақ ұлтының тағдыр талайы көрініс тапқан. Терең бойлаған сайын рухынды аспандатып, кең даланы көз алдына елестетіп, ат тұяғының дүбірін құлағына келтіретін баға жетпес мұраларымыз елдігіміздің жырмен жазылған шежіресі іспеттес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мағауин М. Қобыз сарыны. — Алматы, 1968. — 119-б.
- 2 Маргулан А. О носителях древней поэтической культуры казахского народа // Сб. ст. к 60-летию М.О.Ауэзова. — Алматы, 1959.
- 3 Мағауин М. Ғасырлар бедері. — Алматы, 1991. — 124-б.
- 4 Қасқабасов С. Олжа салған 10 томдық // Қазақ әдебиеті. — 2009. — 28 ақп.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. — III-т. — Алматы, 2000. — 47-б.
- 6 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. — Алматы, 1992. — 144-б.
- 7 Исмаилов Е. Ақындар. — Алматы, 1956. — 44-б.

8 Жұмағұлов С. XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымы (1956–1991 жж.) — Қарағанды, 2008. — 217-б.

9 Мағауин М. Сұхбат // Жұлдыз. — 1997. — № 12. — 181, 182-б.

С.Б.Жумагулов, Д.Жолданова

Личность жырау в литературе ханского периода

В статье рассматривается развитие образа жырау в художественно-эстетической литературе ханского периода. Анализируются исследовательские труды, в которых даны литературно-теоретические определения, уточняющие художественный характер образа жырау.

S.B.Zhumagulov, D.Zholdanova

Personality of zhyrau in the literature of khan period

In the article it is considered personality of zhirau that was one of the founders of national literature's coming into being during Khan period. Opinions of scholars-specialists in literature on investigation of zhirau's personality are analyzed.

ӘОЖ 82.0

Ғ.Қ.Маханов

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана

Қазақ әйелі бейнесінің эволюциясы

Мақалада қазақ мәдениетінде әйел бастауын қабылдау ерекшеліктерімен байланысты терең мағыналарды ашатын, «қазақ әйелі бейнесі» ұғымына әлеуметтік-философиялық талдау жасалған.

Кілтті сөздер: қазақ әйелі бейнесі, эволюция, аналар бейнесі, Айғаным, Шоқан Уәлиханов, әжелер образы, қазақ-орыс халықтарының қарым-қатынасы, XX ғасыр, Шыңғыс шаңырағы.

Бүгінгі таңда әйелдің қоғамдағы орны, ой-таным шеңбері ұлғайып отырған шақта әйел тақырыбы қуатты арна ретінде осы ғасырдың аяғына таман жан-жақты танылып отыр. Қазақ әдебиеті тарихындағы әйелдер бейнесінің эволюциясы ерекше көрініс берген. Қазақ әдебиетінің қайнар көзі ауыз әдебиеті екенін ескерсек, «мінсіз ару», «ғажайып әйел», «адал жар» үлгісін жасау дәстүрі әсіресе әр алуан ғашықтық кисалардан, эпостық жырлардан және аңыз-ертегілерден айқын көрінеді. Мәселен, «Ай астындағы Айбарша», «Күн астындағы Күнекей», «Айдай сұлу Айсұлу» ертегілерінде болмасын, «Жүсіп–Зылиха», «Мұхаббатнаме», «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу», «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» жырларында болмасын, сүйгеніне деген адалдық, үміт отын өшірмей, жарын ұзақ жылдар бойы күткен арулардың әсіресе сырт келбеті айрықша әсемдігімен ерекшеленеді.

*Күн секілді күллі әлемнің шырағы,
Нұрлы жүзің — жұмақтың бір гүл бағы.
Оймақ ауыз ашылса — шекер шашылар,
Соны көріп жайқалып — гүлдер ашылар.*

Жалпы әйел баласын табиғат ерекше жаратады. Сұлулық пен көркемдікті тек әйелге ғана үйіп-төгіп береді. Қай халықта болмасын, сөздің төресі өлең, сазгерлік шығарма көбіне әйелге, сол бір ерекше жандарға арналады. Әйелдің сұлулығын жырлау барлық халықта бар.

«Азамат тарихында небір адамдардың сол бір ерекше жаратылған жандарды сүймей, ғашық болмай және оларға сөздің ең жақсысын арнамай кеткендері жоқ.

Сондай-ақ Ш.Уәлиханов та осынау табиғат барлық сұлулықты үйіп-төгіп берген жандарға өзінің бай әрі өткір тілімен әсем сөздерді арнапты. Мысалы, *прекрасный пол, разрушительницы городов*,

нежное существо, безыскусственные дети природы, разрушительница сердец, сердца похитительница, ночная красавица, женищина-красавица, похитительницы сердец деп әйелдерді суреттеуге керемет сөздерді пайдаланса, оған деген құмарлықты *весенняя мысль* деп жазады және суреттейді.

Біздің бұл жерде айтпағымыз, Шоқан да басқа ұлы адамдар сияқты табиғат сұлулығының алдында басын иген. Сол бір ерекше жаратылған жандарды суреттеуде қазақ ғалымы талай жаңа қанатты сөздерді тапқан» [1, 55].

Әже жайлы өлең жазып, прозаға қосу, еңбегіне арқау ету тек осы XX ғасырда қолға алынды. Өйткені мұндағы дейін әженің қоғамдағы орны ерекше болғанмен, оған көңіл бөлушілер аз болған. Бірінен соң бірі жалғасқан тарихи өзгерістер әдебиет өкілдерін тарихи әлеуметтік жағдайдан өзгеге бет қаратпады. Халық басындағы ауыр жағдай, отарлау процесі, жер мәселесі, әйел теңсіздігі, жаңа заман жаңалығы секілді мәселелер осы кезге дейінгі әдебиетшілердің тақырыбына айналды. Ал проза XX ғасырдан бастап кең қанат жайғаны баршаға мәлім. Осы заманан бастап ұлы адамдарға әжесінің әсері айқындала түсті. Әженің қоғамға әсері ашылды. М.Әуезовтың атақты «Абай жолы» романына соғыс жылдары Б.Момышұлы жоғары баға бере отырып, былай деген екен: «Зере мен Ұлжан Абайдың емес, барлық халық анасы. Аналық (халыққа) сезімі мол, елдің мұнын мұндап, жырын жырлаған аналар болып ақиқат көрсетілген» [2, 217].

Қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар тұлғалардың бірі — Шоқан деп тапсақ, оның рухын жетілдіруге бар ынтасын берген әжесі Айғаным жайлы мәліметтер баршылық.

«Орта жүз жеріндегі саяси құбылыстар XIX ғасырдың 20-жылдары Уәлиханның жесірі Айғаным әженің (1783–1853) араласуымен біраз белең алып дамыды. 9 баланың анасы, 38 жасында жесір қалған Айғаным ананың ұлағатты ісін академик Ә.Марғұлан және басқа зерттеушілер көрнекті бейнеде көрсете білді» [1; 15–18].

«Шоқанның әжесі, яки Айғаным, үш жүзге бірдей аты тараған, көркіне ақылы сай, білімді, парасатты әйел болған. Әрі жасөспірім Шоқанның өз құралпыластарына қарағанда сана-сезімінің ерте оянып, рухани әлемінің асқақ болып қалыптасуына айтулы ықпал еткендердің бірі — Айғаным. Ә.Марғұлан Айғаным Шоқан үшін: «... Халық даналығының сарқылмас бұлағы болған», — деуі сондықтан, — «Яки, болашақ ғалымның сан-салалы ілім мен ғылымның қайталанбас қайраткері болып қалыптасуына жасынан бойына сіңірген жан-жақты тәлім-тәрбие мен туып-өскен ортасының да игі әсері тиген» [3, 14].

«Айғаным өмірі мен саяси қызметі өткен дәуіріміздің тарихында ерекше аталады.

Айғаным Орта жүз жерінде орыс халқымен, соның ішінде алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясымен қазақ халқы арасында достық қатынастың алғашқы негізін мықтап қалаушы тарихи тұлға. Бұл игілікті істі оның балалары жалғастырады.

Шоқанды, яғни болашақ ұлы ғалымды, тәрбиелеуге ең алдымен әжесі мен оның әкесі Шыңғыстың қамқорлығы ерекше.

Оның үстіне Айғаным мен Шыңғыс шаңырағында ешқашан дастархан жиылмаған, ойын-той көп болып, халық таңдаулылары жиі бас қосты. Ақын-жыраулар, билер, сөзуар шешендер, көсемсөз майталмандары, күміс көмей, жез таңдай әншілер, ғалымдар, алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясының көрнекті өкілдері жас Шоқанға ерекше әсер етті» [2, 15–18].

Осы жерде айта кетерлік бір жай — С.Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романындағы сәйкессіздік. Романда Айғаным туралы сөз айтпастан Шоқанның бітім-болмысын береді. Еңбектегі мына үзінді тіптен миға сыйымсыз. «Сырымбетке неге баруын сұрауға өзінің батылы жетпеген Әбіле Қарамұрын арқылы сұратқанда:

– Әжемнің басына! — депті Шоқан.

– Әжесі — Айғаным ғой, — деген Әбіле інісіне, — көзін көрген адам емес, неге барады оған? Аят оқуға ма! Естуім, осы бала, ислам дінін жек көреді дейді» [4].

Шоқанның 1835–1865 жылдар арлығында өмір сүргені бәрімізге мәлім, әжесі 1853 жылы дүниеден өткен. Қалайша ол әжесінің көзін көрмеген?

Айғаным туралы толық мағлұматты Ш.Уәлихановтың таңдамалы жинағынан ала аламыз. Онда былай делінген: «Ш.Уәлихановтың әжесі Айғаным (1783–1853) парасатты, терең ойлы әрі көреген, өзінің заманына қарай білімді болған әйел. Ол Шыңғыстың бірнеше тілдерін білген, орыс мәдениетіне мейлінше ден қойып, Сыртқы істер министрлігінің Азиялық департаментімен және Петербургтегі Сібір комитетімен хат жазысып, байланысып отырған. Жергілікті халықтың арасында Айғаным өте беделді кісі болған. Архив мәліметтері Айғанымның қоғамдық-саяси мүдделерінің өте ауқымды болғанын көрсетеді. «Сібір қырғыздары жөніндегі Устав қабылданғаннан кейін Солтүстік Қазақстандағы маңызды оқиғалардың бірде-бірі Айғанымсыз өтпейді.

Айғаным қазақ халқы мен орыс халқының арасындағы достық қарым-қатынастарды нығайту мақсатын көздейді. Солтүстік Қазақстанда геодезиялық зерттеу жұмыстарымен шұғылданып жүрген орыс ғалымдары мен инженерлеріне ол үлкен көмек көрсетіп отырады.

«Уәлиханның орысқа бағынуын, — деп жазған Н.П.Семенов-Тянь-Шанский, — өзге туыстары, Уәлиханның бәйбішесінен туған балалары мен інілері мойындағысы келмегенде, тек Шоқанның әжесі, Уәлиханның жесірі Айғаным ғана өзінің балаларымен бірге Россияға айнымас адал досы болып қалды. Александр I Уәлиханның қырғыз сахарасында оған үй салдыруға әмір еткен. Ш.Уәлиханов сол үйде туған».

Айғаным Сырымбеттегі атамекенінде қайтыс болған. Ш.Уәлихановтың архивіндегі өз қолымен жазған естелігінде былай делінген: «1853 жылы 19 ноябрьде, бейсенбі күні, екінді намаз кезінде қырғыз-қайсақ орта жүзінің ханы марқұм Уәлидің жесірі, Сарғалдақ қызы Айғаным 70 жасында дүние салды. Тоғыз ұл тапқан, оның екеуі жиырма жасында дүние салды.

Айғаным орысша оқып, білім алудың маңызын терең түсінген. 1827 жылы ол өзінің баласы Шыңғысты Шоқанның әкесін Сібірдің линиялық казактарының әскери училищесіне оқуға түсіреді.

Бала Шоқанның сана-сезімі ерте оянып, рухани өсіп, жетіле беруіне әжесі Айғаным үлкен әсер еткен. Тумысынан сезімтал, дарынды балаға әжесі халық даналығының сарқылмас білім бұлағы болған. Ол Шоқанға қазақтың ескі аңыздары мен хикаяларын қызықты етіп әңгімелеп, күні кеше өзі басы-қасында болған оқиғаларды еске алып отырған. Халықтың озық дәстүрлері мен салтын бойына сіңірген әжесінің жарқын бейнесін Шоқан өмірінің соңына дейін ұмытпай есіне сақтайды» [5].

Айғаным жайлы тағы бір дерекке сүйенсек, Абылайдың ұрпағы Уәлиханның төртінші тоқалы болған деседі. «Уәлихан әкесімен бірге Бурабайда тұрады, үш қатыны бар. Хандық жұмысымен Сырымбет ауылына жиі барады. Бір сапарында Сарғалдақ бидің немересі, Қожахметтің қызы, 15 жастағы Айғанымға көзі түседі. «Қызыңды төртінші тоқалдыққа бер», — дейді. Айғаным орысша да, шағатайша да, парсыша да білетін, керемет шешен қыз екен. Уәлиханға: «Егерде менің шаңырағымды Бурабайға емес, Сырымбетке құрсаңыз, барайын», — дейді. Сырымбетте Уәлиханның қалып қойған себебі сол.

Айғаным тоғыз бала тапқан, соның жетеуі тірі қалған. Үлкені — Шыңғыс, Шыңғыстан туған Шоқан. Танысқанда Уәлихан 54-те, ал Айғаным 15-тегі қыз. Уәлихан 83 жасында қайтыс болған. Күйеуі өлгенде Айғаным жас келіншек. Сол кезде Омбыға Александр I патша келеді. Омбының генерал-губернаторы Сотников Айғанымға хат жазып, қазақтың салтын көрсетуді сұрайды. Патша Сырымбетке арнайы келіп, жап-жас әдемі әйелді көреді. Уәлихан өлді, Ғұбайдолла хан болуға тиіс. Уәлиханның бірінші баласы — Ғұбайдолла. Сол жолы Ғұбайдолланы тұтқындап, Айғанымды хан сайлайды. Айғанымға жылына 400 рубль жалақы тағайындайды. Сол кезде қойдың бағасы 5–6 тиын, жылқы 70–80 тиын. Осылайша, Айғаным бір жарым жыл хан болып отырады» [6].

«Айғаным мекенжайының жұрты қазіргі Көкшетау облысы Володарский ауданы Сырымбет совхозына таяқ тастам жерде. Мекенжай орнында тұрып қараған кісіге қос өрнекті Сырымбет Шоқысы асқақтап көрінеді.

Мекенжайдың салыну тарихы Шоқанның әжесі Айғанымның қоғамдық-саяси қайраткерлік істерімен тікелей байланысты. Ел жадында «Сперанский ережесі» деген атпен сақталып қалған 1822 жылғы «Сібір казактары жөніндегі ереже» күшіне енгеннен кейін, атасы Абылай мен күйеуі Уәли бастаған Россиямен тығыз қарым-қатынас саясатын дамыта, ұлғайта түскен ханша Айғаным Солтүстік Қазақстандағы маңызды оқиғалардың бәріне бел шешіп, белсене араласып, іс-көзін білетін зеректік, алғырлығымен халық арасында үлкен беделге ие болған. Айғаным қазақ елінің Россияға өз еркімен қосылуының прогрестік мән-мағынасын дер кезінде жіті түсініп, патша өкіметі алдына жергілікті халықты оқу-білім, отырықшылыққа тарту және казактардың өзін-өзі басқаруы керектігін анық мәселе ретінде көтерген. Оның оқу-білім алуға аса маңыз бергендігі Сырымбетте қазақ мектебін ашып, өз ұлы Шыңғысты Сібір казактарының әскери училищесіне оқуға беруінен байқалса, алдыңғы қатарлы орыс мәдениетіне барынша ынталы болғандығы Батыс Сібір генерал-губернаторы лейтенант Капцевичке отырықшылыққа ойысу мақсатымен Сырымбет төңірегінен жер беріліп, сол жерге өзіне арналған кең, зәулім үйі, моншасы, мектебі мен мешіті бар мұнтаздай қора-қопсылы, күнделікті тұрмысқа ыңғайлы әрі тартымды мекенжай салдырып беруін сұранып, 1822 жылдың ноябрь айында өтініш білдіруінен көрінеді. Айғанымның нақты тілектер қойып жазған бұл өтінішінің толығымен жүзеге асқандығын П.П.Семенов-Тянь-Шанскийдің «Тянь-Шаньға саяхат» атты мемуары 2- томының 54-бетіндегі: «Александр I Уәли ханның жесіріне үлкен ілтипат көрсетіп, қырғыз даласындағы 1-үйді салдырып беруге әмір еткен, әрі Шоқан Уәлиханов сонда туған» деген жолдарынан аңғарылады.

Шыңғыстың Сырымбеттегі мекенжайында орақ ауыз, от тілді ақын-жыраулар танды таңға ұрып, алтын саусақ, бал таңдай әнші-күшілер мәжіліс соңын өнер сайысына айналдырып, аңызшы-ертегішілер жиын-тобырды мәре-сәре етіп, апталап, айлап жатып өз өнерін ортаға салған. Мұның бәрі енді қалыптасып, қанаттанып келе жатқан жас ғұламаға игі әсерін тигізіп отырған.

Алты жасында Күрлеуіт Қыпшақ Жаманқұлдан «Едіге» жырын тыңдаған Шоқан «Ер Қосай» мен «Ер Көкшені» Атығай Арыстанбай Тобылбайұлынан естіген. Қаракесек Жанақ Сағындықұлынан ел шежіресі мен ауыз әдебиетінің үлгілеріне құлағы қанық болған. Шоқан нұралық Шөже Қаржаубайұлынан «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырының ең ұзақ нұсқасын жазып алған. Көкесі Хакназардан күй атасы Қорқыттың ботадай боздаған сарынын сан рет тыңдаған. Күй сарынынан ажалмен арпалысты бажалайлап, өлімді өнермен, надандықты іліммен жеңуге болар деп түйсінген. Өз құралпыластарынан Ақанның мұңшыл да сыршыл, Біржанның шабытты да шалқар, Жаяудың ащы да асқақ әндерін тыңдаған» [3, 25–26].

Шоқанның анасы — Зейнептің әйгілі Мұса Шорманның қызы екені О.А.Сегізбаевтің «Мировоззрение Чокана Валиханова» атты еңбегінде айтылған. «Мать Чокана — Зейнеп была дочерью видного казахского бия Баян-Аульского округа Чермана. Ее родной брат Муса Черманов, дядя Чокана, который находится с ним в тесных связях, был образованным казахом».

Көнеден жаңаға бет алған әжелер образы қазақ халқының салт-дәстүрімен, тәлім-тәрбиесімен тығыз байланысты. Болашақ ұрпақты тәрбиелеуде әженің маңызы зор. Бесікке салу, бесік жырын салу, шілдеhana секілді салт-дәстүрге әже тікелей қатысты. XVI–XVIII ғасырларда батыр бабаларымызбен бірге батыр әжелеріміз өзінің жерін қорғаған. Сол заманның өзінде-ақ қоғамдағы әжелер орны айқындалғанын байқаймыз. Бірақ Тәуелсіздігіміз тәу еткен мына заманда ертеде аялы алақанымен бүкіл елінің болашағын бір бесікпен тербеген әжелеріміздің қоғамдық орнының болмай қалғандығы қынжылтады. Айғанымдай бүкіл елінің қамын ойлаған әжелеріміз бүгінде отбасылық жағдайдан алыстамай отыр. 70 жыл ерлер мен әйелдерді тең етеміз деген саясаттың бізге берген олжасы да осы шығар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Өтенияз С.* Шоқан. — Алматы: Ғылым, 1995.
- 2 *Мырзахметұлы М.* Айналған аты аңызға Момышұлы. — Тараз, 2000.
- 3 *Мұқтарұлы С.* Шоқан және өнер. — Алматы: Өнер, 1985.
- 4 *Мұқанов С.* Таңдамалылар. — 8-т. — Алматы, 1976. — 78-б.
- 5 *Уәлиханов Ш.* Таңдамалы. — Алматы: Жазушы, 1980. — 8, 9-б.
- 6 *Сәрсембина Б.* Абылай алаңы аукционға түсті // Жас Алаш. — № 66. — 2006. — 17 тамыз.

Г.К.Маханов

Эволюция образа казахской женщины

В исследовании приводятся результаты социально-философского анализа понятия «образ казахской женщины», где раскрываются глубинные смыслы, связанные с особенностями восприятия женского начала в казахской культуре.

G.K.Makhanov

Evolution of the Kazakh woman's image

The research results of social-philosophical analysis of the concept «image of the kazakh woman», where open deeper meanings associated with the peculiarities of perception of the feminine in kazakh culture.

Ғ.Қ.Маханов

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана

Баян бейнесі — қазақ мәдениетіндегі сұлулықтың, ақыл-парасаттылықтың, шынайы махаббаттың және тұрақтылықтың айнымас үлгісі

Мақалада «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» эпосының бас кейіпкері Баян Сұлу бейнесі негізінде қазақ әйелі бейнесін психофизикалық, гендерлік және әлеуметтік ракурста зерттеу нәтижелері келтірілді.

Кілтті сөздер: Қозы Көрпеш, Баян Сұлу, XIX ғасыр, VIII–XIX ғасырлар, әйел теңсіздігі, қазақ қызы, қазақ әйелі, Баян образы, Қодар бейнесі.

Көрнекті де көркем жырлардың бірі «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырының сюжеті қазақ, башқұрт, монғол, якут, ұйғыр және сібір татарларында да кездеседі. Соған қарағанда оның бастапқы ертегілік желісі Алтай, Жетісу жағында, оғыз тайпалары дәуірінде туған сияқты. «Қозы» — қой бөпесінің атауы емес, «оғыз» түбірінен туған. Монғолдар бұл жырды «Козюке», «Қозы Еркеш», «Малшы мерген» десе, ұйғырлар «Бозы Көрпеш» дейді [1, 1].

Жырдың сюжеті XIX ғасырда жазылғандықтан, онда Қарқаралы, Қараөткел, Баянауыл, Қарасақпай, Аягөз дейтін кейінгі дәуір атаулары кездеседі. Сол себепті жыр VIII–XIX ғасырлар арасындағы қазақ өмірінің көп заманын қамтып, өзінше бір энциклопедияға айналған.

«Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» дастанының кейбір деректерде 33 нұсқасының бары көрсетіледі [1, 11]. Қазақ арасында әріден келе жатқан бұл жырды Сыбанбай, Бекбау, Жанақ, Шөже, Арыстанбай, тағы басқа ақындар өздерінше жырлаған. Ең көп тарағаны әрі толымдысы Жанақ нұсқасы. Туыстас түркі тілдерінде де жырдың мазмұндас-сарындас түрлері сақталған.

Осыншама ұланғайыр дүниені жинап, жариялауда, зерттеуде халқымыздың төл перзенттері Ш.Уәлихановтан бастап М.Ж.Көпеев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Ы.Дүйсенбаев, Е.Жұбанов, Р.Бердібай өлшеусіз зор еңбек сіңірді.

«Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жыры — халқымыздың көне тарихынан жеткен асыл мұрасы, әлемдік мәдени-тарихи құбылысы. Жырдың түпкі идеясы әйел басындағы теңсіздікпен байланысты болғандықтан, бірінші орынға Қозы емес, Баян образы шығады. Жырдағы Баян бейнесін біз негізінен екі арнада түсінеміз. Бірінде ол — ата-ана салты, ескі қоғам дәстүрімен келіспей, өз жүрегінің нәзік сезімін, еркіндігін феодалдық ортадан жоғары ұстаған халықтық бейне. Екіншісінде Баян — ескі салтпен ымыраласқан, сол себепті жесір немесе құдалық идеясының жетегінде жүрген пассив образ. Жыр тақырыбы — халқының әдебиеті, мәдениеті, тұтастай алғанда, руханияты төңірегінде тынымсыз ізденістерге бастайтын аса маңызды, мәңгі ескірмейтін тақырып.

Поэманың тақырыбы — екі жастың бір-біріне деген адал сүйіспеншілігі. Сезімнің жоғарғы шыңы — махаббаттың жолындағы бөгет көбіне дәрменсіз екендігі өмір шындығы. Шығарманың негізгі кейіпкерлері Қозы мен Баян заманның қаталдығын, озбырлығын, мейірімсіздігін жеңіп, кездесті, азғантай уақыт болса да ойнап-күліп бақытты өмір сүрді.

Поэмадағы бас қаһарман Қозы жастайынан мейірімді де ақылды, ізгі ниетті адамдар арасында еркін өсіп, жан-жақты тәрбие көрген адал, ісі әділ, қайырымды, қайратты, намысқой, адал махаббат иесі ретінде ауыз әдебиетіндегі ескі варианттар ізінен бұрылып, келешек ұрпаққа үлгі боларлық тәлімі бар, қимылы, ісі нанымды бейне ретінде, қарапайым адам қалпында, шындық болмысқа сай алғыр азамат ретінде суреттелген.

Оның бойында әкеден жалғасқан намысшылдықтың, игі дәстүрдің арнасы бар. Әкесінің бастаған ісін аяқтау, әкесі өлгеннен кейін бұзылған заңдылықты қалпына келтіруді өзіне перзенттік парыз санаған Қозының бейнесі жырда сұлу Баянмен толығы түседі.

Баян Қозыға ғашық болып, оны өзіне жар тұтады. Халықтық салт аясында өскен Баян Қозының жеке басын қадірлейді. Оқырман қауымға кеңінен таңылған Жанақ ақын жырлаған вариантында да кейіпкерлердің ерекше жағдайда дүниеге келу мотиві ұшырасады. Жырда:

Қодар қыз әкесі Қарабайдың өз аузынан:

Сен шөлдетпей малымды алып өтсең,

Ақ Баянды беремін саған, Қодар, —

деген уәдесін алады. Жыршы поэмада Қодар мен Баянның портреттерін карама-қарсы қоя суреттеу арқылы Баянның оқырманға сүйкімділігін арттыра түседі. Жырда Қодар:

*Өзінің денесінің молын қара,
Сыңар ғана жұдырығы қол ағаштай, —*

деп суреттелсе, Баянның суреті:

*Бұралған тал шыбықтай ол Баян қыз,
Тым сұлу көркемдігі жұртқа аян қыз, —*

деп беріледі. Жырда Баянның жасы он төртте деп беріледі. Тал бойында бір міні жоқ, қолаң шашты, меруерт тісті, аузынан сөйлесе, гүл төгілген Баянның көңіл-күйін «Аңда-санда болмаса сөйлеспейді, жалғыз жатып Қозы үшін қылады зар» деп суреттеудегі себеп — сүйгенін сарыла күткен Баянға берілген осы баға басқа кейіпкерлердің сөздерімен де, Қозының өз көзімен де, Баянның өзінің іс-әрекеттерімен де расталады. Оның сыртқы сұлулығына ішкі жан дүниесі де, мінез-құлқы да, қимылы да сай. Баян өте ақылды, байсалды, төзімді, сабырлы қыз. Құдай қосқан жарын сарғая күтіп, зор шыдамдылықтың үлгісін көрсетеді. Өзін іздеп келген Айбасқа сыр бермей, оны байқап, бақылап нағыз Қозыдан келгенін білгенге дейін байсалды мінез танытады, өзінің сырын ашпайды.

Баян Сұлу — өз заманындағы қазақ қызының идеалы. Жыршылар арудың бойына қазақ әйелінде болуға тиісті барлық асыл қасиетті жинақтаған. Ол — сұлу қыз, адал қалыңдық, камқор әйел.

Қарабай елінде тазша кейпін киіп, қойшылықта жүрген Сарыбайдың еркесін таныған Баянның сүйгенін көруге тағат таппай, қуаныш пен ынтызарлықтан бір жерде дамыл таба алмай дегбірсізденуін сыртқы іс-әрекет, қыздың мазасыз қимыл-қозғалысы арқылы береді.

*Бата алмай оятуға Қозекеңді,
Түнде үш келіп, үйіне үш тоқтайды [2].*

Осы жолдарда қанша сезім арпалысы, ішкі толқулар бар!

Баян бейнесін сомдауда — заттық әлем мен киім де өзіндік қызмет атқарады. Шығармада қолданылып, көркемдік кеңістікті құрайтын заттың жиынтығы арқылы тарихи кезеңнің өзіндік болмысын, дәуір сипатын, ұғым-түсінігін тануға мүмкіндік береді. Тарихи шығармаларда өмір шындығының дәлдігі, нақтылығы, кейіпкерлердің тұрмысы, киім киісі, ұстанған заттары, т.б. арқылы танылатындықтан, сол кезеңмен сәйкес болуы ерекше қадағаланады.

«Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» эпосында да заттар әлемі өзіндік өрнекпен ерекше бейнеленген. Әсіресе заттар әлемінің поэтикасы терең мән-мағынаға ие. Мысалы, Айбас батырдың:

*– Балталы, Бағаналы елден келдім.
Бақалы, балдырғанды көлден келдім.
Сіздерге күмән шығар — өзіме аян,
Елімнен іздеп келген келінім — Баян, —*

деп Баян ауылына барып келуін дәлелдейтін заттардың жеке-жеке баяндалуы — соның айқын айғағы. Жырдағы:

*Сәлем де ініңізге іздеп келсін,
Келмесе, сорлы Баян дегені өлсін,
Көңілім кетті Қозыға, жаным мұнда.
Айтқанды тон, жүзігім белгі болсын, —*

деп жырланатын жолдар қазақ қоғамындағы сүйгеніне қосылу үшін ата жолының қатал заңына қарсы шығып, қайсарлығымен, өжеттігімен көрінген жаңашыл қыздардың бейнесін береді десек, «айтқанды тон, жүзік, тоғыз» — сол кезеңнің тұрмыс-салтына тән дәстүр, сый, сияпат. Сол кезеңнің сипатын танытатын заттық, көркемдік детальдар. Ал Баян бейнесін бұл құбылыстан бөлек алып суреттеу тіпті де мүмкін емес.

Бұл дәстүрдің санаға сіңіп, таным-түсінікке әбден тереңдей еніп, қалыптасқаны сонша, ер-азамат Қозы да сол әшекей заттарды сұрап, Айбастан куәлікке керек етеді.

Бұл заттық детальдар тұрмыстық қажеттілікке жарайтын қарапайым қызметті емес, қыз сезімін танытар символдық көркемдік міндетін атқарып тұр.

Қарапайым заттарға эстетикалық, көркемдік құндылық дарытып, оларды ел-халық тарихында топонимикалық аңызға айналдыру, т.б. секілді құбылыс ақындық шеберлік болып табылады. Айбас алып келе жатқан сәлемдеме-заттардың жол-жөнекей түсіп қалуы топонимикалық аңыздардың дүниеге келуіне себеп болады. Оқып көрейік:

*Көктаймен батыр Айбас төмен шапты,
Қыздың берген белбеуі түсіп қалып,
«Қызыл белбеу, Құбажсан» қоя сапты.*

*Қыздың берген мейізі түсіп қалып,
«Мейізгек» деп тау атын қоя сапты.
Қыздың берген қарқарасы түсіп қалып,
«Қарқаралы тау атын қоя сапты», —*

деп, осылай әрбір затқа бір атау қойылып кете береді. Ойлап қарасақ, осы топонимикалық атаулардың пайда болуы бір кезеңдегі жыр кейіпкері Баян басынан кешкен оқиғамен тығыз байланысты.

Эпикалық жырда сөз болған бұл заттар тек махаббат серті символдық қызмет ғана емес, тарихи орны бар жер, су, ел атауларының да есімі болып, топонимикалық та, көркемдік те қызмет атқарып тұр.

Мұндағы тазша кейіпі қажеттілікпен басқа да қызмет атқарады. Поэмада Қозы Баян ауылына қойшы-тазша болып, соның кебін киіп, түрін өзгертіп келсе де, бұл ісіне көпке дейін көңілі толмай, намыстанып жүреді. Сағына күткен ғашығын осылайша тазша кейіпінде көрген Баянның жанын бұл көрініс қатты ауыртады. Алайда Қозының сақтығын, амандығын ойлап, тазша кебін қайта кигісі келмеген Қозыға:

*Киіңіз кебіңізді арланбаңыз,
Осылардан басқаға сыр бермеңіз,
Кішіліктен еш нәрсе кемімейді.
Аңдып жүрген дұшпан бар, еш сенбеңіз, —*

дейді. Еуропалық әдебиеттерде жиі кездесетін масканы жыршы ұлттық болмысымызға сай, ұғым-түсінігімізге лайықты етіп жырға қосады. Жыршы Қозының сырт тұлғасы, кейіпі өзгергенмен оның жалпы азаматтық кескін-келбетіне нұқсан келтірмейді. Қайта Қозыға тазша кейіпін кигізу арқылы Баянның образын, оның ақыл-парасатының молдығын аша түседі.

Баян тек көркімен ғана сұлу емес, ақылымен, ерлігімен де сұлу. Жоғарыдағы үзіндіде Баян, біріншіден, Қозыны дұшпанынан сақтандырса, екіншіден, кішілік-адамгершілік қажет екенін аңғартады. Ол ақылымен тоқсан байдың серісі мен қара күштің ғана иесі Қодарды маңына жолатпайды. Жырда бұл көрініс былайша берілген:

*Қара көзін қан басып қарағанда,
Маңына жоламайды, Қодар үркіп.*

Сондай-ақ жырда заттық деталь Қозы Көрпештің Қодарды ықтырып алатын құралы ретінде де танылады. Мысалы:

*Кетіп ең дардай болып сен мақтанып,
Кәнеки, өрік, мейіз әкелдің бе?*

деп сөзіне тұрмаған Қодарды мазақ етудің, қорлаудың, намысына тиюдің пәрменді құралы еткен өрік, мейіз өзінің көркемдік міндетін мінсіз атқара білген. Сондай-ақ бұл жырда сыртқы іс-әрекет, қимыл-қозғалыс динамикасы арқылы сол сәттегі кейіпкердің көңіл-күйін, құлшыныс мақсатының мән-маңызын да ашып береді. «Баянды беремін, малды шөлден алып шықсаң» деген уәдесін алып алған Қодардың қуаныштан бар күш-қайраты тасып, сенімдіктің артқанын аңғартады.

*Сол күндегі жанардан Қодар асып,
Мінезіне қайраты құп жарасып.
Қодекең шауып жүріп қимылдайды.
Аямай бедеуіне қамшы басып.*

Одан әрі осы көңіл-күй әсерінен Қодардың психологиялық портреті ерекше көтеріңкі пафос, үдемелі әсірелеу, теңдеулер арқылы бейнеленеді. Әр шумақ сайын Қодардың бейнесі толығып, ерекшелене сомдалады. Ал, оған қарама-қарсы кейіпкер Баянды:

*Аппақ көрік маңдайы, қылығы наз,
Малың түгел басыңды берсең — дағы аз, —*

деп қыздың сұлулығына ештеңе тең келмейтіні баяндалады. Мұнда Баянның сұлулығына ғана емес, оның асқан ақыл-ойы, парасаты алдыңғы қатарға шығады. Осындай кейіпкерлердің іс-әрекеттері, қимыл-қозғалыстары арқылы олар туралы мәліметтер толығып түседі. Олардың сөйлеу мәнері, эмоциялық диапазоны, көптеген портреттік белгілері оқиға өрісіне қарай өсіп-өніп отырады. Бұлардың бәрі психологиялық портрет галереясын құрайды.

Жырда алғаш Қодар Баянды шын ұнатқан, қыздың көңілінен шығу үшін барын салатын, көкірегін бәсеке мен қызғаныштың жалыны шарпымаған ақ көңіл, көпшіл, еңбекқор жан болып суреттеледі.

Бетке жан қаратпайтын Қодардың мысын басып, тоқтау болар жалғыз жан — Баян. Баянның күліп айтқан бір жылы сөзі үшін, құрбандыққа шалынуға дайын намысқой Қодар бейнесі үлкен шеберлікпен берілген. Осы бірсөзді, біртоға Қодардың қолын қанға малатын бейненің дәрежесіне дейін өсу жолы Баян бейнесімен қатарласа өріледі.

Жырда өз сезімімен арпалысқан Қодар ақыры Қозыны өлтіріп тынады. Бірақ Қозыны өлтіргенмен Баянның Сарыбай баласына деген махаббатын өлтіруге шамасы жетпейді.

Қозының кегін алмақшы болып Баян Қодарды Шоктерекке айламен алып барып өлтіруінен Қодардың аңқау, аңғалдығын көрсек, екінші қырынан Баян не істесе де қарсы келе алмайтын сүйген жүрек иесінің характері байқалады.

*Атаңа сіңіспейді адал күшім,
Құл болдым есігіңе сенің үшін.
Ертеден қара кешке қылсам дағы,
Бір аллаға жақпады менің ісім.
Мұниша қастық қылғандай неттім, Баян,
Әке-шешем жылатып келдім, Баян.
Тіл ұшымен мені сен жақын қылып,
Аңдып жүріп түбіме жеттің, Баян, —*

деген сөздерден Баянның ісін — ақ, сөзін — әділ көрген аңқау Қодарды көреміз. Қодар Баянға сеніп өледі. Ал Баян болса, айл原因 асырып, Қодардан кек қайтарады. Егер Қодар бейнесі болмаса, Қозы мен Баянның махаббаты жоғары деңгейдегі ақ, пәк махаббаттың символына айналмас еді.

Қозының кегі үшін Қодарды өлтірерде Баян сұлу айтқан мына сөзден қайсар қазақ қызының бірбеткей, өжет те өр мінезі айқын байқалады.

*Әкеме сіңіп еді сенің күшің,
Құл болдың есігіме менің үшін.
Шоқ белбеу, алтын айдар мырзам қайда,
Шұнақ құл өлтіремін соның үшін.*

Міне, осылайша жырдағы Баян образы жан-жақты сомдалып, оқырманға жақындай түседі. Баян бейнесі — қазақ мәдениетіндегі әдеміліктің, ақылдылықтың, парасаттылықтың, тұрақтылықтың айнымас үлгісі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ фольклористикасының тарихы. — Алматы: Ғылым, 1983.
- 2 Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу». — Алматы: Жалын, 1980. — 58-б.

Г.К.Маханов

Образ Баян — образец красоты, разума, истинной любви и верности в казахской культуре

В статье приводятся результаты исследования образа казахской женщины на примере Баян — героини эпоса «Козы-Корпеш — Баян-Сұлу» в психофизическом, гендерном и социальном ракурсе.

G.K.Makhanov

Bayan's image — a model of beauty, reason, true love and faithfulness in the Kazakh culture

The article presents the results of research of the way the kazakh woman on the example of the heroine of the epic Bayan Sulu «Kozy Korpesh — Bayan Sulu» in the psycho-physical, gender and social perspective.

Ж.Қ.Смағұлов, М.Асан

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

С.Мұқанов поэзиясына жаңаша көзқарас

Мақалада С.Мұқанов лирикасындағы жаңашылдық мәселелері мен заман шындығын жырлау бүгінгі күн тұрғысынан қарастырылды. Аталған тақырыпқа қатысты әр түрлі көзқарастар мен пікірлерді салғастыра отырып, жаңа бағыттағы ғылыми зерттеу тұжырымдары жасалды.

Кілтті сөздер: С.Мұқанов, С.Мұқанов поэзиясы, қазақ әдебиеті, XX ғасыр, Қазақстан пролетариат әдебиеті, азаматтық-саяси лирика, ұлттық фольклор.

Сәбит Мұқанов десек, қазақ әдебиетінің алтын ғасыры дерлік кеңес дәуіріндегі арпалысқа толы кезең ойға оралады. Расын айтқанда, ол ғасырдың бергенінен алғаны көп. Шындықтың беті енді ғана ашылғалы жатыр...

Тарихымыздан белгілі — кеңестік тоталитаризм ұлыларымыздың қазақ әдебиеті аренасынан өшіп кетуін қалады, оларды «Алаш» деп түбімен құртып жіберді... Десек те өлеңге, өнерге жөргегінен жарып туған қазақ ұлты әдебиет алыптарының тағы бір шоғырын бәйгеге қосып үлгерген болатын. «Халық жауы» деген жауыздық желеумен оларды да қоғам өмірінен шығармаларымен қоса алыстатпаққа ұмтылды. Осындай орынсыз кінәлаушылық біз сөз еткелі отырған Сәбит Мұқановқа да жабысты. Азаматтық арына, творчествосына қара күйе жағылды. «Ұлтшыл» деген стандартты айып тағылып, партия қатарынан шығарылды. Қысқасын айтқанда, тұтастай ұлттың элитасын, көсемдерін жою басты мақсат еді.

Дегенмен алыптардың ұлы ұрпағы «социалистік реализм» деген қыспақтың ішінде жүрсе де, жазды... Қазақ әдебиеті дәрежесін өзге халықтардың әдебиетінен, өнерінен қалыстырмады, қайта биік ұстады.

Ғалым, белгілі жазушы, ақын Сәбит Мұқанов та осы қатарда өзінің еңсесін биік көрсетті. Ұлты үшін жанын салды. Талмай еңбек етті. Бірақ, неге екені белгісіз, сол үлкен әдебиеттің ардагері — Мұқановты кейін шегіндіре беретініміз байқалады. Күләш Ахметова айтқандай, бұл ұрпақтың ақиқатынан гөрі «аңызы» басымдау сияқты.

Әрине, өз қоғамында ерекше белсенді болған адам, халқының одан жаңа дүниені күтіп отыратынын жанымен сезінетін адам туындыларын өте тез жазатыны белгілі. Ондайда асығыстық болмай тұрмайды. Мысалы, тың көтеріп жатқандар жайлы жазбақ болған шығармасы сондай асығыстықтың құрбаны болды. Оны өзі де мойындап, болашақ бағдарламасынан алып тастайды. Бәлкім, «тың көтеру» науқаны еліне алапат қиындық әкелетінін сезінген болар. Сондықтан да жазушының басындағы қарама-қайшылықтың себебіне байыппен қарағанымыз жөн. Орыс элитасы «барлығымыз да Гогольдің Шинелінен шықтық» десе, біздің Сәбит Мұқанов әдебиетті ұйымдастыруда көшбасшы бола білді. Соңынан ілесіп келе жатқан қаншама ақын-жазушыларға жолбағдар болды. Түптеп келгенде, алдыңғы толқын айтқан «Оян, қазақты!» Сәбит те айтты. Кеудесі қайғы-қасіретке толы кедейдің мұңын да Сәбит жырлады. Ұлтымыздың кескін-келбеті боларлық ұлы тұлға Абайдың да тұлғалық қырын Сәбит танытты. Күләш Ахметова осы жылы «Жұлдыз» журналының алғашқы санына шыққан «Сәбит Мұқановтың Абай туралы ойларының эволюциясы» атты мақаласында: «Абайдың ақындығын танып-білуде Сәбит Мұқанов айрықша үлес қосқан зерттеушілердің бірі екендігіне сөз жоқ. Өйткені ғылыми ой-пікір мен көркемдік тәжірибені сәтті ұштастырып, тамаша қисындар, теориялық тұжырымдар айтқаны аян», — дейді [1]. Демек Сәбит Мұқанов екі көзқарасты қатар анализдеуші тұлға деп қарауымыз шарт. Тағы да «Сәбит Мұқанов қоғамның барлық топтары өкілдерінің аса бай портрет галереясын жасады десек артық айтқандық болмас еді», — дейді Мұхаметжан Қаратаев «С.Мұқанов тағылымы» атты әдеби-сын мақалалар жинағында [2]. Ленин партиясы өсірген, еңбек елінің адал ұлы Сәбит Қазақстандағы пролетариат әдебиетінің ең алғаш бастаушыларының бірі екендігі ақиқат. Барлық жанрда қалам тербеді. Толғанды. Толғады. Енді осы жерден әдеби қайраткеріміздің ақындығы жайында шамалы қазіргі жаңаша көзқарас тұрғысынан ой өрбітер болсақ, Сәбит Мұқановтың арғы буын ұрпағына тән алғырлығының бір қыры оның халықтың мол қазынасы — фольклорға қатынасынан байқалады. Әдебиетке келгенен бастап-ақ халық мұрасына ерекше ықылас танытқан қаламгер, қазақ халық әдебиетінің, жеке адамдардың мұраларын жинау, жариялау, зерттеу ісімен айналысқандығына ешкім

карсы келе қоймас. Ұлт үшін өзі — үш-ақ құндылық: халық, жер, тіл. Кемеңгер Сәбит қазақтың шұрайлы тілі фольклорда жатқандығын көрді. Өз шығармаларында да ежелгі ұлттық фольклорды сол заман дәстүрімен шебер ұштастыра білді. Қазақ классикалық жазба поэзиясы қарқынмен дамыған тұста халық ақындарының аталған буын өкілдері дәстүрлі поэзия мен ауыз әдебиетінің кейбір үлгілерінің жойылып кетпеуіне көп еңбек сіңірді. Ол қатарда Сәбит те бар. А.Байтұрсынов: «Қазақта айтыс өлең көп. Бірақ бұлар да ел ішінде жоғалып, сиреп барады. Жазу жайылған сайын айтыс өлең азайып, құруға бет алып барады», — деп алаңдауы XX ғасырдың бас кезінде болатын [3]. Бұл кезеңде алаш зиялылары ұлттық дәстүрлердің жойылып кетпеуіне қанша күш салғанымен де, әлі толық сауаттанып үлгермеген ел ішінде қауіптің жаңа басталған тұсы еді. Ал біздің Сәбит Мұқанов тура халықтың басым көпшілігінің көзі ашылып, көңілі ояңған тұсында құнды жәдігерлеріміздің жоғалып кетпеуінің кепілі бола білді. Ол ауыз әдебиетінің көлемді үлгілерін (Батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар т.б.), алдыңғы буынның айтулы өкілдерінің мұраларын насихаттаумен қатар, өзінің жанынан шығарған мол көркем дүниелерімен қазақ әдебиетінің алтын қорын байыта түсті. Сәбиттің өлеңдері қазақ халқының жарты ғасырлық өмірін өте дәл бейнелейтін, публицистикалық леппен жазылған, тәні фольклормен суарылған, азаматтық-саяси лирика болды. Кезінде заман тынысымен, қоғамның өзгерістерімен оқушысын таныстырып, әрдайым алға жетелеп отырған өлеңдері тәуелсіздік тұғырында тұрған бүгінгі оқырмандар тарих көзімен қарап, елеп-екшеп оқитын бай поэтикалық мұраға айналуы керек.

Мына бір «Ыстықкөл» атты өлеңінде:

*Тереңдеген сырыңды,
Шешкім келді, Ыстықкөл.
Қаздай қалқып суыңа,
Түскім келді, Ыстықкөл.
Тамшы суың таласып,
Ішкім келді, Ыстықкөл.
Жұпар шөптің бойында,
Жүргім келді, Ыстықкөл.
Сағат сайын сыңқылдап,
Күлгім келді, Ыстықкөл.
Толқын қылып, өзімді,
Үргім келді, Ыстықкөл.*

(Аалы Тоқамбаевтан) деп келетін тұстары бар. Жыр үлгісінде жазылған өлең. Қалың бұқараның тілімен жазылған нәзік поэзия. Осылай жазғанда ғана халқына жақындығын ақтайтындай қалып танытатыны анық. Фольклорды шама-шарқынша зерттеген Сәбит Мұқановтың пайымдауы да өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленетін тұстары бар: «Жазу әдебиетінің тарихы әріден келе жатқан, ерте мәдениеттенген елдерде (грек, рим т.б.) «айтыс» ұшыраспайды. Тек мәдениеті ерте замандарда бой көрсеткен араб елінде айтыс үлкен орын алған. Арабта біздің «айтысқа» ұқсас өлеңмен сөйлесу (мұғаллақат) бар. Бірақ зерттеушілердің сөзіне қарағанда, «мұғаллақат» көбінесе арабтың көшпелі тайпалары бедуиндер (бәдәуи) арасында ұшырасатын көрінеді. Жазба әдебиеті ертеден келе жатқан басқа елдерде «айтыс» өнерінің бары ғылыми әлі дәлелденген жоқ. Ертеден көшпелі тұрмыс құрып келген: қазақ, түркімен, монғол сықылды елдердің көбінде «айтыс» жанры дәстүрге айналған. Бұл жанрдың туып, өркендеуіне бас себеп бұл елдердің сауатының аздығы, мектебінің жоқтығы болған. Мұндай елдерде ақынның күші аузына түседі, басқа жанрлар сықылды «айтыс» жанрын да ауызша айтыс түрінде өркендетеді» [4].

Арғы-бергі асау замандар мен өртенді кезеңдер ұлт жадын қайта оятып, уақыт шалқарын қайта тербеді. Елдік пен егемендік рухы атқа қонды. Азаттықтың алауыздықтан асқан жауы жоқ екені белгілі жайт. Сондықтан тарихқа «өзінді өзің сыйласаң, жат жанынан түңілед» деп қарауымыз қажет. «Өмірде адасу, шатасу керек. Жан тыныштығы — рухани сатқындық», — дейді Толстой. Егер жан тыныштығын ойлаған болса «Біздің күш» өлеңінде Сәбит бұлай деп жырлар ма ед:

*...тыңдадым партияның үндеу сөзін,
Шымырлап бойды билеп толқын сезім.
Қайрат, намыс, кек, ыза араласып,
Отырдым зорға ұстап бойымды өзім.
Достарға бұл жалын сөз жігер, ұран,*

*Достан кім қаны қызбай тұрар бұған.
Кімде-кім шын советтің ұлы болса,
Намысы тұтанғанын айтпай ұғам!*

Сәбит Мұқановтың бір ерекшелігінің өзі сол — шығармашылығымен өзі қатар жүріп отырды. Белгілі жазушы Әбіш Кекілбайұлы айтпақшы: «Сәбит — жиырмасыншы ғасырдың түйдей құрдасы. Әлемдік тарихта ғаламды соғыстар мен революциялардың үздік-создық кезеңіне айналған жиырмасыншы ғасырдағы саяси-рухани ізденістердің бел ортасында толарсағынан саз кешіп, Сәбит жүрді. Өз ғасырымен түйдей құрдас азаматтың бұлай етпеске амалы да жоқ еді», — дейді. «Хан айтқан сөзді қара да айтады, бірақ ауызының дуасы жоқ» дейтін қазақпыз ғой, десек те, сол замандардың өзінде де хан айтқан сөзді ақын айта білді. Елін оятты.

*Көңілім мұнша қамықтың,
Әр нәрсені ойға сап.
Не нәрседен тарықтың?
Осынишама ойда қап.
Бірақ саған кінә жоқ,
Неге бүйттің деуге де.
Есеп жетпес тіпті көп,
Қасірет-қайғы кеудеде.
Мақсатыңды іздеген,
Таба алмадың, жетпедің.
Қылышын алып кезенген,
Кедейліктен өтпедің.
Қой сен бүйтіп қамықпа,
Ілгері ұмтыл, талап ет.
Шығуға айдай жарыққа,
Қайраттанып бол әжет!*

Немесе мына бір «Шығар күнді» өлеңінде:

*Жұрт жатты төсегінде жылы оранып,
Ұмытып, есінде жоқ, нұрлы жарық.
Құр жанын тастаса да оянбады,
Сұр жылан қанын сорып, тәнін шағып.*

Рас. Сәбит Мұқановтың поэзиясына сын айтушылар өте көп. Осал тұстары бар шығар, бірақ біз Сәбитті «осы заманда» деп қараймыз, өзіміз «Сәбиттің заманына» барып қарауға не біліміміз, не өреміз, не тарихи таным-түсінігіміз жетпейді! Жанымызды, тілімізді, жүрегімізді тәтті поэзияға үйретіп алған тәуелсіз ұрпақ «біткен іске сыншы көптің» кебін киіп жүрген жоқпыз ба? Қазіргі ұрпақ әдебиетті сүйетін шығармыз, бірақ Сәбит Мұқановтай том-том еңбектерімізді қалдырып, қазақ әдебиетін Сәбиттей жасап жатқан жоқпыз.

Ғабит Мүсіреповтің: «Сәбит поэзиясының бұл дәуірдегі басты ерекшелігі — дарынды ақынымыз совет дәуірінің ең талантты ақыны Владимир Маяковскиймен толық үндестік тапқанында», — деп айтатын тұстары бар. Жаңашыл ақын болды. Ендігі ұрпақ Сәбиттің осы ерекшеліктерін айтуымыз керек. Ғасырының қай жаңалығын болсын алғаш болып жырлады. Бұл пікір өз алдына, және де ақынның ең басты ерекшелігі, тағы бір халық поэзиясының өкілдеріне тән қасиеті — әңгімешілдігі мен шежірешілдігі. Сәбит өзіне дейінгі қалыптасқан дәстүрлі поэзияның заңдылықтарын сақтай отырып, халық поэзиясын жаңа бағыттағы әдебиеттің аясында дамыта білді.

Қорыта айтқанда, Сәбит Мұқановтың поэзиясын «қазақты оятарлықтай» кесек дүние, өзіндік бағасы бар құндылық деп қарауымыз керек. Еліне адал тұлға, «қазақтың қайраткер Сәбиті» деп айтуымыз керек, айтқызуымыз заң.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ахметова К. Сәбит Мұқановтың Абай туралы ойларының эволюциясы // Жұлдыз. — 2010. — 1 қаңт. — 127-б.
- 2 С.Мұқанов тағылымы: Әдеби-сын мақалалар. — Алматы: Жазушы, 1962. — 146-б.
- 3 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. — Алматы: Атамұра, 2003. — 118-б.

Ж.К.Смагулов, М.Асан

Новый взгляд на поэзию С.Муканова

В статье рассматриваются проблемы новаторства в лирике С.Муканова и то, как показана в ней эпоха. Авторы сопоставляют разные точки зрения и мнения, делают научные выводы и предлагают новые направления исследования.

A new outlook on S.Mukanov's poetry

Given article of M.Asan examines and values the describing of truth of era and image of novelty in lyric poetry of S.Mukanov in nowadays view. Comparing various opinions, researching thought is concluded in an innovative way.

ӘОЖ 821.512.122

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Қазақтың «көмекей әулиесі» — Бұқар жырау Қалқаманұлы**

Мақалада XVIII ғасырдағы көрнекті ақын-ағартушы және саяси қайраткер Бұқар жырау Қалқаманұлының өмірі мен қызметі сипатталды. Оның жоңғар шапқыншыларына қарсы күресте қазақ жасақтарын біріктірудегі рөлі көрініс табады. Ақынның ұлы хандар Абылай мен Тәукенің мінбері мен серігі ретінде атқарған саяси қызметі көрсетілді. Оның қазақ әдебиеті мен поэзиясына барлық заманның ұлы жырауы ретінде қосқан үлесі бағаланған. Аталған дара тұлғаның өмірі мен қызметін қазіргі уақытта зерттеу мен қазіргі жастарды патриоттық тәрбиелеудегі қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Кілтті сөздер: Бұқар жырау Қалқаманұлы, жыраулық дәстүр, жыраулық поэзия, Абылай хан, Тәуке хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Олжабай батыр, Жасыбай батыр, Бұқар жырау шығармалары.

Kipicne

XVIII ғасырға дейін де, одан кейін де көркем ой, кестелі тіл көбінесе поэзия жанрында көрінді, әсіресе поэзиялық туындыларды шығарушы өнер иелерін XIX ғасырға дейін жыраулар деп атады. Әдебиет тарихын зерттеушілердің айтуынша, XVIII ғасырда әріден келе жатқан жыраулық дәстүр одан әрі дамып, бұған қоса ақындар мектебінің күш ала бастаған шағы болды.

XIX ғасырда (феодалдық-патриархалды қоғам тоқырау заманына ұшырағанда) жыраулар да «сахнадан» түсуге мәжбүр болды. Жыраулық поэзияның соңғы көрнекті өкілі — халқымыздың асқан кемеңгер ойшылы, қоғам қайраткері, ақпа-төкпе жыр нөсері Бұқар жырау Қалқаманұлы.

Бұқардың өлеңдері, өзі тұстас ақындармен салыстырғанда, кейінге молырақ жеткен. Оның Абылай туралы өлеңін жазып алып, алғаш пікір айтқан Шоқан Уәлиханов еді. Одан кейін жырау өлеңдерін жинап, ол туралы мәлімет берген белгілі фольклорист, ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1857–1931).

Бұқар сөздері туралы кейбір мәліметтер Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамсасында» да кездеседі: «Абылай ханның қалмақпен ақырғы соғыстарында қазақтар көп әскермен Қалба тауына келгенде, елдің қайта етекке түскенін естіген торғауыттар солтүстік Ласты, Шорға бойында, қалмақтар осы таудың оңтүстік жағы Ұржар өзені мен Емел бойында екен. Қай шеттен, қалай шабу керек деп үлкендерімен кеңескенде қолбасылары Бөгенбай мен Қабанбай батырлар екі дай болады. Бөгенбай қалмақты Ұржар–Емел бойына Тарбағатай арқылы асып шаппаса, торғауыт ат-айылын тартып дайындалып отырады, бізге көрші, жақын, мүмкін, олар таудан ерте түсіп кеткеніне

карағанда, бізден хабар да алған шығар, ондай жағдайда көп адам шығынымен алуымыз мүмкін деген. Ал алыстағы ел алаңсыз отырады, қапысыз басамыз деп ойын айтқан Қабанбай, алыс жолдан аты арып, қолы әлсірейді. Мүмкін, біздің онда кеткенімізді ат ізінен білсе хабарлап қоюы, сонымен олар алдан дайын тұрса, арттан бұлар келіп ортаға алу қаупі жоқ емес деді. Абылай бұлардың қайсысын тыңдарын білмей, дағдарып Бұқар жырауға ишара етіп сен сөйлегісі дегенде, ол:

*Сен Абылай, Абылай,
Түркістаннан келген құл едің.
Онан бері келген соң,
Ұлы жүзде Төленің,
Түйесін жайған құл едің.
Дәулет қонды басыңа.
Қыдыр келді қасыңа.
Бақ үйіне түнедің,
Алтын тұғырға кеп қонып,
Ақ сұңқардай түледің,
Алыстан тоят тіледің.
Сен канжығалы Бөгенбай,
Тақымы кеппес ұры едің,
Түн қатып және жүр едің.
Қабанбайдан бұрын найзаңды
Қашан сен жауға тіредің, —*

деп мәселе шешілген. Болмаса осыдан көп нәрсе ұшығатынын білген еді. Бұлар Ласты–Шорғадағы торғауытты шауып, біраз адам шығын болғанымен, көп олжалы болып оралған [1].

Бұқар өлеңдері 1923–1925 жылдары «Таң» журналының 1–4 сандарында үздіксіз басылды. Оның біразын М.Әуезов бастырды. Ұлы ғалым жан-жақты толғап, мынадай ғылыми тұжырым жасаған: «XVIII ғасырдың атақты жырауы Бұқар Қалқамановтың (1693–1787) бірсыпыра шығармалары сақталып қалды; ол қазақ әдебиеті тарихында көрнекті орын алатын адам еді. Бұқар жырау Павлодар облысының қазіргі Баянауыл ауданында, Каржас руы ішінде туып, өскен. Ол феодалдық құрылысты сақтау және нығайту идеясын жақтаған бірсыпыра насихаттық толғаулар шығарды. Орта жүздің ханы Абылайды қолдап, кей реттерде Абылайдың осы жүзді басқару ісінде, оның әр түрлі дау-жанжалды қарау ісінде оған елеулі ықпал етіп отырған.

Өзінің атақты «Керей, қайда барасың?» деген толғауында Бұқар Абылайға наразы керей руына күш көрсетіп, былай дейді:

*Абылай алдында сен бітсең,
Құданды танысын.
Егер Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алысын.
Көшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа.*

... Бұқар сонымен қатар өзінің шығармаларында заманының кейбір маңызды тарихи оқиғаларын әділ көрсетті. Ол қазақ халқының жоңғар феодалдарына қарсы азаттық күресін жырлады, халықты бірлікке, ерлікке шақырды, осы күрестің ерлері — Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек батырларды мадақтады» [2].

Кейін жырау өлеңдерін жариялау ісімен С.Сейфуллин көбірек айналысты. Ол өзінің 1931, 1932 жылдардағы жинағында жыраудың бірнеше өлеңдері мен шешендік сөздерін жариялады. Жырау туралы өз ойларын ортаға салды (С.Сейфуллин. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. — Алматы, 1931. — 83,84-б.).

Профессор М.О.Әуезов пен М.Жолдыбаев, Ә.Қоңыратбаев өздерінің 1933, 1934 жылдары жарияланған «XIX–XX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» оқулығында Бұқар туралы мол мәліметтер беріп, оны әдебиетіміздің тарихына енгізді.

Шоқан Уәлиханов шығармаларында басылып жүрген Бұқар жыраудың «Абылай өлгенде айтқаны» деген өлеңін профессор Ә.Марғұлан Шоқан шығармаларының бірінші томына енгізіп, сол томның түсіндірмесінде ғылыми пікір түйеді.

Ал осы жырдың екінші бір нұсқасы Г.Н.Потаниннің «Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина» деген жинағында «Абылай ханның мүлкін мақтағаны» деген атпен басылды. Өлең мәтінінен мынадай үзінді келтіруге болады [3; 70,71]:

Күпшек санды күреңді,
 Табиғатына жаратқан.
 Қырық сан қара қалмақты
 Жарлығына жаратқан.
 Айбалтасын алтынмен булатқан,
 Еңсесі биік ақ орда
 Салтанатқа орнатқан.
 Болаттан шеге соқтырып,
 Шаңырағын торлатқан.
 Үшбу барлық бектерін
 Мәслихатқа топтатқан.
 Зәмзәм суын мыс табаққа толтыртқан,
 Қазығын ақ күмістен қақтыртқан.
 Көшсе қырық ер арта алмас,
 Тоқпағын сом алтыннан соқтырған.
 Нақыра күміс шаптырып,
 Былғарысына піштіріп,
 Шыныаяқпен іштірген.
 Орындығын оймыштап,
 Ою-нақыш салдырған.
 Сандығын сары алтынға малдырған.

 Табандасқан дұшпанға
 Күнінде қылыш шауып өткерген!

Осы үзіндідегі кейбір сөздердің түсінігі, жалпы мазмұны Абылайды, оның хандық салтанатын дәріптейтіні айқын.

Сонымен, Бұқар жырау — қазақ жеріне ертеден мәлім ғұлама. Оның бізге жеткен арнау, терме, толғаулары негізінен әлеуметтік, қоғамдық мәселені көтереді. Көп жайтты ол өзінің заманы, санасы тұрғысынан шешеді. Хандық құрылысты нығайту мақсатын көздейді. Соған қоса жыраудың кейбір толғаулары адамгершілікке, бейбітшілікке, әділеттікке үндейді. Даңқты жырау ұстамды моральдық пікірлер ұсынады.

Тәуке хан мен Бұқар жырау

Бұқар жырау Қалқаманұлы ұзақ жасаған ғұмырында қазақты билеген тоғыз ханға кеңесші боп қызмет еткен. Кемеңгер би билік айтарда өлеңмен сөйлеген. Даңқты бабасының өлмес жырларын жас күнінен жаттап, жадында сақтап өскен, бір емес, екі мәрте көшіріп, «Қарамесіне» салып қойған атақты шежіреші М.Көпейұлы: «Өз заманындағы жандар бұл кісіні «Көмекей әулие» деседі екен. Қара сөз білмейді, сөйлесе тек көмекей бүлкілдеп жырлай бастайды екен» [4], — деп сипаттаған.

Бұқар жырау кезінде тым ерте көтеріліп, Тәуке хан тұсында-ақ хан төңірегіндегі ықпалды билердің бірі болған. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, Тәуке ханның сүйікті ұлы өліпті. Хан аза тұтып, бас көтермей, ас ішпей жатып алыпты.

Ұлы жүзден Үйсін Төле би, Орта жүзден Қаз дауысты Қазыбек би, Кіші жүзден Қаражігіт би барып көңіл айтқан екен, Өз Тәуке жұбанбапты, қайғысы басылмапты. Сонда қаралы ханның көңілін делбеп, басын сүйеп ас ішкізуші Бұқар жырау болады. Бұқардың осы ретте айтылған жыры сақталған [3; 72]:

Ханымыз отыр аһ ұрып,
 Халқымыз отыр бас ұрып.
 Сабаны әкел ордаға,
 Құранды оқыт молдаға.
 Ханның сөзі түзік деп,
 Орынсыз әмір жолдама.
 Бұрынғы өткен бәрі өлді,
 Қарсы болма Аллаға.
 Төле, Қазыбек кісіміз,
 Жақсы-жаман кішіміз,
 Бұл сөзіме түсіңіз,

*Дәміңізді ішіңіз,
Риза болсаң құдайға
Түзелер сонда ісіңіз.*

Осы сөздердің өзінен-ақ Бұқардың Тәуке алдында өтімді, беделді адам болғандығы аңғарылады. Сөз өнерінің ерен жүйрігі атанған Бұқар ханның ел басқару ісіне белсене араласады. Ол туралы Үмбетей жырау былай дейді:

*Бұлбұл құстай сайрадың,
Тоты көрсең жайнадың.
Көріктей басқан күнілдеп,
Көмекейің бүлкілдеп,
Сөйлер сөзден таймадың.
Тәукенің болып жаршысы,
Халқыңның болып заршысы,
Белді бекем байладың.*

Елді Тәуке басқарған кезде Қазақ хандығының орталығы Түркістан болды. Бүкіл қазақ ұлыстары бір орталыққа — ханға бағынды. Бұл мемлекет бірлігін нығайта түсуге жәрдемдесті. Бүкіл түркі текті халықтар (қазақтар, өзбектер, қырғыздар, қарақалпақтар) бірлесіп, жоңғар-ойрат басқыншыларына қарсы шықты.

Тәуке ханның тұсында Бұқар белді жырау және би ретінде өзінен жасы үлкен Қаз дауысты Қазыбек, Төле және Әйтеке билер сияқты саңлақтармен жолығысады. Олармен бірге қазақтың тұңғыш құқықтық мөлшерінің жиынтығы болып саналатын немесе орыс тарихында «Тәуке хан заңдары» («Жеті жарғы») деп аталатын еңбекті жасауға қатысады. Қожаберген жыраудың «Жеті жарғы» атты көлемді дастанында былай деген жолдар бар:

*Шығайдан соң орнына Тәуке қалды,
Кезінде Әз-Тәуке деп атақ алды.
Қазыбек, Төле, Әйтеке ақылы боп,
Дейтұғын «Жеті жарғы» заң шығарды.*

Бұл даланың философияға толы, еленіп-екшеленіп халықтың сүзгісінен өткен ереже-қағидалар, дәстүр-қағидалар, дәстүр-ғұрыптар жиынтығы, осы заңның үзінділері Р.Спасскийдің және А.Левшиннің жазбалары арқылы бізге жетті.

Тәуке хан 1718 жылы қайтыс болады. Бұл мәлімет Бұқардың XVIII ғасырдың бас кезінің өзінде-ақ біраз жасқа келіп қалған, қазақ хандарының сарайында атақты билердің бірі болған жан екендігін көрсетеді.

Бұқардың Тәукеден соңғы әміршілермен тіл табыса алмауы

Бұқар заманының билері мен жыраулары малымен емес, сөзімен кісілікті жандар екенін көрсете білген. Олардың көбі кедей болған. Бұқар жырау да мал жиюды кәсіп етпеген көрінеді.

Өкінішке орай, Бұқардың Тәукеден соңғы әміршілермен тіл табыса алмағаны аңғарылады. Жырау кедейшілікке ұрынады. Тұңғыш биографы Мәшһүр Жүсіптің айтуына қарағанда және өз шығармаларынан да көрінетіндей, Бұқардың, тіпті, сауып ішер малы, мініп-түсер аты да болмайды. Жырау алпыстан асқанша осы жарлы, кембағал халде күн кешеді [5].

Бірде Бұқар өзіне ағайын бір байдан мінуге ат сұрапты. Бай бергісі келмей бірталай уақыт алдаусыратып жүріпті де, ақыры бір күні Бұқардың қолына екі қарыс бөз қыстырып, құтылмақ болыпты. Сонда Бұқардың айтқаны [3; 71]:

*Бұқарекең, біз келдік,
Ақан, Төбек байларға,
Бесті берсең семіз бер,
Жаздай мінер жайлауға.
Бермеймін деп атама,
Асауыңды матама.
Шылбырынан бір тартсам,
Шамырқанып шамданып,
Шалқасынан жата ма?
Алтыстағы Бұқардың
Сілесі құрып қата ма?
Құлдарың мен күңдерің*

*Мерекеге бата ма?
Келіп едім өзіңе,
Түнеугі айтқан сөзіңе.
Тіпті разы болмаймын,
Керегенің басындағы
Екі қарыс бөзіңе.
Бермей қалсаң осы жол,
Жолықпан деп ойлама,
Жортуылшының тезіне!*

Өз Тәукенің өлімінен кейін қазақ елі үш жүзге бөлініп, ұсақ хандықтарға айнала бастайды. Ал «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» ауыр азабынан кейін қазақ қауымы тіпті қиын халге ұшырайды. Бұл — атадан ұл, анадан қыз айырылып, исі қазақ күйзелген қилы заман еді. Осы кезде ел билігіне Абылай келеді. Абылай сұлтан таққа отырысымен, Бұқардың да жұлдызы жанады. Жырау қайтадан Ақ ордаға енеді. Одан ол өлгенінше шықпайды.

Абылай хан мен Бұқар жырау

Замандастарының айтуынша, Абылай қатаң мінезді, шапшаң, әрі аямай жаза кесетін адам болған. Ханның бас идеологы болған Бұқар үш жүзді басқару ісінде және түрлі дау-шарды шешу кезінде Абылайға елеулі ықпал жасап, көмек беріп отырды.

Абылайдың өмірі мен қызметі жөнінде жүргізілген зерттеу бұл тұлғаның көшпенділер қоғамының тарихында зор рөл атқарғанын көрсетеді. Ол 1771 жылы Түркістанда «Үш алашқа хан көтеріледі». Өз мақсатын орындау жолында Абылай бірталай табысқа жетті. Ол Қазақ хандығының халықаралық беделін нығайтып, барлық көршілес жұрттармен және мемлекеттермен дипломатиялық, сауда қатынастарын қолдап отырды. Арғы тегінен көшпенді бола тұрса да ол озық желкіністерді жатырқамай, үйлер салады, егіншілікпен айналысады, ойрат және қытай тілдерін үйренеді. Абылай билік құрған жылдарда феодалдық алауыздық тыйылып, елдің экономикалық жағдайы оңала бастады. Қазақ халқының материалдық әл-ауқаты көтеріле түсті. Жоңғар басқыншылары біржола талқандалды. Орта Азия хандықтарымен соғыстар сәтті аяқталды. Түркістан, Шымкент, Сайрам және тағы басқа қалалар қайтадан қазақтардың қолына өтті. Сондықтан Бұқар жырау өзінің шығармаларында Абылайды жат елдіктерге қарсы күресте асқан ерлік көрсеткен батыр, халық игілігіне қамқоршы, кемеңгер көсем ретінде бейнелейді [3; 33–34]:

*Хан Абылай атандың,
Дүниеден шықпай мініңіз.
Алтын тақтың үстінде,
Үш жүздің басын құрадың.
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың.
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз.
Арманың бар ма, хан ием,
Мәртебелі төбеге
Жауыңды алып жайладың.*

Ғұлама жырау өзінің бір толғауында Абылай тұлғасын көл-көсір салыстыру, асқақ сипаттамалар арқылы шалқыта жырлайды [6; 53–54]:

*Әй, Абылай, сен он бір жасыңда
Әшейін-ақ ұл едің.
Он бес жасқа келгенде
Арқада Әбілмәмбет төренің
Түйесін баққан құл едің.
Жиырма жасқа келгенде
Абылай атың жоқ еді,
«Сабалақ» атпен жүр едің.
Оны да көрген жерім бар:
Жаныс Қарабайдың қолында
Түнде туған ұл едің.
Жиырма беске келгенде*

*Бақыт қонды басыңа.
 Тақыт берді астыңа,
 Отыз жасқа келгенде
 Кең дүниеге кенелдің.
 Отыз беске келгенде
 Қара судың бетінде
 Соқтығып аққан сең едің.
 Қырық жасқа келгенде
 Алтынды тонның жеңі едің.
 Қырық беске келгенде
 Жақсы-жаман демедің.
 Елу жасқа келгенде
 Үш жүздің баласының
 Атының басын бір кезеңге тіредің.*

Ақынның басты арманы — үш жүздің басы қосылып, бір орталыққа бағынған күшті мемлекет болуы. Осы өзінің арманын жүзеге асырушы Абылай деп есептеп, оны іс жүзінде де, сөз жүзінде де мейлінше қолдайды. Абылайға байланысты бір топ шығармаларында қазақ халқының шын қамқоршысы, шын жетекшісінің идеалдық бейнесін береді. Абылай ханның өліміне байланысты жыраудың мынадай тамаша бес жол өлеңі бар [3; 37]:

*Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан,
 ханым-ай,
 Қайырусыз жылқы бақтырған,
 ханым-ай!
 Қалыңсыз қатын құштырған,
 ханым-ай!
 Үш жүзден үш кісіні
 құрбан қылсам,
 Сонда да қалар ма екен
 қайран жаның-ай!.*

Осындай жалынышты сөзіне Бұқар өз ойына ұялаған Абылайдың барлық шарапаттарын сыйғызғандай. Бұқар жырау Абылай ханның балалық шағындағы ауыр күндерін, қиын халін айта отырып, оның барлық атақпен даңққа халықтың қолдауымен және жеке басының қасиеті арқасында жеткенін, оның беделі елге сіңірген еңбегінің нәтижесі екенін былайша көрсетеді [6; 53]:

*Хан Абылай атанып,
 Жайнап шықтың жасыңнан.
 Мейман асың толғанда,
 Уақытыңыз болғанда
 Қарашың қашар қасыңнан,
 Ханның жақсы болмағы –
 Қарашының елдігі.
 Қарашы халқы сыйласа,
 Алтыннан болар белдігі.
 Жақсы әйел ұл туса,
 Патшадан болмас кемдігі.
 Айтсам сөзім таусылмас,
 Өзің ұқ артын ендігі.*

Жыраудың ұғымында Абылай қазақ халқының басына сұрапыл қасірет төнген кезде ел еңсесін көтеруге, алаш мемлекеттігін сақтауға және күшейтуге туған қайраткер.

Халық пен хан арасында дәнекер болған Бұқар жырау ханды басшы деп, «басшысыз халық азады, халықсыз хан тозады» дегенді мықтап ескерген. Ол ханға да, халыққа да осы пікірін айтып өткен. 1745 жылы қалмақтың ханы Қалдан Серен өлгеннен кейін оның елінің бірлігі болмай қалғандықтан, олардың азып-тозып құрып кеткенін көрген қарт жырау өз халқын осыдан ғибрат алуға шақырды. Бірлігін жоғалтып, мемлекеттігінен айрылған қалмақ елінің сиқын ол былайша көрсетеді [3; 23]:

*Кеше қара қалмақ бүлінді,
 Бүлінгеннің белгісі:*

*Бұрқан-тарқан болысты,
 Уағыдадан азысты,
 Буыршындай тіздесті,
 Жамандықты іздесті,
 Бірін бірі күндесті,
 Жаулаған ханын қара оңбас,
 Хан қисайса бәрі оңбас,
 Ханын қалмақ жаулаған,
 Сөйткен қалмақ оңбаған.
 Сол қалмақтың жұртынан
 Үш Қарқара, Көктөбе
 Иттей ұлып қалмаған, —*

деп мемлекеттің күші халықтың бірлігінде екенін өз халқының көзіне елестетті [7; 44].

Халық бақыты мен ел болашағы ақылды, «жақсы хандарға» байланысты деп санаған Бұқар жырау Абылайға үлкен сенім артып, оның ел басқару саясатына зор үмітпен қараған. Алайда жырау ханды оңды-солды мадақтап, оған бас ие бермеген. Кеңесін тыңдамаса өткір тілмен шенеп, дегеніне көндіріп отырған. Халық мүддесіне кереғар келетін іс-әрекет жасаған жағдайларда Абылайды өткір сынға алып отырған.

Бірде Абылай ашуланып көрші отырған орыс мемлекетімен соғыспақ болғанда, Бұқар бұған қарсы шығып, бұқара мүддесін қорғап қалады. Жырау бұл тұста ашулы ханға зілді айбатпен халық атынан қыр көрсете толғайды [3; 21]:

*Ашуланба, Абылай,
 Ашулансаң, Абылай,
 Көтерермін, көнермін,
 Көтеріп қазға салармын.
 Өкпеңменен қабынба,
 Өтіңменен жарылма,
 Орыспенен соғысып,
 Басына мұнша көтерген
 Жұртыңа жаулық сағынба.
 Күнінде мендей жырлайтын,
 Тоқсан үште қария
 Енді саған табылмас!, —*

деп қазақ-орыс қарым-қатынасына жаңа бағыт сілтейді. Аса ойшыл Бұқар жырау қай елмен болса да бейбіт сүру жолын таңдайды.

Абылай хан мен Бұқар жыраудың мақсат-мүддесі, арман-мұраты, ізгі тілегі тек бір ғана ел-жұртының игілігі, болашақтың қамы еді.

Бұқар жыраудың қазақ елінің батырлары туралы терең толғануы

Бұқар өмір сүрген дәуірдің ұлы оқиғасы — жоңғар қалмақтарының өктемдігі, олардың қазақ жеріне баса көктеп енуі. Қалмаққа қарсы ұрыс басталған шақтан аяғына дейін бар ауыртпалықты Бұқар елімен бірге кешкен. Ол әсіресе өзі туған өлкесін азат ету күресіне тікелей араласып, қолбасшылармен бірге, ақылшы, үгітші боп белсенділік көрсеткен.

Қазақ тарихында «ақтабан шұбырынды» ұғымын қалыптастырған жоңғар шапқыншылығы кезеңінде елі мен жерін жаудан қорғау үшін бес қаруын асынып, атқа мінген әрбір сарбаз ер деген атқа лайық. Болашақ үшін өмірінің жартысынан астамын ат үстінде өткізген сол ерлердің есімдері кейінгі ұрпақтың мақтанышына айналды. Жоңғарларға қарсы Отан соғысы тұсында Найман тайпасының біршама тұлғалары көзге түсіп, халықтың жадында сақталып қалды. Солардың бірі және бірегейі Қаракерей Қабанбай батыр десе, ешкім дау айта қоймас. Қабанбай қолына найза ұстаған батыр ғана емес, ол аса ірі қолбасшы және мемлекет қайраткері [8].

Қабанбай батырдың тұлғасы сипатталатын бір дерек көздері — батыр замандастырының шығармалары. Олардың ішінде Бұқар жыраудың туындылары ерекше орын алады. Мысалы, жыраудың мына бір тамаша жыр жолдарында [6; 50] Қаракерей Қабанбай бастаған батырлардың рухы былайша сипатталады:

*Қалданменен ұрысып,
 Жеті күндей сүрісіп,*

Сондағы жолдас адамдар:
 Қаракерей Қабанбай,
 Қанжығалы Бөгенбай,
 Шақшақұлы Жәнібек,
 Сіргелі қара Тілеуке,
 Қарақалпақ Қылышбек,
 Тігеден шыққан Сатай, Бөлек,
 Шапырашты Наурызбай,
 Қаумен Дәулет қасыңда,
 Бақ-дәулеті басында.
 Сеңгібай мен Шойбек бар,
 Таңсық қожа, Мәмбет бар,
 Қасқарауұлы Молдабай,
 Қатардан жақсы қалдырмай,
 Айнақұл Бәти ішінде,
 Өңкей батыр жиылып,
 Абылай салды жарлықты.

Ұлт болашағы мен ұрпақ үшін өмірін ат үстінде өткізген және ешбір аяқаста сағы сынбаған батыр 78 жасында қайтыс болған. Қабанбай ауырып, қалы нашарлап жатқан тұста, қалын сұрай келген Бұқар жырау төмендегіше толғаған екен [3; 72,73]:

Айналайын, Қабанбай,
 Кіретін жауға тайсалмай,
 Жау келгенде жарағым.
 Асқынып елге дау келсе,
 Тұрулі еді құлағың.
 Баса көктеп жау келсе,
 Басындырмас пырағым.
 Мың жылқыны суарған,
 Төскейдегі бұлағым.
 Бүгін түсте естідім,
 «Қабанбай ауру» дегенде,
 Құлазып көңілім қобалжып,
 Жетімсіреп жыладым.
 Арғыннан айттым жүз кісі,
 Найманнан айттым жүз кісі,
 Үйсіннен айттым жүз кісі,
 Үш жүз кісі болар ма?
 Айналайын, Қабанбай,
 Құрбаныңа атағам,
 Қара мойын бір лағың.
 Бұл дүниенің қарты едің,
 Әулиенің арты едің,
 Батырлардың мәртті едің,
 Айналайын, Қабанбай,
 Қайда болар тұрағың?

Бұқар жыраудың сөзінің соңында айтылғандай, Қабанбай батырдың қайда жерленгені жөнінде кезінде көптеген пікірлер айтылды. Кейінгі жылдары батырдың Есіл мен Нұра өңірінде, яғни Арқа жерінде, жерленгендігі анықталып, басына күмбез орнатылды.

Қазақ тарихында Қанжығалы руынан шыққан Бөгенбай батырдың орны ерекше бөлек. Сондықтан Бұқар жырау өзінің жырларында Бөгенбайға ерекше баға беріп, оның алып тұлғасын бейнелеп, кейінгі ұрпаққа үлгі ете білген. Жыраудың Бөгенбай батырдың өлімін естіртуге арналған әйгілі толғауында [6; 44,45] мынадай жолдар бар:

Қазақтың ханы Абылай,
 Абылай ханым, бұл қалай?
 Ақиықты аспанға
 Ұшпастай ғып торлады.

*Құлағанға ұқсайды
Қазақтың қамал қорғаны.
Қайғырмаңыз, ханзадам,
Айтпасыма болмады,
Батырың өтті Бөгенбай!*

*Қиядан қиқу төгілсе,
Аттың басын тартпаған,
Қисапсыз қол көрінсе,
Қорқып жаудан қайтпаған,
Қазақ деген халқынан,
Батыр шыққан даңқынан,
Қарсыласқан асылдар
Қорғасындай балқыған,
Батырың өтті Бөгенбай!*

.....
.....
.....

*Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Қаз дауысты Қазыбек,
Шақшақұлы Жәнібек –
Ормандай көп Орта жүз,
Содан шыққан төрт тірек,
Тұғыр болған сол еді
Сіздей төре сұңқарға.
Бәйгелі жерде бақ болған
Сіздей жүйрік тұлпарға.
Қайғырмаңыз, ханзадам.
Келмей тұр аузым айтарға,
Батырың өтті Бөгенбай!*

*Өкпе қылған ел үшін,
Жауда кеткен кек үшін.
Қазақтың абырой-арына,
Сарып қылған бар күшін.
Қайыры болсын халқыңа.
Сабыр қыл, ойла келмесін.
Қарияң келіп жылап тұр
Еңбегі сіңген ер үшін,
Батырың өтті Бөгенбай!*

Көріп отырғанымыздай, Бұқар жырау Бөгенбайды Орта жүздің төрт тірегінің бірі ретінде сипаттайды. Ал тоқсаннан асқан жыраудың қатты толғаныспен Абылай ханға Бөгенбай өлімін естіртуі:

*Құлағанға ұқсайды,
Қазақтың қамал қорғаны, —*

деп егілгені кейінгі ұрпаққа өсиет етіп айтып кеткен бағасы екені мәлім.

Қалмақтарға қарсы соғыста Сүйіндік елінен шыққан Олжабай батыр (1696–1792) еңбегі ерекше аталады. Ол жас кезінде-ақ қол бастап, батыр атанады. Кезінде Олжабай негізгі күш болған ауыр қолды бастап шыққан қолбасы болады. Сондықтан оған Бұқар жырау салмағын сала түседі. Ашуды ақылға жеңдіруді, жеңіске, қайратқа мас болмай, сабырмен іс қылуға үндейді. Оған үлкен сенім артады. Ел тағдырына орда тағдырын коса жүктейді [9; 352]:

*Қанды жорық Олжабай,
Болат тіреу ордам-ай...
Қолды баста, тез аттан.
Ту көтеріп үш жақтап.*

*Ер кіндігін шабақта,
Нөсер төгіп садақтан.
Болат қару тарланым,
Арыстандай арланым,
Сен тіріде құламас,
Сары ала туы орданың.*

Қалмаққа қарсы күресте Малайсары мен Жасыбай батырлар ерекше еңбектерімен даңққа бөленеді. Малайсары (Бәсентиін руынан) әрі би, әрі батыр саналады. Жасыбай (Төртуыл Сүйіндіктің Айдаболынан шыққан батыр) жау мергенінің жапсардан жасырынып тұрып атқан оғынан Шойынды көлді азат ету ұрысында, қапыда қаза тапқан. Оның өлімі соншалық азалы, қайғылы болған. Бұл қазаны Бұқар, Көтеш ақындар жоқтау шығарып жыр еткен. Шойынды көлді батырдың атын мәңгі есте сақтау мақсатымен Жасыбай көлі деп атауға ұйғарады [бұл көл Баянауылда орналасқан].

Жаяу Мұса Байжановтың (1885–1929) Бұқар жыраудың қалмаққа қарсы күресте аты шыққан Жасыбай батырдың ерліктерін толғап келгенін ескертіп, Бұқар сөзі деп бір жыр қалдырғаны мәлім. 160 жолдық бұл жырда Бұқар жырау батыр қазасы туралы былай деп толғайды [9; 346]:

*Кешегі өткен Жасыбай.
Көкше шақпақ тасындай.
Сууы қатты сом болат.
Өмірі өтті жасымай,
Дем таусылып, дәм бітсе,
Аялына қарай ма?
Өзелде жазу осылай.
Тыңда мені Абылай!
Тақта отырып арымай,
Болар істің қамын қыл,
Жадырап шілде жазындай... —*

деп, Абылайға қарата сөз тастайды.

Х.Сүйіншәлиев «Қазақ әдебиетінің тарихы» дейтін кітабында Жаяу Мұса Байжановтың Бұқар сөзі деп қалдырған жырын келтіреді. Осы жырда қалмаққа қарсы күресте ерлік жасаған Жасыбай батырдың қазасында Бұқар жырау халықты жаудан өш алуға, ерлікпен күресіп, жауға кеткен жерді қайтаруға, қорлыққа көнбей, азаттық үшін табан тіреп шайқасуға шақырып, жалынды сөздерімен рухтандырады [10]:

*Тыңда мені, ерлерім,
Жау аса алмас белдерім,
Ердің қанын қанмен жу,
Сендер едің сенгенім.
Жолдарың болар жорықта,
Тыю болар зорлыққа,
Өзі тиген өкінбес,
Күш жұмсасаң қорлыққа.
Ордалы байтақ елім бар,
Бал өзені тулаған.
Мал кіндігі жерім бар,
Соны қорғап бағыңдар,
Жауға қарсы барыңдар!
Кеткен жерді қайырып,
Ежен ханнан алыңдар!
Дағыра дабыл ұрыңдар,
Қамданыңдар, тұрыңдар!
Бет күйдірген айбатпен,
Тас үгіткен қайратпен
Жау әскерін қырыңдар!.*

Намысты жанитын не деген отты сөздер! Бет күйдірет айбат, тас үгітер қайрат сендерде! Жұмыла тізе қосып күш жұмсасаңдар, сендер алмайтын қамал жоқ. Отан қорғау — әділетті іс, сондықтан жорықта жолдарың болады деп, қарт жырау жауынгерлерге үміт отын жағып, рухын жігерлендіреді. Көпке қарата айтылған шешендік сөздің құдіреті де осында шығар!

Бұқар жыраудың қазақ әдебиетінің қалыптасуына қосқан үлесі

Бұқар жыраудың қазақ әдебиетінің қалыптасу жолында сіңірген еңбегі, қосқан үлесі өте зор. Бұқар сөз өнерінің қиындығын да құрметтілігін де толық білген жырау:

*Ел бастау қиын емес —
Қонатын жерден көл
табылады:
Қол бастау қиын емес —
Шабатын жерден ел
табылады.
Шаршы топта сөз бастаудан
Қиынды көргенім жоқ, —*

дейді ақын [11].

Бұдан үш ғасырдай бұрын тілек түрінде айтылған ой толғамдары, парасат пікірлері, өсиет сөздері бүгінгі күннің оқырмандарына арналғандай. Он бір тілектен тұратын осы бір толғаудың әр тілегі ақыл-парасаттың қайнар көзі іспеттес. Ақын екінші тілегінде адамзат баласын өсек сөзге ермеуге шақырады. Төртінші тілегінде «әуелгі байлық — денсаулық» дегендегіні аңғартса, алтыншы тілекте босаға беріктігін, жанұя татулығын тілейді. Сегізінші тілегінде қарт жырау Жер-Ана да, табиғат та өлшеусіз, шетсіз, шексіз бір нәрсе емес, ол да болмыс, жаратылыс деп аңғартады. Сондықтанда жер бесігімізді аздырып, тоздырып алмайық, оған да аялы алақан, жомарт жанашырлық керек деп ескереді. Тоғызыншы, оныншы тілектер адам бойындағы имандылық, мейірімділік, сыйластық, қайырымдылық сияқты асыл қасиеттерді аялай білуге жөн сілтейді, тәлімдік, тәрбиелік түйін-толғаулар [3; 7,8].

Жыраудың тілейтіні: қазақ елінің тұтастығы, бірлік ынтымағы. Ал сынайтыны: ру арасындағы алауыздық, бір-біріне жала жабушылық, бітімсіздік. Осыған орай ол қазақ руларының мал-жан немесе қоныс-қыстау үшін бос қырқыспауын насихаттайды [6, 33]:

*Өлетұғын тай үшін,
Қалатұғын сай үшін
Қылмаңдар жанжал-ерегес.*

Мұны Бұқардың бізге қалдырған өсиеті деп түсінуге болады.

Бұқар — Алла жолын тұтқан абыз адам. Қарт жыраудан бізге жеткен өлең-толғаулардың ішінде Алланы, Құранды, Пайғамбарды және басқа діни түсініктерді молырақ сөз ететін екі шығармасы бар. Соның бірінде [3; 11]:

*Құдайыңа құл болсаң,
Шын жаратқан ұл болсаң,
Құдай тағалам өзі берер
Нәсіпті, —*

дейді ұлы жырау.

Ақын ислам дініне берік болуды уағыздайды [3; 9,10]:

*Ей айташы, Алланы айт,
Аты жақсы Құдайды айт.
Төрт шарияр Мұстафа
Мұсқап ашқан ғаламды айт.*

.....
*Құдіретімен жаратқан
Он сегіз мың ғаламды айт.
Ақтан сия танытқан
Дәуіт пенен қаламды айт.
Сөйлеу үшін жаратқан
Сөз анасы сәлемді айт.
Тірілікте сыйласқан
Ата менен анаңды айт.
Адам үшін жаратқан
Қызықты нәубет балаңды айт.*

Бұқар жыраудың насихат өлеңдерінде адамның мінез-құлқына, іс-тірлігіне байланысты жайттар қазбалап айтылады. Оның шығармаларында жаманнан бездіріп, жақсыға жеткізу, ұнамды қасиет-қылықтарды өнеге ету, үгіттеу басым. Өсиет жырларында иландыру ниеті көп байқалады [6; 27,28]:

Екі жақсы бас қосса,
 Санат емей немене?
 Қамшылатып жүгірген,
 Шабан емей немене?
 Айтқаныңды білмесе,
 Жаман емей немене?
 Сұрағанда бермеген,
 Сараң емей немене?
 Кісі ақысын көп жеген
 Арам емей немене?
 Ішке бүккен құлығы,
 Амал емей немене?
 Сусағанда ішкен су
 Шекер емей немене?
 Еңбексізге біткен мал
 Бекер емей немене?

Осы жолдардан жыраудың әрбір жаман немесе жақсы іске көпті көрген бастың тәжірибесінен мысал келтіріп, өнеге аларлықтай түрде, көңілін қандырып, көзін жеткізерліктей түрде айтуы сүйсіндіреді.

Бұқар жырау өлеңдерін одан әрі ой жүгіртіп оқысақ, одан халықтың өрнекті сөздерін, мақал-мәтелдерін шебер пайдалана отырып, оларға жаңа бояу, тың мазмұн беруге ұмтылғанын аңғара аламыз [6; 32]:

Арту, арту бел келсе,
 Атан тартар бүгіліп.
 Алыстан қара көрінсе,
 Арғымақ шабар тігіліп.
 Ел шетіне жау келсе,
 Ерлер шығар түрініп.
 Ел ішіне дау келсе,
 Азулы сөйлер жүгініп.

Ақынның мынадай өлеңдерін «Байды құдай атарда», «Адамның оңбағаны», «Сөзің ұзын болсын десен», «Жал-құйрығы қаба деп...» шешен сөздің, өткір афоризмнің үлгісі деуге болады. Мысалы, жыраудың мына бір тамаша өлеңін оқығанды ерекше әсер аласыз [6; 41,42]:

Жал-құйрығы қаба деп,
 Жабыдан айғыр салмаңыз.
 Қалың малы арзан деп,
 Жаман қатын алмаңыз.
 Жабыдан айғыр салсаңыз,
 Жауға мінер ат тумас.
 Жаман қатын алсаңыз,
 Топқа кірер ұл тумас.
 Жаман қатын алғаның –
 Төркініне бере алмай,
 Төсегіне жата алмай,
 Тең құрбысы келгенде
 Оңды жауап қата алмай,
 Жалғанда қор болғаның.
 Таудан аққан тас бұлақ
 Тасыса құяр теңізге.
 Қанша малы көп болса,
 Бай қуанар егізге.

Бұқар жырау өзінің шығармаларында халықтың еңсесін көтеріп, елге-ерге дем беріп, «Маң-маң басып жүріңіз, байсалды үйге түсіңіз» деп тынымсыз жаугершіліктен қажы бастаған елге қуатты сөздерімен қайрат беріп отырады. Қанатымен су сепкен қарлығаштай халықты рухани жүдеушіліктен сақтап, бейбітшіліктің мазмұнды тіршілігін жыр етеді. Оны мына өлең [6; 39] шумағынан көруге болады:

*Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұл үйректтей болыңыз.
Судан суға шүйгумен,
Көлден көлге қоныңыз.
Байлар ұғлы шоралар
Бас қосыпты десін де,
Маң-маң басып жүріңіз,
Байсалды үйге түсіңіз.
Айнала алмай ат өлсін,
Айыра алмай жат өлсін.
Жат бойынан түңілсін,
Бәріңіз бір енеден туғандай болыңыз.*

Бала шағымыздан Бұқар жыраудың ғарыш заманындағы ақын қаламына оңайлықпен орала бермес «Ай нұрын ұстап мінсе де» [3; 39,40] сынды ғажайып бейнелі айшығы бар өлеңіне тәнтіміз. Жыраудың ақындық қуатын танытатын мына төмендегі жолдар еуропалық лирикалық озық үлгілері деңгейінде деп толық айтуға болады:

*Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де,
Қызыққа тоймас адамзат!
Әлемді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап,
Қисынсыз күйге түссе де,
Өмірге тоймас адамзат!
Жақындап ажал тұрса да,
Жаныңа қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңіл қарайып,
Қарауытып көзі тұрса да,
Үмітін қоймас адамзат!*

Иә, әлемдік асыл сөз үлгісі осындай-ақ болатын шығар!

Бұқар адамның рухани байлығын мейлінше жоғары бағалады. Адамның ақыл-ойына дүниедегі байлық та, билік те тең келе алмайды дейді жырау. Бұған оның [6, 42,43]:

*Асқар таудың өлгені –
Басын мұнар шалғаны.
Көктегі бұлттың өлгені –
Аса алмай таудан қалғаны.
Ай мен күннің өлгені –
Еңкейіп барып батқаны.
Айдын шалқар өлгені –
Мұз болып тастай қатқаны.
Қара жердің өлгені –
Қар астында жатқаны.
Өлмегенде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді, —*

деуі дәлел.

Бұқар жырлары — халық тіршілігінің жорға бесігі. Олар — зарыққанды жебеген, тарыққанды демеген өмір арнасы [6; 21,22]:

*Айналасын жер тұтқан
Айды батпас демеңіз.
Айнала ішсе таусылмас
Көл суалмас демеңіз.
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас демеңіз.*

*Жарлыны жарлы деменіз:
 Жарлы байға тең келіп,
 Жайлауға жарыса көшпес деменіз.
 Жалғызды жалғыз деменіз:
 Жалғыз көпке теңеліп,
 Бір жаһанда соғысып,
 Кегін алмас деменіз.
 Құландар ойнар қу тақыр
 Құрай бітпес деменіз.
 Құрай бітпес құба жон
 Құлан жортпас деменіз.
 Құрсағы жуан боз бие
 Құлын салмас деменіз.
 Құлық туған құлаша
 Құрсақтанбас деменіз.
 Қу таяқты кедейге
 Дәулет бітпес деменіз.*

Бұқар жыраудың данышпандығын көрсететін, оның қоғамдық, саяси-әлеуметтік жағдайларға биік тұрғыдан қарап, көзін қырандай алысқа жіберіп, өз дәуірін ғана емес, болашақты да кең шолып толғай, болжай білгендігіне мына төмендегі жыр шумақтары дәлел болады [12]:

*Күн батыста бір дұшпан,
 Ақыры шығар сол тұстан.
 Күн шығысқа қарайды,
 Шашын алмай тарайды.
 Құдайды білмес — діні жоқ,
 Жамандықта міні жоқ.
 Сол сықылды бір кәпір,
 Ауызы-басы жүн кәпір.
 Жаяулап келер жұртыңа,
 Жағалы шекпен кигізіп.
 Балды май жағар ұртыңа,
 Жемқорларға жем беріп.
 Азды көпке теңгеріп,
 Ел қамын айтқан жақсыны,
 Сөйлетпей ұрар ұртына.
 Бауыздамай ішер қаныңды,
 Өлтірмей алар жаныңды,
 Қағазға жазар малыңды.
 Есепке салар барыңды,
 Еліңді алар қолыңнан.
 Әскер қылар ұлыңнан.
 Тексізді төрге шығарма,
 Басыңа ол күн туганда
 Теңдік тимес құлыңнан,
 Бұл айтқан сөз Абылай,
 Болмай қалмас артыңнан
 Есті мұны қартыңнан.*

Япыр-ай, бұдан артық толғау, осыдан асыра болашақты болжау мүмкін бе?! Қалай бәрін дәл айтқан, орынды да байсалды, өзегін өртей отырып өткір жырлаған!

Ақын осы ұлы толғауын айтқанда бұл келеңсіз істің бірі де ел ішінде жоқ еді. Соған қарамастан жырау алдағы заманды бейнелегенде, адамның рухани күйреп азып-тозатынын, аяусыз қырылып, зобалаңға ұшырайтынын тап басып сипаттаған. Бұл жыр жолдары керемет көрегендік екеніне XX ғасырдағы қазақ жеріндегі өмір шындығы куә болды.

Түйін

Басы ашық нәрсе сол, Бұқар жырау — шығармалары ғасырлар бойы маңызын төмендетпеген классик акын. Қазақ классицизмі өрлеп тұрған дәуір еді бұл. Ресейде Державин, Ломоносов, Сумароков қандай орын алса, Бұқар жырау біздің ұлттық мәдениетімізден сондай орын алады. Классик-ақындардың айтар негізгі ойлары қоғамның мемлекеттік құрылысы, халық пен билік жүргізушілердің қарым-қатынасы, мораль мәселелері төңірегінде тоғысып жатады. Бұқар шығармашылығы көп ғасырлық тарихы бар поэзияның қорытынды туынды іспеттес екенін атап айтқан жөн.

Ерекше айта кететін жайт, жырау шығармаларының стилі қарапайым, логикасы жатық, терең мағыналы. Ақынның тілі таза, өрнекті, ұғымды. Философиялық ойлы жырлары өмір сырының әр қырлары: бақтың, тақтың, дәулеттің, тіршіліктің өркендеп өсу, өшу сияқты заңдылықтарының тиегін ағытып, елдің қайратының қаншама азып, тозса да, тұтқасы халықта, оның бірлігінде екенін көрсете білуі. Сондықтан Бұқар жырау шығармаларына үш ғасырдан бері әрбір жаңа ұрпақ ерекше ынта қойып, жаңа қырынан танып келеді.

Жыраудың шығармаларын жинауда ерекше еңбек сіңірген адамның бірі — Мәшһүр Жүсіп Көпеев. «Бұл кісінің сөзін түгел жазамын деушіге Нұхтың өмірі, Аюбтың сабыры, Аплатонның ақылы керек», — деген екен Мәшһүр Жүсіп атамыз.

Осы орайда Бұқар жыраудың Қытай архивінен отыз алты толғауының табылуын иісі қазақтың мәдени-рухани өміріндегі зор қуаныш, елеулі жаңалық деуге болады. Бұл жағдай бабамыздың әлі де болса халыққа жетіп болмаған құнды еңбектері, ескерусіз қалған елеулі мұрасы бар екеніне еш күмән туғызбайды.

Таяу арада Қарағанды облысы Аққара ауылының тұрғыны Тұяқ Ысқақовтың ел аузынан жазып алған Бұқар жыраудың мына шумақтары осыған дәлел:

*Қыста соғым соймаған,
Марқа етіне тоймаған
Ас қадірін біле ме?
Бөрілі таудан аспаған,
Бедеуге қамшы баспаған
Ат қадірін біле ме?
Жайлы жерге жатпаған,
Дәмді тағам татпаған
Жат қадірін біле ме?*

Сөз соңында айтарымыз, келер ұрпаққа данышпан да кемеңгер бабамызды қызыл тілдің құдіретін жеріне жеткізіп айта да, жырлай да, толғай да білген «сөз пайғамбары» және қоғам қайраткері ретіне таныта білу — біздің үлкен борышымыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Халид Құрбанғали. Тауарих хамса: (Бес тарих) / Ауд. Б.Төтенаев, А.Жолдасов. — Алматы: Қазақстан, 1992. — 105, 106-б.
- 2 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. — Алматы: Жазушы, 1985. (Басылым 1979 ж. басталды. — Т. 19. Зерттеулер, мақалалар / Жауап. шығ. Л.Әуезова, Т.Әкімов). — 406-б.
- 3 Бұқар жырау Қалқаманұлы. Шығармалары. — Алматы: Қазақстан Республикасы мәдениет қоры; «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1992. — 95 б.
- 4 Қаныш елі. Родина Сатпаева: Фотокига / Сост. О.В.Таланова. — Алматы — Павлодар: Жібек жолы, 1999. — 19-б.
- 5 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ акын-жырауларының шығармалары. — Үш томдық. — Т. 1 / Құраст. М.Мағауин, М.Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1984. — 91-б.
- 6 Қалқаманұлы Бұқар. Ай, Абылай, Абылай! Толғаулар. — Алматы: Жалын, 1993. — 96 б.
- 7 Мұқанов Қ. Абылайхан мен Бұқар жырау // Жаңа Сарыарқа. — 2009. — № 2. — 44-б.
- 8 Жұматаев Р. Батырлардың үлкені Қаракерей Қабанбай// Алаш. — 2009. — № 1(22). — 16-б.
- 9 Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 352 б.
- 10 Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері: Оқу құралы. — Алматы: Білім, 2003. — 164-б.
- 11 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет: Оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 97, 98-б.
- 12 Қуанғанов Ш.Т. Бұқар жырау және оның заманы. — Алматы: Республикалық «Мұрагер» қоғамы, Ғылым, 1992. — 14-б.

Р.С.Каренов

Уникальная личность казахского народа — Бухар жырау Калкаманулы

В статье описывается жизнь и деятельность выдающегося поэта-просветителя и политического деятеля XVIII столетия Бухар жырау Калкаманулы. Отражается его роль в объединении казахских ополченцев в борьбе против джунгарских завоевателей. Показывается политическая деятельность поэта как трибуна и сподвижника великих ханов-казахов — Абылая и Тауке. Оценивается вклад великого жырау всех времен в казахскую литературу и поэзию. Делается вывод о необходимости изучения жизни и деятельности этой уникальной личности в наше время, особенно для патриотического воспитания современной молодежи.

R.S.Karenov

A unique personality of the Kazakh people — Bukhar zhyrau Kalkamanuly

The life and activity of the outstanding poet-educator and the politician of XVIII century by Buhar zhyrau Kalkamanuly is described. Its role in association of the Kazakh civil guardsmen in struggle against conquerors is reflected. Political activity of the poet as a tribune and the associate of great khans of Kazakhs — Abylaja and Tauke is shown. Its contribution, as great жырау all times, in the Kazakh literature and poetry is estimated. The conclusion about necessity of studying of a life and activity of this unique person and especially for patriotic education of modern youth becomes presently.

ӘОЖ 82.0:372.8

С.Е.Тапанова

Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

Жыр-дастандардағы ғашықтық сарын

Мақалада әдеби шығармаларда жырланған ғашықтық сарынның «Қозы Көрпеш» эпикалық поэмасынан бастап Шәкәрім поэмаларына дейін көрініс табуы қарастырылды. Өз бастауын халықтық мұрадан алатын ғашықтық сарын, қиялдар мен армандардың шабытты ұмтылысы роман жанрында шығармашылық жалғасы мен өрлеуін тапты.

Кілтті сөздер: ғашықтық сарын, жыр-дастандар, лиро-эпос, махаббат тақырыбы, Қозы Көрпеш, Баян Сұлу, Қыз Жібек, Айман-Шолпан, Жүсіп-Зылиха, Хұсрау-Шырын, Абай, махаббат лирикасы, Шәкәрім дастандары.

Көркем өнер, нақтылай алғанда, әдебиет халықтың сана-сезімін, көркемдік ойлау қабілетін дамытатын рухани дүние бола отырып, адамзат өркениетімен, адам тағдырымен байланысты сан-салалы мәселелерден құрылады. Солардың бір арнасы — екі адамның арасындағы ғашықтық сезім. Әр тағдыр иесінің көзімен көріп, көңілімен түйсінетін бұл қасиетті ұғым адам баласымен бірге жасап келеді. Адам ата мен Хауа анадан бастап бірде қуантып, бірде жылатып келе жатқан махаббат құдіреті терең.

Қазақ әдебиеті тарихындағы көркем туындылардың бәрі де өзінің түптөркіні — халық ауыз әдебиетінен нәр алып, дәстүрлік жалғастық табады. Бүгінгі таңдағы биік сатыға көтерілген, әлем әдебиетінің алтын қорына қосылған іргелі туындылары бар қазақ әдебиетіндегі алуан тақырыптар, сан түрлі сарындар, өлмес идеялар, өміршең мұраттардың қай-қайсысы да о баста ауыз әдебиетінде, оның ішінде поэзия саласында көрініс тапқан, дәстүрлік тұрғыдан бұрынғыдан жалғастық тауып, мол арна тартқан. Бұл орайда біз сөз етіп отырған махаббат тақырыбы да алғаш осы халық ауыз әдебиетінде, нақтылап айтқанда, халықтық ән-өлеңдерінде, эпостық жырларда кең көрініс тапты. Көнеден жеткен, авторы белгісіз мына шумақтар соның бір дәлеліндей:

*Көрдім де бір сұлуды болдым ғашық,
Алашқа білдірмедім аузымды ашып.
Жарасқан бал, шекерге күміс қасық,*

Жүрерміз сүйтіп қашан араласып [1,188],

деген жігіт арманы,

Мен нәзік болсам да едім текті нәзік,

Сөзіңді келем деген еттім азық.

Кезінде келем деген келмеген соң,

Құлындай сақау шыққан кеттім азып [1,188],

деген қыз назын білдіретін шумақтағы қыз жүрегінің ықыласы мен ғашықтық сезімнің көрінісі махаббаттық сарынның халықтық әдебиетте суреттелген алғашқы үлгілердің бірі деуге болады.

Ал қазақ ауыз әдебиетінің үлкен бір саласы болып табылатын жырлардағы суреттелетін ғашықтық сарыны өзінше бір төбе.

Фольклорлық үлгілердің қашаннан-ақ эстетикалық сипаты мол болып отырған, онда әсемдік ойдан жырақ сұлулықтан тыс дүние жоқ. Бұлар халықтық ой сананың туындысы ретінде үнемі эстетикалық оймен терең астасып жатады. Фольклор туындыларында көркемдік сын мен түсінік егіз ұғым болып құрылып, әуел бастан, әсемдікті жырлау талабымен ұштасып отырады. Өмірдегі құбылыстар — ел қорғаған батыр, бас бостандығынан айырылып сол үшін күрескен ұл мен қыз, ақылгөй дана қарт әсемдік заңдарына сәйкес жырланады.

Эпостық жырлардың ең көне үлгілерінің бірі — «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жыры. Жыр Қарабай мен Сарыбайдың түзде жүріп құда болуымен басталады. Жырдың басты тақырыбы, негізгі идеясы — махаббатты дәріптеу. Тілі көркем, композициясы шебер құрылған. Оқиғаны дамытуы, көркемдік шеберлігі, образ жасау жағынан бұл — күрделі де кесек туынды. Бас кейіпкер Қозы-Көрпеш кіршіксіз таза махаббат иесі болып бейнеленеді. Ол батыр, аңғал, адамгершілігі мол жігіт ретінде суреттеледі. Қозы сияқты Баян да адал ниетті, ақ жарқын, кіршіксіз таза махаббатты көксеген, өзінің сүйгеніне қосылуды арман еткен, ақылына көркі сай қыз ретінде бейнеленген.

«Қозы-Көрпеш — Баян-сұлу» жыры басталғаннан-ақ оның басты тақырыбы сұлулық пен әсемдік екендігін бірден-ақ байқауға болады. Нәзік ойлы музыка сазындай жайдары, ашық, әсем әнмен басталатын жыр қалың тоғай ішінде адасып елендеп жүрген маралды әдемі, нәзік қылды сезімге әсер ету мақсатымен суреттейді. Марал мен Баян арасында үлкен жақындық бар. Бірі — табиғаттың еркесі, аң сұлуы болса, екіншісі — ел еркесі, адамзаттың сұлуы. Жырдағы осы ғайыптан келген табиғаттың ерке сұлу маралы болашаққа кіршіксіз, таза махаббаттың символындай жарқ етіп көрінеді. Табиғаттың өзі елжіреп, сұлулық нұрын төгіп тұрғандай сезіледі. Жыр әсемдікті тап басып, тілсіз табиғат пен адам өмірін қатар алып, сұлулықтың құпия әсем сырына бой ұрады.

Қазақтың лиро-эпос жырларына көшбасшы болған «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырынан кейінгі тілі көркем, көлемді сюжетті жыры — «Қыз Жібек» жыры болып саналады. Ел арасына ауызша да, жазбаша да кең тараған жыр. Төлеген Базарбайдың еркінен тыс сүйіспеншілік іздейді. Жібекке ғашық болады. Жібек сияқты сұлуға ғашық тек Төлеген ғана емес. Сол елдің атқа мінер азаматтарының біразының қолы жетпей жүрген аруды, сырттан келген Төлегенге жетектетіп жібермейтіні белгілі. Сондай елдегі көп ғашықтарының бірі — Бекежанның қолынан қаза табады.

Жырдың суреттеуі бойынша батырдың сүйген жары елден асқан сұлу, ұзын бойлы, талдырмаш, сүмбіл кара шаш, қасы қияқтай, оймақ ауыз, күлім көз, айқабақ, алтын кірпік, қызыл ерін, алма мойын, аршын төс болып келеді. Оның өзі түгілі басына таққан үкісін, зерлі бешпентін, алтын жүзігін, қызыл түймесін, әсем қылықтарын жырға қосады. Онымен бірге болған күндер дүниенің бар қызығына татиды. Ғашықтық сезімнің барлығы бірдей ойын-күлкі, назды қылық, қызықты дәуренмен өте бермей, сүюдің азабын да тартады. Кішкенеде бірге өскен ғашық жарынан қапелімде айырылып қалып, зарығып, оның көшіне ілесіп, соңғы рет жолығып, сақинасын алып қоштасады.

Жырлардағы Қозы Көрпеш пен Төлегеннің елден жалғыз аттанып, ұзақ шөлді кезіп, жапандағы жалғыз үйге кезігіп, не жол тосқан анталаған жаумен жалғыз алысуы — аса қорқынышты, қауіпті оқиғалар. Олардың әрекеттерінен ерлік пен асқақтық сезіледі. Оларға ілесе мұңды, аянышты оқиғалар туып отырады.

Лиро-эпостық жырларда көбінесе кейіпкердің қиындықпен қолы жеткен аз уақыт ішіндегі бақытты өмірі мен қуанышы жырланады. «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырының Шөже ақын жырлаған нұсқасында Қозы мен Баян қайта тіріліп, отыз бір жыл өмір сүреді. Сөйтіп, аз уақыт болса да бақытты болсын деп, тыңдаушысы жасып, сағы сынып мұқалмасын дегендей, тамсандырып, өкініш тудырмай, көңілін жайландырады. Халық идеясынан туған тілек, қысқа бақытсыз өмірді қолдамай, мәңгілік халық жадында қалатын өмірді көксейді.

Қазақтың лиро-эпосындағы әсемдік сұлу табиғаттың қойнында туып, алтын арай сәуле мен нұрға шомылып жасалады. Табиғаттың тылсым күші мен сұлу көркі, жыр әсемдігін өткірлей түсу

үшін кеңінен пайдаланады. Ең әлсіз, момын құс бозторғай да, қанатымен су шашқандай, ғашық жарларға көмектескен болып, хабар жеткізіп отырады. Қозы Көрпеш Баянды іздеп шыққанда жүгені шылдырап күрең ат келіп, Қозы оны ерттеп мінеді. Баянның асыранды, бақпа тотысы мен торғайы болады. Қозы Көрпеш өліп, Баян жалғыз қалып, оны жоқтағанда, менімен бірге зарлансын деп, ботасы өлген боз түйені алдыртады. Төлегеннің өлімін алты қаздың естіртуі лиро-эпос жырына тән адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділікті (гармония) аңғартады.

XIX ғасырдың алғашқы жартсындағы қазақ елінің әлеуметтік-қоғамдық тіршілігін, тұрмыс-салтын қамтитын, халық арасына кең тараған, оқиғасы реалистік өмірден алынған қазақтың лиро-эпостық жырларының бірі — «Айман — Шолпан» жыры. Жыр Маманның екі қызын әуелі сұлулық, бақыт, салтанат құшағында көрсетеді де, кейін екеуін тұтқынға түсіріп, теңсіздікке ұшыратады. Бұл шендестіру Маман мен Көтібардың бақ салтанатын мақтай келіп, олардың өте ұсақ, халықтық мінезге жат адамдар екенін, феодалдық зорлық бар жерде қазақ қызының бағы жанбайтындығын көрсетеді. Жырдағы Шолпан мен Арыстанның махаббаты екі елді бітістіруге себеп болады. Ал, жырдағы Айман — өте ақылды, сирек кездесетін би қызының үлгісі. Айманның махаббаты романтикалық-трагедиялық сарында емес, прозалық-реалистік арнада баяндалған. Өз басының мүддесіне келгенде, ол — бас бостандығын іздеген, үлкен махаббат иесі болған образ.

Жоғарыда аталған қазақтың ғашықтық жырларынан басқа XIX ғасырда туып, сюжеттік негізіне әлеумет теңсіздігін, феодалдық қоғам қайшылығын арқау еткен «Мақпал қыз», «Күл мен қыз», «Күлше қыз — Назымбек», «Есім сері — Зылиха» жырларының да көркемдік-тарихи мәні ерекше. Бұл жырларда айтылатын Мақпалдың сүйгені — Әбен, Айымның ғашығы — Талайлы, Зылиханың жары — Есім бұқара халық ортасынан шыққан кедей-жалшылар. Қолдары қысқа кедей жігіттерінің өздерінің сүйген қыздарына қосыла алмай, ру қоғамының ескі салтынан соққы жейді.

«Күл мен қыз» жырындағы Айым үшін байлық пен бақ мақсат емес, өз басының еркіндігі қымбаттырақ. Жырда бұрынғы қазақ салтында сирек кездесетін азатшыл қыздың «жігіт таңдау» салты суреттелген. Небір сұмдық жігіттердің ішінен есіктегі құл Талайлыға өзі ғашық болады. Жігіттің бойынан өзіне қажетті деп есептейтін — ақылдылық, серілік, шешендік, батырлық т.б. азаматқа тән қасиеттерді табады. Жырдың негізгі идеясы — еркін махаббат. Мақпал мен Сегіздің арасындағы сезім аз күндік құмарлықтың құлы емес, тағдырға мойынсұну, өмірлік заңға бағыну. Десек те, санаға салып мойындағандарымен, жүрек өз әміріне бағындырып, қос ғашық жасырын кездесіп шер тарқатысады. Бұл екеуі де ескі көзқарас, яғни әдет-ғұрыптың, құрбаны болған жандар. Жырда осы жағына баса назар аударылған. Жырда басы артық кейіпкер де жоқ. Көлемі қысқа, эпизодтары аз, тілінде екіжақтылық басым: қара өлеңмен айтылған жерде салт өлеңдерінің, ал жыр үлгісіндегі өлеңдерде батырлық жырлардың әсері айқын сезіледі.

«Күлше қыз — Назымбек» жыры мазмұны жағынан «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырына ұқсас келген. Жыр бесікқұда салтымен басталады. Оқиғасы XVI ғасырдағы Орманбет хан мен қырық сан Қырым жұртының заманымен байланысты. Баян мен Қозы махаббатын Баянның екі апасының зары тудырса, Назымбек пен Күлше қыз махаббатын жырда сары бота тудырған. Бұл — жырдың өзіне тән ерекшелігі. Жырдың сюжеті қазақ халқының төл өмірінен алынып, айтыс элементі аралас келетін фольклор стилінде жазылған. Бұған дейінгі талданған жырларда жоқ ғашығын іздеуге шыққалы жатқан Назымбекке бір сәуегей қарияның өнерлі жігіттер мен ат-тұрманын сай етіп, ақ батамен аттандыру салтын көрсетеді. Бұл жағынан Төлеген сапарындағы салтқа ұқсайды. Жалпы жырлардағы батырдың сүйгеніне немесе жауға батамен аттануының астарында көп мән бар. Көбіне жырдағы бата беру салты кейіпкердің тағдырымен, алдағы іс-қимылымен тікелей байланысты болып отырады. Батасыз аттану, немесе теріс бата алу, жырдағы болатын трагедияны да алдын ала сездіріп тұрады. Бұны біз «Қыз Жібек» жырынан анық білеміз. Ал, «Күлше қыз — Назымбек» жырында Назымбекке сәуегей қарияның берген батасы қабыл болып, кейіпкер дегеніне жетеді. Жаныс байдың антын бұзып, екі ғашықтың дегеніне жетуіне тілектестік білдіріп, жыр сәтті аяқталады. Жырдың көркемдік ерекшелігі әлсіз болғанымен, оқиғасы тартымды.

Лиро-эпос жыры әсемдікті көбіне лирикалық тәсілде суреттейді. Жыр ойлы, нақышты, нәзік саз бен аса көркем, биік талғамды жандарға арналады. Жағымды кейіпкерлер ақылды да тапқыр, жаужүрек әрі асқан көрікті болып келеді. Мұндағы негізгі сарын адам өміріндегі әсем сезімді аялау, кіршіксіз саф, таза күйінде өмірден өту болып саналады. Кейіпкерлер өмірдің қиын-қыстау шатқалынан жасқанбастан, өз көңілі сүйіп ұнатқан ғашық жар іздейді. Лиро-эпос жыры өзінің тақырыбы жағынан өткен дәуірдің күрделі әлеуметтік проблемасына құрылған мазмұнды, шыншыл шығарма.

Лиро-эпостық жырларда көбіне адам еркіндігі, әйел теңдігі мәселелері көтеріледі.

VII–XII ғасырларда ең жоғары өркендеу дәрежесіне жетіп, дүниежүзілік тарихи маңызға ие болған біртұтас араб-мұсылман мәдениетінің ықпалына басқа елдер сияқты қазақ сахарасы да ілікті. Араб-мұсылман мәдениетінің өзі көптеген халықтардың жасаған мәдени мұраларының көркем де озық үлгілерін сіңіру арқылы биікке көтеріліп, өзіндік өрнек қалыптастырған болатын. «Шығыс мұралары қазақ даласына әр түрлі жолмен келіп жетті. Біріншіден, олар халықтардың күнделікті қарым-қатынастары арқылы ауызша түрде жетті. Екіншіден, бұлар қолжазба күйінде таралды. Бірақ шығыс сюжеттері қазақ халық ауыз әдебиет творчествосының арасында жырланды. Сондықтан қазақ эпикалық дәстүрі өз әсерін тигізбей қойған жоқ» [2].

Шығыс халықтары әдебиеттерінің өзара байланысы және бір-біріне жасаған игі әсері әр түрлі. Солардың бірі — көркем шығармалардың адамгершілік мазмұн-мағынасын, оқиға желісін, жазу-өрнек тәсілдерін түсіне, өрбіте, өсіре қабылдау болып табылады. Соның айқын дәлелі ретінде Рудаки, Фирдоуси, Низами, Физули, Навои, Саади, Хафиз, Жәми шығармаларын қазақ ақындары өзінше дамыта жырлап, тыңнан толғап, «нәзира» дәстүрімен, халық арасына таратқан нұсқаларын айтуымыз керек. Атақты Абайдың өзі шығыстық желіге «Масғұт», «Ескендір», «Әзім» дастандарын жазса, Ш.Жәңгіров «Ескендір Зұлқарнайды», Т.Ізгілеуов «Рүстем–Дастанды» жырлады. Бүгінде араб, парсы, үнді аңыз-ертегілерінен келген «Мың бір түн», «Тотынаме», «Жүсіп–Зылиха», «Сейфүлмәлік», «Мұңлық–Зарлық», «Бозжігіт», «Шәкір–Шәкірат» сияқты ғашықтық дастандар қазақ топырағында қайта түлеп, жаңарып, бай фольклорлық мұраларымыздың қатарын толықтырды.

«Бозжігіт» жыры «Қозы-Көрпеш — Баян-Сұлу» жырымен ұқсас, сарындас болып отырады. Оқиғасы да Қозы мен Баянның қайғылы өмірін, өкінішті махаббатын еске түсіргендей. «Бозжігіт» жырының қай нұсқасын алсақ та, Бозжігіт пен Қарашаш сұлудың махаббаты күшті, әсерлі, аянышты болып жырланған. Әсіресе Қарашаш бейнесі өте сәтті шыққан. Шығыс дастандарының көбіне ортақ тәсіл — бір-бірін түсінде көріп ғашық болса да, оқиға желісінде ол өз бақыты үшін күрескер ретінде, сүйгені үшін байлықтан да, мансаптан да бастартқан асыл жар ретінде жырланады. Бозжігіт қазаға ұшыраған кезде оның басына там тұрғызып, ежелден келе жатқан ғашықтар дәстүрін бұзбай, өзін-өзі өлтіріп, сүйгенімен мәңгілік құшағында ғана кездеседі.

Жырда Бозжігіт тәрбиелі, білімді, адал махаббатты аңсайтын адам ретінде суреттеледі. Махаббат жолында кездескен қиыншылықтарға төзе білген қайратты, алға қойған мақсатына жету үшін алған беттен қайтпайды. Қиындықты жеңе отырып сүйгенін тапса да, қыз әкесінің қатал, рақымсыз қыңырлығын жеңе алмай, қаза табады. Жырдағы Қарашаш зарында төрт түлік малды өлеңге қосу немесе екі ғашықтың алғашқы кездесу қуанышында қыздардың жар-жар айтуы, естірту, көңіл айту сияқты қазақ ауыз әдебиетінің жоғалған шідерін тілге тиек ете отырып, өзі қонып шыққан үйдің сұлу қызы Ләйлімге деген ішкі жан толқынысы, көңіл-күйі сөз етіледі. Біржан — патриархалды-феодалдық заманның етекпен тартқан ескілігіне, қарадүрсін заң-жосығына, зорлықшыл ісіне, әлеуметтік әділетсіздігіне асқақ әндерімен, уытты жырларымен қарсы тұрған суреткер.

Батыстың «Ромео мен Джульеттасы», шығыстың «Ләйлі–Мәжнүнімен» үндесіп жатқан, махаббат мұңын шертетін «Таһир–Зуһра» дастанының сюжеті араб, үнді елдерінде бұрыннан кездесетіні белгілі. Қазақ арасында бұл жырдың екі нұсқасы бар. Бір вариантында өлең мен қара сөз араласып баяндалып, тілі шұбар болып келсе, екіншісі таза өлеңмен баяндалады. Бұл жырда да осыған дейінгі талданған дастандар сияқты бірін-бірі шын сүйген екі ғашықтың бақытына жетуіне, кері кеткен әдет-ғұрып пен күштілер билеген кезеңнің құрбаны болған жастардың өмірі суреттеледі. Екі жастың қайғылы махаббаты жыр болған бұл дастанда өмірдегі ең аяулы нәрсе — жан сұлулығы; достыққа, ғашықтыққа берік болу; арманына жету үшін қара күш иелерімен, қиындықпен күресе білу, көңілі сүйгенін кіршіксіз сақтай білу керектігі жырланады.

«Жүсіп–Зылиха», «Сейфүлмәлік–Бәдіғұлжамал» — ел арасына кең тараған ғашықтық дастандар. Шығыс сюжетіне құрылса да, қазақ халқының ауыз әдебиетімен орайласып, үйлесіп кеткен шығармалар.

«Жүсіп–Зылиха» дастанының ауыз әдебиет нұсқаларымен қатар, жазба варианттары шығыс әдебиетінде, түрік тілдес халықтардың әдебиетінде өте көп жайылған. Бұл дастанның ұзақ кіріспесінде, жырдың ұзын-ырғасында ислам дінін, құдайды, пайғамбарларды мадақтайтын шумақтар беріліп, араб-парсы сөздері, сөз тізбектері көп қолданылса да, поэманың негізгі идеясы адамгершілікті, гуманизмді уағыздайды және ғашықтық жеңбейтін кедергі жоқ деген ұғымды Зылиханың Жүсіпке деген махаббаты арқылы суреттейді.

«Жүсіп–Зылиха» — гуманистік идеяға толы, поэтикалық образдары қарапайым, көркем шығарма. Бұл дастандағы ғашықтық желісін дамыта түсуде парсы ақындары біраз еңбек сіңірген. Зылиханың Жүсіпке деген ынтықтығын ақтап, дәлелдей көрсету жолында ақындық ізденістер

жасалған. Өз күйеуі бола тұра, қолбаласына ғашық болған әйел бейнесі шығыс салтына келіспес еді. Осыдан барып, «түсінде көріп, сырттай ғашық болу» желісі кіргізіледі.

Әли қисасын негізге ала отырып, XX ғасыр басында «нәзира» үлгісімен жаңғырта жазған Жүсіпбек Шайхұсламұлы болды. Жәмиге дейінгі нәзиралық үлгілерде Жүсіп сюжеттерінен негізгі мәселе ретінде әке мен бала махаббаты ғана сөз болса, Әлиде Жүсіп пен Зылиха сүйіспеншілігі де қатар жүріп отырады. Түрік әдебиетіндегі ғашықтық тақырыбы Әлидің «Қиса Жүсіпке» ден басталады деуге болады.

Шығыс тақырыбына жазылған қазақ дастандары — ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасасып келе жатқан аса құнды мұралар. Махаббат пен ерлік қоса өрілген осы аталған ғашықтық дастандар тақырыптық, идеялық жағынан болсын, оқиғаны суреттеуі, көркемдік ерекшеліктері жөнінен болсын қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларымен орайласып, үйлесіп жатады.

Ғашықтық дастандар мен лиро-эпостарда өмірдегі ең аяулы нәрсе — жан сұлулығы, достыққа, ғашықтыққа берік болу, арманына жету үшін қиындықпен күресе білу керектігі жырланады.

Лиро-эпостарда екі ғашықтың мәңгілік сүйіспеншілігі, ескі салт-санаға қарсы күресі, замана сыны, көршілес елдермен өз елдеріміздің арасындағы тарихи байланыс көрініс тапқан. Бұл жырлардың ұрпақ тәрбиесінде адамгершілік, гуманистік, эстетикалық маңызы зор. Аталған жырлардың қай-қайсы да жар таңдаудағы адамның ақыл-парасатының биіктігін тілге тиек ете отырып, махаббат пен сүйіспеншіліктің нәзік сырларын, сұлулық пен сыпайылықтың көңіл қобызын қозғар сиқырын, адамзат баласының өмірлік идеясы мен идеалын паш етеді.

Қазақтың лиро-эпостық жырларымен сарындас, үндес, идеялас, түр жағынан да соларға өте жақын болып келетін Алтын Орда дәуірінің ең таңдаулы туындыларының бірі саналатын ақын Хорезмидің «Мұхаббатнаме», Құтбтың «Хұсрау — Шырын» дастандары.

«Мұхаббатнаменің» негізгі бөлімінде жігіттің сүйген қызына деген мөлдір махаббаты жырланады. Махаббат тек адамзатқа ғана тән ғажайып, асыл қасиет екенін ақын зор шеберлікпен суреттейді. Дастанның басты қаһармандары бірін-бірі сүйген екі ғашық қыз бен жігіттің арасындағы сүйіспеншілік. Сүйгеніне қосылу үшін барлық қауіп-қатерге бас тігетінін айтады.

Дастанда Хорезми қыздың тек сұлулығын ғана жырламай, оның асқан ақылдылығын, адалдығын, адамгершілігі жоғары, инабаттылығын айта отырып, махаббатты әлеуметтік мәселе дәрежесіне дейін көтере білген. Адамдар бойындағы жақсылық қасиеттерді дәріптей отырып, жамандықтан жирендіреді. Осындай ой-пікірлері арқылы өзі өмір сүрген ортаның әділетсіздігіне біршама наразылығын білдіргендей болады. Ал дастанда феодал-клерикал топтың адам бойындағы асыл сезімді аяқасты етіп, қыз-келіншектердің еркімен ешкім санаспайтыны жөнінде, соның салдарынан бірін-бірі ұнатқан екі жастың қайғылы оқиғаға ұшырап жатуы жайында сөз қозғалмайды. Мұның басты себебі сол кездегі тарихи-қоғамдық жағдайға байланысты болған жайт. Сондықтан дастанда жырлаған махаббат тақырыбына әлеуметтік-қоғамдық тұрғыдан мән беріп қараған жөн деп білеміз.

«Хорезмидің «Мұхаббатнаме» шығармасын танып-білу арқылы біз бүгінгі қазақ әдебиетіндегі поэма жанрының өмірге келу жолдарын, қазіргі қазақ тілінің даму сатыларын, халқымыздың өткендегі әдет-ғұрпын, салт-санасын т.б. тереңірек ұғынатын боламыз» [3], — дейді Н.Келімбетов.

XIII–XIV ғасырлар әдебиетінде ғашықтық желісін негізгі мәселе етіп алған қисса-дастандар да туа бастайды. Көпке белгілі Низамидің «Хұсрау уа Шырын» дастанын Оянушылық дәстүрімен халық тілінде түрікше сөйлеткен ақын Құтб. Құтб дастанның бұрыннан мәлім құрылысы мен сюжетін толық сақтай отырып, өз оқырманының түсінігіне лайық жазған.

Дастанға арқау ретінде алынған негізгі кейіпкерлер — 590–628 жылдары Иранда патша болып, өз баласы Шируяның бұйрығымен өлтірілген Хұсрау мен оның сұлу әйелі Шырын.

Шығарманың оқиғасы Шырын мен Хұсраудың махаббаты, ізгілік пен адамгершілікті үлгі етуге құрылған. Кейінгі қиса-дастандарға тұрақты желі болып тартылған: Балаға зарығу, оның көрікті, білімді, қайратты болып өсуі, сұлудың даңқын естіп, сырттай ғашық болуы, іздеп баруы, түрлі қиыншылықтары, қызға ғашық болған бәсекелес кейіпкермен (Фархад) арадағы қақтығыстың шешілуі, т.б. тұрақтылықтар бұл дастанда жүйеге түскен. «Қиса Жүсіпке» қарағанда да, «Хұсрау уа Шырын» нағыз ғашықтық қиса-дастан ерекшеліктерін қалыптастырған шығарма деуге болады.

Дастанда Шырын — өз махаббатына өле-өлгенше адал жан. Хұсрауды жан-тәнімен беріліп сүйеді. Сүйіспеншілік жолындағы қиыншылық атаулының бәрін женеді. Хұсраудың жағымсыз қылықтары мен жеңіл-желпі мінездеріне де кешірімділікпен қарайды. Махаббат жолында құрбан болады.

Осы шығармадағы тағы бір көңіл аударатын бейне — Фархад. Фархад арқылы нағыз ғашық адамның бейнесі жасалған. Шырынға деген шынайы сүйіспеншілігі оған күш-жігер береді. Фархадтың өлімі оның жеңілісі емес, жеке басының трагедиясы болып табылады.

XVIII ғасырдың екінші жартысында жыраулармен бірге ақындар творчествосы көріне бастады. Жыр мен жырау және толғау қаншалықты көне болса да, арғы замандардан келе жатса да, ақын мен өлең — кейінгі дәуір жемісі. Жыраулар көбіне елдік, ерлік істерді, замана жайын сол қалпында алып толғаса, ол туралы ой қозғаса, топшылаулар жасаса, ақындар негізінен күнделікті өмір құбылыстарын, адамдар қатынастарын, мінез-құлықтарын, махаббат, сезім сырларын т.б. поэзия тілінде сөйлетті, өмірде ірілі-ұсақты шындық сипаттарын нақты көруге, суреттеуге ойысты. Аз да болса осының алғашқы нышандарын Шал, Көтеш, тағы басқа ақындар өлеңдерінен көреміз.

Шал ақын өзінің мына бір өлең жолдарында сұлу қыздың келбетін былай суреттеп өтеді:

*Дегдар қыз екенсің бір алма мойын,
Ұжмақтан жаратылған жұпар қойын.
Жарқырап зуһардай екі көзің
Таранған әр тарапқа созып мойын [4].*

Қазақ әдебиетінде сүйіспеншілік, ғашықтық мәселесіне тұңғыш рет арнайы тоқталған Абай болатын. Ауызбен айтуға ұят саналып, әркімнің өз жүрегінде тұншықтырылып келген сүйіспеншілік сезім ешқандай есерлік емес, қайта, адамгершілік асыл қасиеттердің қатарына жататын, мораль нормаларының мықты бір өлшемі екенін танытқан. Абаймен бірге әдебиетке махаббат лирикасы келді.

Ақын Абай уағыздаған махаббат — адам санасы мен сезімінің, жан мен тән сұлулығының, үзік-үзік ғашықтық пен құшақ құмарлығының, жүрек дірілі мен ділғарлығының үндесіп, үйлесіп, ортақ тіл табысқан, ырғақты, сазды күй боп толқып, толысқан нағыз өміршен, жасампаз махаббат. Ақын Абайдың махаббат сөзі, ақын уағыздаған махаббат сезімі — нағыз адамдыққа, сұлулық пен әсемдікке негізделген, мәңгі өшпейтін, мәңгі жарқырап, маздап тұратын мәнді де үлгілі сөз, махаббаты да күдіретті сезім. Махаббат — адамдық сезім. Адам бар жерде махаббат бар. Бірақ сол адамның өзін де адам қып ұстап тұрған нәрсе — махаббат. Егер махаббаттан айрылса, адамның өзі де адамдық қасиеттен айрылады, адам болудан қалады. Міне, осы — ақын, әрі ойшыл Абайдың махаббат турасындағы негізгі қағидасы, пәлсапасы, берік тоқтамы.

«Махаббатпен жаратқан адамзатты» деген қағида Абай, Шәкәрім секілді ислам ілімінен сусындаған қазақ ойшылдары шығармаларының негізгі мәні мен маңызы болғандығы мәлім. Пәктікті сүюге, сұлулықты түсінуге, кемелдікті тануға талаптанудың барлығы махаббаттан басталатындығын айтқан.

Қазақтың жазба әдебиетіндегі алғашқы поэмалардың XIX ғасырдың екінші жартысында пайда бола бастағанын айта келіп, ғалым Ә.Нарымбетов: «Революцияға дейінгі қазақ әдебиетінде шығыс немесе халықтың аңыз әңгімесі негізінде жазылған поэмалар болды. Қисашыл ақындардың «Мұңлық — Зарлық», «Шәкір — Шәкірат», «Алтын балық» сияқты дастандарын былай қойғанда, Абайдың немесе оның дәстүріндегі ақындардың жазған «Масғұт», «Ескендір», «Дағыстан», «Еңілік — Кебек» сияқты поэмалар т.б. — бәрі де жаңа еуропалық поэзияның үлгісіне толық көшіп болмаған еді, негізі шығыстың дастандық поэзияларының үлгісінде жатыр. Демек, шын мәніндегі, яғни орыстың және дүниежүзілік классикалық поэзияның үлгісіндегі, сюжетті поэмалар жасау қазақ совет ақындарының творчестволық тәжірибесінде шешілді», — дейді [5].

XX ғасырдың басында шынайы көркем үлгідегі, мазмұндық және идеялық астары терең поэмалар көбейді. Бұл кезеңде С.Торайғыровтың, Ш.Құдайбердиевтің, М.Сералиннің т.б. түрлі сипаттағы поэмалары жазылды. Ал осынау реалистік поэма жасау дәстүрінің түптамасы оның алдындағы Абай шығармашылығында жатқаны бәрімізге мәлім. Абай қазақтың ұлттық әдебиетінде бұрыннан бар дастаншылдық, қисашылдық дәстүрді өз талантымен өңдеп, жаңғыртып, оған жаңа дәуірдің ыңғайымен жаңалап, туған жұртына қайта ұсынды. Романтикалық поэмалардың табиғатына реалистік қасиет дарыта жырлады. Сөйтіп, соны сипаттағы қазақ поэмасының негізін қалады.

Шәкәрім дастандарының барлығы романтикалық сарынның үнін бәсеңдетіп, шынайы суретке, терең философиялық толғамдарға, әлеуметтік мәселелерді нақтырақ бейнелеуге бет бұрды.

Ақын поэмаларының барлығында екі жастың арасындағы махаббат оқиғалары баяндалады. Бұл — сонау шығыстық поэзиядан келе жатқан дәстүрлі тақырып. Шәкәрімнің шығармаларында жырланатын махаббат мәселесі ақынның «... жалпы гуманистік көзқарастарының бөлінбес бір саласы ретінде көрініп, жаңа ғасыр басындағы бостандық идеяларына, адамдық право туралы ойларға шебер үндеседі» [6].

Ел аузында аңыз болып бұрыннан айтылып жүрген «Қалқаман–Мамыр» дастанындағы ғашықтар арасындағы трагедиялық оқиғаға ақынның құлағы қанық болып өскен.

Ғашықтар трагедиясы Шәкәрімге өзгелерден өзгеше әсер етті. Ақын осынау махаббат мұңлықтарының басындағы қайғылы хал мен ел, қоғам басындағы трагедияны асқан шеберлікпен, ақындық көрегендікпен ұштастыра отырып, ол туралы тамаша туынды жасай білді. Ел ішіндегі бір ғана махаббат тарихын баяндау арқылы ақын қазақ қоғамының сол кезеңдегі этнологиялық, психологиялық сыр-сипатын ашып берді. Поэманың басты құндылығы оның әлеуметтік астарының тереңдігінде жатыр дейтініміз сондықтан.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетіндегі махаббат сарыны алғаш рет ауыз әдебиеті үлгілерінде көрініс тапты. Сан ғасырлар бойы ауыздан ауызға көшіп, халық көңілінің сүзгісінен өтіп өңделген, жаңарған аңыздар бүгінмен сабақтас. Аңыз-жырлардағы өмір үшін, махаббат үшін күрес, жақсылыққа ұмтылу, түрлі әрекеттер арқылы сол дәуірдегі әлеуметтік жағдайды жақсартуға тырысу, сол жолдағы қаһармандардың ерлігі халықтың өмірге құштарлығын, арман-мұраттарының биіктігін танытады. Халықтық мұралардан арна тапқан ғашықтық сарын, өршіл де асқақ арман-аңсарлар одан әрі роман жанрында өрбіп, жалғастық тапты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қара өлең. — Алматы, 1989. — 320-б.
- 2 Қыраубаева А. Қазақ әдебиетінің шығыстық қиса-дастандардың түптөркіні мен қалыптасуы. — Алматы, 1997. — 8-б.
- 3 Келімбаев Н. Ежелгі дәуір әдебиеті — Алматы, 1991. — 47-б.
- 4 Бес ғасыр жырлайды. — 2 томдық. / Құраст. М.Мағауин, М.Байділдаев. — Алматы, 1989. — Т. 1. — 122-б.
- 5 Нарымбетов Ә. Қазақ совет поэмасы. — Алматы, 1990. — 4,5-б.
- 6 Әбдіғазиев Б. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері. — Алматы, 2000. — 245-б.

С.Е.Тапанова

Мотив влюбленности в эпических поэмах

В статье рассматривается отражение мотивов влюбленности в литературных произведениях — от эпической поэмы «Козы-Корпеш — Баян-Сұлу» до поэм Шакарима. Мотив влюбленности, вдохновенный полет фантазий и мечтаний, берущие свое начало в народном наследии, нашли творческое продолжение и расцвет в казахской поэзии.

S.E.Tapanova

The motive of love in the epic poems

The article considers the portrayal of the love motives that was sung in the literary works beginning from the epic poem «Kozy-Korpesh — Bayan-Sulu» to Shakarim's poems. The love motives, inspired flight of fancy and reveries that originate from the folk's heritage have progressed in the genre of novel.

Е.Тілешов

«Руханият» орталығы, Астана

Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу хақында

Мақалада қазақ әдебиеті дәуірлерін топтастырудың бірнеше ғылыми тәжірибесі қарастырылған. XX ғасырдан басталатын ғылыми ізденістер пайдаланылған. Сонымен қатар осы сала бойынша әлемдік әдебиеттанудағы ғылыми ізденістер көрініс табады. Әдебиет тарихының басты бағыттары талданған. Аталған бағыттардың әдебиетті дәуірлеумен байланысы анықталған. Аталмыш мәселе бойынша тұжырымдар келтірілді.

Кілтті сөздер: қазақ әдебиеті, қазақ әдебиеті тарихы, XX ғасырдың соңғы он жылдығы, Райымжан Мәрсекөв, Ахмет Байтұрсынов, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Қажым Жұмалиев, Бейсенбай Кенжебаев, дәуірлеу үлгілері.

Жиырманасыншы ғасырдың соңғы онжылдығындағы қоғамдағы өзгерістер ұлт тарихына жанаша қарауды, сондай-ақ ұлттың мәдени-рухани құндылықтарын тиісінше бағалауды қажет етіп отырғаны мәлім. Аталған мерзімнен басталып бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан құндылықтарды бағалаудың кезеңі қазақ зиялы қауымын алуан ізденістерге апарып отыр. Негізінен, бұл кезеңді ғылыми жағынан нәтижелі ізденістер кезеңі деуден гөрі, жоғалтқанды табу, өшкенді тұтату, көмескіленгенді айқындау — бір сөзбен айтқанда, ұлттың болмысын қалыптастыратын рухани қазынаны түгендеу жылдары деуге болады. Мұндай шақта шынайы көңілден, ыстық ықыластан оралған мұраның орнын тезірек айқындасақ деген асығыстықтан туған асыра немесе жеткізбей бағалау, байыбына жетпеу немесе біржақтылық сияқты жайттар болып жатады. Бұл табиғи үрдіс. Ең бастысы — сол құндылықтардың бар екендігінде, оларды түгендеуде, жүйелі мақсатты жұмыстар жүргізуде, тіпті түгел болмаса да барын сарқып ала білу де және халқының өткенін білмекке құмар ұрпақтың болуында. Барды бағалау үшін алдыңғы екеуі болса, білім мен қажыр-қайрат табылмақ.

Алаш ұрпағы өткен сан ғасырлық бел-белестерді шолғанда бүгінгі руханияттанушыларымыздың көзіне алғаш іліккен, қолдарына түскен мұраның ең үлкені — көркем әдебиет үлгілері. Ш.Құдайбердіұлының, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Ж.Аймауытовтың, М.Жұмабаевтың, Ғ.Қараштың, Қ.Кемеңгерұлының, С.Сәдуақастың, тағы басқа ақын-жазушылардың тыйым салынған шығармашылығы, ел ішінде, ұрпақ аузында тұтас болмаса да белгілі бір бөлігі сақталған, бүгіндері қолжазба қорларынан табылып жатқан әлеуметке белгісіз қаншама ақындардың жырлары мен дастандары, сонымен бірге Ш.Қанайұлының, Ә.Кердерінің, М.Мөңкеұлының, М.Ж.Көпейұлының, Н.Орманбетұлының, тағы басқа ақындардың бұрын атауға, оқуға болмайтын елеулі туындылары. Бұған Қытай мен Монғолияда әлденеше ондаған жылдар бойы жасалған қазақ сөз өнерінің үлкен бөлігін қосыңыз. Оның бер жағында өзіміз білеміз-ау деп жүрген М.Әуезовтың, Б.Майлиннің, І.Жансүгіровтың, Ғ.Мүсіреповтың, С.Мұқановтың, Х.Есенжановтың, Қ.Бекхожиннің, І.Есенберлиннің, М.Мақатаевтың, тағы басқа ақын-жазушылардың кешегі ұрпақ білмей келген көркем дүниелері қазақ сөз өнеріне ғана емес, жалпы руханиятының мол олжасы болып отыр. Әдебиеттен өзге көркем өнер салаларынан соңғы жылдары ғана белгілі болған осыншама қазынаны табу қиын.

Әдебиет отауының шаңырағы биік, керегесі кеңейе түсуі бұдан былайғы жерде әдебиет тарихын жанаша жазуды міндеттейді. Бұл салада М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғалымдары әдебиет тарихына қатысты зерттеулерді, оқулықтарды жарыққа шығарды. Бұл еңбектер қазіргі кезде әдебиет тарихымыздың бірқатар «ақтандақтарын» жанаша талдауда айтарлықтай маңызға ие болып отыр. Дегенмен, шынайы әрі толымды тарихын жасағымыз келсе, сөз өнерінің даму, өрістеу жолдарын танып алуымыз қажет. Соның негізінде әдебиетімізде болған сапалық өзгерістерге мән беріп, олардың сыр-сипатын, себеп-салдарын ажыратып, соған орай басты-басты әдеби дәуірлеуді көрсету керек болады. Әдебиет тарихын объективті дәуірлеу болмайынша, әдебиет тарихының өзін зерттеу үлкен шарттылықтарға, таным тұрғысындағы жөнсіздіктерге әкелуі мүмкін. Оның бер жағында ол мектеп, орта, арнаулы және жоғары оқу орындарында әдеби білім берудің сапасына кәдімгідей нұқсан келтіретін күмәнсіз. Сондықтан да бұл мәселені бұдан әрі кешіктіре беруге болмайды.

Әдеби-тарихи һәм теориялық-әдіснамалық мәні айтарлықтай іргелі мәселені шешу үшін қазіргі кезде мүмкін боларлық қажетті жағдайдың баршасы жеткілікті. Айталық, біздің қолымызда сөз өнеріміздің дамуына ықпал еткен көрнекті тұлғалардың негізгі шығармаларының барлығы дерлік бар. Бастысы — әдеби дамудың ерекшеліктерін көрсетуге дерек боларлық әдеби материалдарға қазақ сөз өнері өте бай. Ал, мәселенің ғылыми шешілу жолына келсек, бұл тарапта да қажетті әлеует жеткілікті. Атап айтсақ, әдебиет тарихын зерттейтін, оны жүйелейтін ғалымдарымыз баршылық. Сондай-ақ әдебиетіміз жүріп өткен жолдарды, бел-белестерді айқындау, саралау қазақ әдебиеттану ғылымы үшін жаңалық емес. Бұл саладағы ғылыми ізденістердің бір ғасырға жуық тәжірибесі бар. Мәселе соларды толықтыруда, жетілдіруде, тиянақтауда. Оның бер жағында қазіргі қазақ ғалымдарының қолында шетел оқымыстыларының әдебиет тарихын дәуірлеудегі теориялық және әдіснамалық тәжірибесі және бар.

Біздің бұл еңбекті жазудағы мақсатымыз — қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуге байланысты аз-кем ой қосу, өзіндік пікір білдіру. Айтқанымыздың бәрі жөн, шешуші сөз, кесімді пікір дей алмаймыз. Мақсат — қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеудегі ғылыми тәжірибелерді саралай отырып, бұл мәселе жөнінде ой қозғау.

Қазақ әдебиеттану ғылымында, біздің білуімізше, қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеудің бірнеше үлгісі бар (бұл жерде біз белгілі бір дәуірлерді іштей жүйелеген еңбектерді қосып отырғанымыз жоқ). Жазылған уақыты жағынан алғанда дәуірлеудің тұңғыш үлгісін Райымжан Мәрсековтің 1915 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Қазақ әдебиеті жайынан» мақаласынан көреміз. Мақала авторы: «Біздің қазақ әдебиетінің осы кезге шейінгісін үш дәуірге бөлуге болады: бірінші дәуірі — ескі замандағы қазақ арасына жазу таралмай тұрғандағы кез», — дейді де, әдебиеттің екінші дәуірін ел арасына жазудың келуімен, исламдық, шығыстық кітаптардың таралуымен байланыстырады. Ал үшінші дәуір жөнінде: «Абай марқұмнан бері қарай қазақ әдебиетінің үшінші дәуірі басталады» деген қорытынды жасайды [1]. Әрине, Р.Мәрсековтің әдебиетті дәуірлеуі тұңғыш тәжірибе, алғашқы амал болған себепті мұнда шарттылық көп. Дегенмен, әдеби-ғылыми дерек ретінде оның дәуірлеу үлгісін жадымызда ұстауға тиіспіз.

Әдебиет тарихын дәуірлеудің келесі бір нұсқасы Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышынан» байқалады. Еңбектің «Жазу әдебиет» бөлімінде: «Қазаққа жазу дінмен бірге келген. Қазақ ішінде молдалық қылып, дін үйретушілер, бала оқытушы қожалар, ноғай молдалар себепті жазба сөзді шығарушылар да бастапқы уақытта солар болған. Қазақ ішінде олар көп тұрып, қазақтың тілін, мінезін жақсы білген. Қазақтың өлеңді, сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен. Шарттарын, шариғат бұйрықтарын өлеңді хикая, өлеңді әңгіме түрінде айтып, халықтың құлағына сіңіріп, көңілдеріне қондырған» [2; 143], — деп жазба әдебиеттің алғашқы дәуірі дінмен байланыстырылса, екінші дәуірі жөнінде: «Сындар дәуір деп қазақ әдебиетінің сыны да болған, яғни сын арқылы шығып, әдеміленген мағыналы сөз, бір мағынасы сыны бар деген болады да, екінші мағынасы мінсіз, толғаулы, сипатты деген болады. Бұл сөздің екі мағынасының екеуі де қазақ әдебиетінің соңғы кездегі жаңа дәуірін сипаттайды», — дейді [2; 160]. Бұдан көретініміз — Ахаң әдебиетті діндар дәуір және сындар дәуір (бұл дәуірді ділмар дәуір деп те атайды) деп екіге бөлетіндігі. «Әдебиет танытқыш» әдебиет тарихына емес, әдебиет теориясына арналған еңбек екені белгілі. Сондықтан да Ахаң үшін әдебиетті дәуірлеу басты мақсат болған сияқты. Ол дәуірдің қалыптасу, туу, даму ерекшеліктерін не болмаса олардың сипатын таратып айтпайды. Ғалым үшін маңыздысы — сол дәуірлеудің шегінде туған әдеби жанрларды байқату. Әдебиет тарихының болашақтағы дәуірлеушілері үшін әрбір әдеби дәуірдің жанрлық жүйесін көрсетудегі Ахаң үлгісі өнеге болуы тиіс деп ойлаймыз. Себебі әдебиет тарихы көркем формалардың да өзгеру, қалыптасу, алмасу тарихы екендігі күмәнсіз.

Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуде Мұхтар Әуезов зерттеулерінің орны ала бөтен. Жалпы, қазақ әдебиеті тарихының алғашқы зерттеушілерінің қатарынан орын алатын Мұханның ғылыми еңбектері дәуірлеу мәселесінде де алғашқылардың бірі. Оның бұл мәселеге қатысты зерттеулері өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарының басынан басталады. «Зар заман ақындары», «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі», 1933 жылы жарық көрген оқулықтағы «Өлкенің патша үкіметіне бағынып, отарлану дәуірінің әдебиеті» және «Бектік құлауға айналып, өндіріс капиталы дәуірлей бастаған кездің әдебиеті» (1870 жылдар мен 1905 жылдар арасы) мақалалары, 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» кітабы және 1959 жылғы белгілі конференциядағы қорытынды сөзі — әдебиет тарихын дәуірлеуге тікелей қатысты ғылыми еңбектер. Осылардың ішінде Мұханның 1933 жылғы оқулыққа енген екі зерттеу мақаласының ғылыми тұжырымдары әдебиет тарихынан еңбек жазушылар тарапынан ескеріле бермейді. Бірақ XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдеби процесті саралауда бұл

еңбектердің маңызы ерекше. «Өлкенің патша үкіметіне бағынып, отарлану дәуірінің әдебиеті» мақаласында автор: «Шығарушысы белгілі, уақыты сақталған, байланысты уақиғасы белгілі әдебиет журналдарын біз XVIII ғасырдың аяғынан бастап қана көре бастаймыз. Бұлай болуының себебі сол мезгілден бастап қазақ халқының экономикалық, әлеуметтік өміріне мәдениеті жоғары, жазба әдебиеті бар Ресейдің отаршыл патша үкіметі араласа бастады. Қазақ халқының XVIII ғасырдың аяғындағы, XIX ғасырдың ұзын бойындағы әдебиеті негізінде, бір жағынан, осы патша үкіметінің отарлау саясатына қарсылық тартысын суреттейді», — дейді [3, 248]. Осы пікірден М.Әуезовтің әдебиет тарихын XVIII ғасырдан бастауға бейім екендігін және соны қолдайтынын аңғаруға болады. Оны Мұханның 1959 жылғы әдеби мұраға байланысты өткізілген конференциядағы кейбір ойларынан да аңғару қиын емес. Бұл жерде біз үшін басты мәселе — М.Әуезовтің әдебиет тарихын қай кезеңнен бастауында болып тұрған жоқ. Қажеттісі — оның әдеби дәуірлерді қалайша жіктегенінде. Мұханның еңбектерінен ғалымның әдебиеттің үш дәуірін айрықша бөліп қарастырғанын байқаймыз, олар: 1) XIX ғасырдың жетпісінші жылдарына дейінгі әдебиет, өзінің айтуы бойынша, «Отарлану дәуірінің әдебиеті»; 2) 1870–1905 жылдар аралығындағы әдебиет («Бектік құлауға айналып, өндіріс капиталы дәуірлей бастаған кездің әдебиеті»); 3) Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі.

М.Әуезов отаршылдық дәуірдегі әдебиеттің бірқатар белгілерін тарихи-әлеуметтік жағдайлармен байланысты түсіндіре келе, Кенесары, Исатай-Махамбет бастаған көтерілістерге байланысты туған әдебиетке тоқталады. Қазақ әдебиетінің келесі дәуіріне келгенде, автор қазақ жеріне капиталистік қарым-қатынастардың енуін жан-жақты сипаттап, Ыбырай Алтынсарин, Абай, Өзбекірі, Шәңгерей, Мәшһүр Жүсіп есімдерін атап, олардың ағартушылық-діни еңбектерін алға тартады. Бұл мақаласында отаршылдыққа қарсылықты туған әдебиет, айтыс ақындары, сал-серілер поэзиясы жөнінде, олар сол кездегі әдебиетте айрықша көрінгенімен, ешнәрсе айта қоймайды. Бұлар жөнінде ол осы еңбегінің алдында бірнеше жыл бұрын жазылған «Зар заман ақындары» мақаласында толымды пікірлерін жеткізгендіктен және кеңес саясатының беті 1930 жылдардан бастап, сұстана түскен тұста саналы түрде ол Ы.Алтынсарин мен Абай жөнінде айта келіп, біз қазіргі кезде себебін анықтауға құлықсыз болып жүрген немесе аталған екі ақынды, оған қоса Шоқан Уәлихановты отаршылдыққа қарсы болды деген ыңғайдағы пікірлеріміздің дәлелсіз екендігін айқындайтын мынадай объективті тұжырым жасаймыз: «Бірақ бұлардың тобы саяси-әлеуметтік құрылыста патша үкіметінен қысым көрмейді. Қайта содан сыбаға алып, соның өзіне қоңсы қонған тап. Сондықтан ол тап ақындары төңкерісшіл қарсылық тақырыбы мен төңкерісшіл сарын сияқтыларының ешбіріне де жоламайды. Қазақ өлкесінің олар кезінде отар боп жатуы да бұлардың сана-сезіміне әсер етпегендей болады» [4]. М.Әуезовтің әдебиет тарихының білгір тамыршысы екендігі келесі әдеби дәуірдің өкілдерін сипаттап беруінен де айқын аңғарылады: «Бесінші жыл төңкерісінің артынан шыққан жаңа үлгідегі ақын-жазушы бұлар тобынан шықпайды. Оларды майданға әкеп шығарған қоғамдық, шаруашылық, саяси күйлердің басқаша боп жаңғырып өзгеруі. Сондықтан олардың өздері де қыр үлгісіндегі қазақ емес, оқыған, еуропаланған қызмет иесі боп жүрген қала туындысы болады. Олардың байшыл-ұлтшыл оқығандар боп қалыптануларында таптық досы, тұстасы да сол қала туындысы, қала ықпалындағы жергілікті буржуалар болады» [3, 315]. Ал енді М.Әуезов айқындаған үшінші дәуірге келсек, автор оны «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деп атаған. Абайдан соңғы дәуірді автор «Қазақ» газетінде көтерілген ұлтшылдық сарындармен байланыстырады. Бірақ артынша бұл дәуірдің әдеби-көркем сипатына келгенде ол аса білгірлікпен былай деп жазады: «Ол жаңалық — жаңа басталып келе жатқан сезімшілдік, сыршылдық (романтизм) дәуірі. Бұрынғы ауызша әдебиеттен, одан бергі Абай заманынан бері қарай келе жатқан реализм сарыны көбінесе құрғақ ой, жағдай сөз күйі осы күнде ішкі терең сезім, нәзік сыр күйіне айналып келеді... Қазақ әдебиетінің бұл дәуірі буыны бекіп, қатарға кірерлік әдебиет болғандығын көрсететін сыршылдық романтизм дәуірі болады» [5]. М.Әуезов атап отырған сыршылдық романтизм әдебиеті сол тұстағы Шәңгерей Бөкеев, Нарманбет Орманбетұлы, Міржәкып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Бернияз Күлеев шығармаларынан көрініс тауып жатты.

Төртіншісі, Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» атты кітабындағы (1932) дәуірлеу үлгісі. Мұнда автор қазақ әдебиетін «Билер дәуірі» және «Қазақ елі орыс патшасына бағынған дәуір» атты екі кезеңге бөледі. Сәкен Сейфуллиннің «Билер дәуірі» [6] деп отырғаны ауызша дамыған әдебиет тұсындағы билер мен шешендердің жырлары болса, екіншісі — отаршылдық дәуірдегі әдебиет. Әрине, бұл жалпы нақтыланбаған көрініс.

Бесіншісі, кезінде 20–30 жылдай негізге алынып келген Қ.Жұмалиев варианты. Академик-ғалым қазақ әдебиетінің тарихын XVIII ғасырдан, оның өзінде Бұқар жыраудан бастағаны мәлім. Оның бұл

пікірі «Қазақ эпосы және қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» монографиясынан, «XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихы» оқулығынан орын алды. Оның бұл бұлжымас қағидасы 1959 жылы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияда жасаған «XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ әдебиетін зерттеу мәселелері» атты баяндамасынан және осы конференциядағы қорытынды сөзінен көрініс тауып жатты. Конференциядағы қорытынды сөзінде: «Мен өзімнің баяндамада қазақ әдебиетінің тарихын XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастау керек дедім. Б.Кенжебаев өзінің сөзінде қазақ әдебиетінің тарихын әріден бастауды ұсынды, тіпті VII ғасырдан бастайық деді. Әрине, әркімнің ұсыныс айтуына қақысы бар, бірақ бұл тарихи шындыққа сыймайды. Әдебиетіміздің тарихы бар деу, оның біртіндеп өскен желісі бар, ол желісін кімнен бастап, кімдерге келіп, кіммен аяқтау керек. XVIII ғасырдың бер жағындағы тарихқа аты мәлім 4–5 ақынның өзі тексерілуден бірде шығарылып, бірде енгізіліп жүргенде, сонау VIII ғасырға баруға бола ма? Б.Кенжебаевтың бұл пікірі жай ғана көңіл. VIII ғасырдан бүгінге дейін әдебиетімізде үзілмей келе жатқан өзек, желі бар деушілік, ешбір негіз жоқ, бос қиял», — дейді [7].

Алтыншысы, кешелі-бүгін кеңірек қолданылып жүрген Бейсенбай Кенжебаевтың дәуірлеуі. Оның 1941 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланып, кейінгі кітаптарына енген мақаласында дәуірлеу [8] үлгісі алдыңғы дәуірлеу үлгілерінен гөрі толымды, ең бастысы — өз заманы үшін объективті, басты оппоненті академик Қажым Жұмалиевтің әдебиет тарихын XVIII ғасырдан бастағанынан әлдеқайда кемел. Дегенмен Бейсекеңнің дәуірлеуін бұл саладағы бұлжымас қағида, ақтық сөз деуге болмайды. Оның да нақтылайтын, тіпті өзгертетін тұстары баршылық. Әсіресе әр дәуірдің атауы мен хронологиялық межелерінде қосып, алатын тұстары бар. Айталық, қазақтың төл әдебиетіне, жыраулық дейінгі дәуірді іштей үш кезеңге бөлу қажет:

- Көне түркі әдебиеті;
- Ислам тұсындағы әдебиет;
- Алтын Орда әдебиеті.

Екіншіден, жыраулар поэзиясын XV ғасырға емес, бір ғасырға ілгері жылжытып, XIV ғасырдан бастау керек. Себебі жыраулық әдебиет өкілдері бізге осы ғасырдан белгілі. Үшіншіден, XIX ғасырдың әдебиетін тұтас алмай, оны ауызша дамыған әдебиет деп 1870 жылдарға дейінгі мерзіммен межеллеу қажет. Бұл ретте әдеби тіл тарихын дәуірлеуші Рәбиға Сыздықтың еңбектеріне ден қойғанның артықтығы жоқ. Төртіншіден, ғалымның «XX ғасыр басындағы әдебиет» деп 1900–1917 жылдар арасын бір дәуірге жатқыза көрсетуін қайта қарау қажет. Бұл кезеңге байланысты соңғы жылдарда, кезінде Бейсекең біле тұрса да, кеңестік саясат айтқызбаған бірқатар шындық ашылды. Жазба әдебиетіміздің қалыптасуына іргелі үлес қосқан Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Қошқе Кемеңгерұлы, тағы басқа ондаған қаламгер шығармашылығы бұрын біз білетін шындықтың ауқымын кеңейтіп, бұл әдеби дәуірдің белгілі саяси оқиға өткен күнтізбелік жыл — 1917 жылмен шектелмейтіні, ұлттық бояуы қанық әрі өзіндік дәстүрі қалыптасып келе жатқан ояну дәуірі әдебиетінің үстемдігі 1927–1929 жылдарға дейін, яғни, Жүсіпбек Аймауытовтың романдары, Мағжан Жұмабаевтың соңғы өлендері мен поэмалары, Мұхтар Әуезовтің «Қилы заман» повесі жазылған және жарияланған мерзімге дейін сақталып келді. Сонымен бірге кеңесшіл, таршыл әдебиеттің белгілі бір көркемдік дәрежеге жеткен шығармалары Жүсіпбек, Мағжан, Мұхтардың аталған шығармалары жазылған тұста әлі дүниеге келмеген еді. Социалистік реализм көркем әдебиетінің дәурені Қазан төңкерісінен бір мүшел кейін орын ала бастады. Оған қосарымыз: ұлттық бағыттағы ақын-жазушыларды большевиктік саясат шеттеткен соң ғана барып жүре бастады. Жаңа өкіметтің идеологиясымен, демеуімен қанатталып келе жатқан қазақ кеңес әдебиетінің алғашқы дәуірін кеңес заманындағы әдебиеттанушылар 1929 жылмен межеллеуі де тегін емес. XX ғасыр басындағы әдебиетті кеңес үкіметінің орнаған жылымен шектемеу қажеттілігі Д.Қамзабекұлының, Б.Мамыраевтың зерттеулерінде де дәлелденіп отыр [9].

Әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесі қазіргі әдебиеттану ғылымының көкейкесті мәселесі ретінде осыдан он-он бес жыл бұрын «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналында көтерілген еді. Онда академик З.Ахметов, профессор Х.Сүйіншәлиев, Т.Сыдықов, тағы басқа бірқатар ғалымдар өз ойларын ортаға салған болатын. Бірақ пікір білдіріп, ой қозғалғанымен, жалғасын таппай қалды. Алайда дәуірлеу мәселесі бұдан ары қарай кең көлемдегі ғылыми әңгімеге ұласпады, профессор М.Мырзахметұлы ғана «Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу жайында» атты көлемді мақала жариялады. Ол үш ғасырдың әдебиетін азаматтық тарихпен тікелей байланыстырып, XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихын: 1) 1731–1822 жылдар арасы; 2) 1822–1867 жылдар арасы; 3) 1867 жылдан ғасыр соңына дейін деп үш кезеңге бөледі. Ал XX ғасыр басындағы әдебиетті «Ояну дәуіріндегі қазақ әдебиеті» деп

атауды ұсынады [10]. Ғалымның дәуірлеуі бір ғана гетерогенді жолмен түзіліп, одан барып әдебиеттің ішкі, төл даму жолы ескерілмеді. Әрі мұнда ұлттық идеологияға берілген көңіл-күй эмоциясы да басым еді.

Дәуірлеу секілді аса күрделі мәселеде ең алдымен оның критерийлері жасалуы тиіс деп ойлаймыз. Мұндай критерийлер, негізінен, әдебиеттің табиғи даму жолымен берік байланыста болуы міндетті. Әдебиет — халық деген сияқты жалпы ұғым. Халықтың көзге көрінер, қолға ұстар заттық, материалдық болмасы болмайтыны, халық дегеніміз — адамдар тобы екендігі сияқты, әдебиет дегеніміз де — көркем шығармалардың болмысынан түзілетін рухани әлем. Қай-қайсымызға да мәлім осы аксиомалық жайды мықтап ескерсек, әдебиет тарихының даму ерекшеліктері әр дәуірде дүниеге келген көркем шығармалардың ортақ қасиеттері сараланып, әдеби кезеңнің, дәуірдің дидамын айқындай алатын белгілер жинақталуы тиіс. Сол себепті де көркем мәтін, біз әдетке айналдырып алғандай, поэтиканың ғана емес, әдебиет тарихының да басты мәселесі болуға тиісті деп ойлаймыз.

Әдебиетті зерттеу, негізінен алғанда, екі бағытта: жекеленген көркем шығарманы зерттеу және жалпы әдеби процесті зерттеу бағыттарында жүргізіледі. Зерттеудің өзге салалары, айталық, әдебиеттер байланысын, көркем аударма табиғатын, әдебиет және қоғам, әдебиет және көркем өнердің өзге түрлерінің сабақтастығын т.с.с. қарастыру жоғарыда көрсетілген зерттеудің екі бағытынан шығып отырады. Көркем шығарманы зерттеу — әдебиеттану ғылымының бастапқы мәселесі, негізгі ісі, басты шаруасы болуы тиіс. Сол себепті де әдеби процесті, кең түрдегі әдебиет тарихын зерттеудің өзі көркем шығарманы зерттеуден барып өріс алады. Яғни, әдеби зерттеудің қандай да бір түрі болмасын, қандай да бір тәлімі болмасын, алдымен көркем шығарманы тануды мақсат етуі тиіс. Көркем шығарма поэтикасын зерттеуді жетекшілік орынға қоймай, әдеби процесті бар болмысымен, бүкіл шындығымен танып-білу мүмкін емес. Біз бұл жазбамызда көркем шығарма, көркем мәтін мәселелерін зерттеудің әдіснамалық негіздерін саралайын деп отырғанымыз жоқ, қазіргі мақсатымызға орай, көркем шығарманы танудың кейбір қырларына тоқталмақпыз.

Көркем мәтін бірқатар компоненттерден тұратыны белгілі. Жалпылай алсақ, мазмұн мен пішін. Бізде басым жағдайда мазмұн негізге алынады да шығарманың қоғамдық-идеологиялық мазмұны әдебиет тарихын жасау негізге алынады. Содан барып әдебиет пен әлеуметтік өмір арасына тепе-теңдік қойылады. Бұл жеңілдеу жол. Себебі тақырып, идея төңірегінде сөз қозғау, мазмұндау қашанда санаға салмақ түсірмейді. Кеңестік әдебиеттану тұсында оның қилы-қилы жолдары мен түрлері, қалыптары жасалды емес пе? Бұл арада біз шығармаларға арқау болар шындықты немесе оның идеялық шешімін жоққа шығарып отырғанымыз жоқ, айтпағымыз — тақырып пен идеяны ғана ту ете бермей, оның көркемдік құрылымын да ескеру қажеттілігі.

Әдеби туындының мәтінінің екі қыры — мазмұны мен пішіні болатыны аян. Пішінді мазмұн қалыптастырады дегенімізбен, қандай да болмасын мазмұнды қабылдау пішінді тану арқылы жүзеге асады. Соған қарап өзге ғылымдар да, әдебиеттануда да мазмұн мен пішін жөнінде сөз бола қалса, олардың берік ажырамас бірлікте екендігі үнемі айтылады. Мәтіннің барлық компоненттерін бойына жинаған мазмұн мен пішін категорияларының түсуі теориялық тұрғыдан поэтиканың нысаны болғанымен, сол дәрежеде тарихи әдебиеттанудың да зерттеу аясына енеді. Сол себепті де бұл екі категория бөлінбейтін тарихи күйінде әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесінде де назардан тыс қалмауы тиіс. Көркем шығармаларды бағалаудағы әдебиет тарихшысының міндеті мазмұн мен пішіннің өзгеру жүйесін зерттеу деп білесіз.

Мазмұн мен пішін жөніндегі зерттеулердің критерийлеріне сүйенер болсақ, онда алғашқысына шығарманың тақырыптық-идеялық бағдары, ал соңғысына құрылысы (сюжеті мен композициясы, құрылымы (жанры) және тілі (бейнелеу құралдары, стилі) енетіндігін айта кетуге болады. Енді мазмұндық және пішіндік компоненттердің қазақ әдебиетінің тарихындағы өзгеру, түрлену ерекшеліктеріне келейік. Әлбетте, бұл — аса ауқымды міндет. Біз оны толық шешіп беруге негізсіз тәуекел жасай алмаймыз. Біз бұл мақалада оның өзіміз білетін, біліміміз жеткен, өзімізше осылай болуға тиісті деген мәселелерін қамтымақшымыз. Оларды толықтырудан немесе мәселеге басқаша қараудан тіпті біздің жеке тұжырымдамамызды жоққа шығарудан жеке адам емес, жалпы әдебиет тарихы ұтады. Біздің мақсатымыз — әдебиет тарихының дұрыс, шынайы саралануы жағында. Ең болмаса мысалдай болса, ой қоса алсақ, бұған ғылыми қызығушылық тудырған ғалымдармен тізе қосып, мәселені орнынан жылжытуға ой қоссақ, мақсаттың ақталғаны деп білер едік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мәрсеев Р. Қазақ әдебиеті жайынан // Қазақ газеті. — Алматы, 1998. — 156-б.
- 2 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. — Алматы, 2003.
- 3 Әуезов М. Өлкенің патша үкіметіне бағынып, отарлану дәуірінің әдебиеті // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. — 7-т. — Алматы, 2002.
- 4 Әуезов М. Бектік құлауға айналып, өндіріс капиталы дәуірлей бастаған кездің әдебиеті (1870 жылдар мен 1905 жылдар арасы) // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. — 7-т. — Алматы, 2002. — 314-б.
- 5 Әуезов М. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. — 2-т. — Алматы, 1998. — 222-б.
- 6 Сейфоллаұлы С. Қазақ әдебиеті. — 1-ші кіт. — Билер дәуірінің әдебиеті. — Қызылорда, 1932.
- 7 Жұмалиев Қ. Қорытынды сөз // Әдеби мұра және зерттеу. — Алматы, 1961. — 291-б.
- 8 Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. — Алматы, 1986.
- 9 Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. — Астана, 2002; Мамыраев Б. Основные тенденции развития казахской литературы первой четверти XX века. — Алматы, 1998.
- 10 Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. — Алматы: Санат, 1998. — 76–78-б.

Е.Тилешов

О классификации периодов казахской литературы

В статье анализируются научные опыты классификации периодов казахской литературы. Рассматриваются научные поиски с начала XX в., включая мировое литературоведение. Показаны основные направления в истории литературы, выявлена их связь с периодизацией литературы. Приводятся выводы автора относительно данной проблемы.

E.Tileshov

About the classification of literary periods in Kazakh literature

The article devotes some scientific finds about periods classification of kazakh literature. There are scientific researches of kazakh scientfirst for head of XX century on this cours have been used. So, there are scientific find in world literature have been shown. Base courses in history of literature is charactered. The combination these courses by periodic of literature have been shown. So conclusion about this problem had make.

ӨОЖ 821.512.122+82–144

Ж.С.Рамазанова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Өнегелі өмір****Сыншы, ғалым, аудармашы, түркітанушы А.Егеубаев туғанына 60 жыл**

Мақала танымал қазақ ақыны мен ғалымы Асқар Егеубаевтың шығармашылығына арналған. Жұмыста кейбір лирикалық өлеңдердің мазмұнына талдау жасалып, тақырып тандауға назар аударылған. Қазіргі уақыттағы өзекті мәселелерге ақын баллада жанрында жазылған кейбір өлеңдерінде тоқталады. Аталған шығармаларды талдау арқылы ақынның лирикалық поэзиясы мен оның шығармашылығын бірлікте зерттеу қажеттілігі көрінеді.

Кілтті сөздер: А.Егеубаев, аудармашы, түркітанушы, сыншы, шығармашылық жолы, түркология ғылымы, Құтты білік.

Асқар Егеубаевтың есімі қалың жұртқа таныс. Ғылыми зерттеулерінен, көркем-әдеби туындыларынан бастап оқырман назарында, жұрт аузында. А.Егеубаев өз заманының сауатты, талантты ақыны болды. Әйтсе де, Асқар Егеубаев дегенде ойыңа, тіл ұшына бәрінен бұрын «Құтты білік», «Диуани лұғат ат-түрк» оралады. Осы еңбектерді тұңғыш рет ана тілімізге аударып

жариялатты, зерттеді, ғылыми айналымға қосты. Бұл әдеби мұралардан еліміздің рухани, ақиқатты-этикалық тұлғасын, мәдениетіміз бен әдебиетіміздің тарихы мен дәстүрін көреміз. Ал қалың оқырман үшін қаламгердің шығармашылығы «Мөлдір тұма», «Жүректегі жұлдыздар», «Құс жолы» атты жинақтарға топталған өлең-жырлардан басталады.

Ақынның соңғы жинағы «XX ғасырдың екі сағаты» деп аталады. Екі бөлімнен тұратын кітаптың біріншісінде табиғат, туған жер, махаббат тақырыптарына жазылған поэзиялық шығармалары топтастырылған да, оны ақын «Бар, бар... Сұлу бір әлем» деп атайды.

Бұл жинақта ауыл тақырыбына арналған бірнеше өлең кездеседі: «Ауыл», «Барар едім ауылға», «Ауылдың құлындары». «Ауыл» өлеңінде ауылға деген сағынышын былай білдіреді:

*Дұғай сәлем ауылға,
Жол түспеді баруға.
Жолығармыз бір күні,
Жолы болғыр қауымға
Олай десіп, бұл десіп,
Келеміз ғой күн кешіп.
Алиы иірген сақамыз,
Бірде бүк те, бірде шік!
Түске жиі енесің,
Шарбақты аула, Шатырлы үй.
Ертегідей елесі,
Жиырмасыншы ғасырдың [1, 24].*

Осы өлең жолдарын оқи келе ақынның кіндік қаны тамып, кең дүниеге көзін ашып, бала қиялын тербеген, білімге алғаш қадам жасаған Күршім ауылы, балғын бал балалық кезі, жасөспірім өрімтал шағы өткен үй ауласы көзіңе елестейді.

Дәл осы жинақта «Барар едім ауылға» атты өлеңінде ғұмыр бойы туған жерден шалғай жүргенмен, дайым көкірегінде ауылға деген сағынышы, ойы толастамағандай. «Барар едім ауылға, Асқар тауым жоқ онда» деп қасиетті қара шаңырақ иелері әкесі мен анасының ауылдан қоныс аударып кеткенін, «Сол құстармен жарысып, Қайран бауыр ұшты алыс. Естіртпейді дауысын, Жер жүзінің құстары» өзінің бір кіндіктен туған бауырының өмірі қыршынынан қиылып, басқа да туғандарының өмірден өткені жайлы мұңын шаққандай: «Қайран ауыл қиғым жоқ, Қайғым суып болар мұң». Өлеңді оқып шыққан соң, ақынның көкірегіндегі ащы өксікті жан-тәніңмен сезінгендей боласың. 2003 жылы ақынның әкесі бұл дүниеден өтті. Жасың қаншада болса дағы ата-анаң үшін кішкентай ғана баласың және де әке-шешенің орыны әр адам үшін ерекше. «Әкемнің қоңыр дауысы» деп аталатын өлеңінде өзінің сағынышын, балалық махаббатын жеткізеді, бұл жолдарды оқығанда адам жүрегі толқымай, көңілі босамай, күрсінбей қоймайды. Осы өлеңіне қатысты ғалым Ш.Елеукенов: «... Асқарда әкеге деген сүйіспендік ілтипаттан өзге ештеңе болмаған. Жүректегі сол гүл сезім өлеңде реквиемге айналып кеткен. Қайғының ең үлкені — фәниеге сыймауың. Өмірге енді керегің жоқтығын сезінуің. Асқардың көзінде әкеден қалған дүние көк желеңінен айрылған ақ қайыңдай елестегені ойлантай қоймайды. Өлген адамның даусы құлаққа келсе, оған жүрек қалай шыдасын» [2; 189], — деген пікір білдіреді.

*Күндіз туладым,
Түнде тынбадым, байыздап,
Дүние мұндай сайыз ба?!
Көк желең кетті қайыңнан...
Қар ұшты — аппақ қайызғақ...
Бауырым жара.
Қайғымда қансырап тұрмын қайырлап...*

Көптен бері көзден таса болып, иісін, дауысын естігісі келіп, есеңгіреп жүрген кезде әкесінің үні естіле қалғанда ақынның қандай жағдайда болғанын тәптіштеп айтып жату артық болар, дегенмен:

*Әй, Аскен!» — деген жетеді үн...
Суық шер бүріп шекені,
Дүниеге сыймай кетемін!
Түндер қара көзімді суырды,
Күндер жара көңілді қуырды...
Жер-көкті кернеп өтеді,
Жүрегімдегі үні әкенің! —*

деген жыр жолдарын бүгінгі күні оқығанда, бәлкім, бұл бір белгі болар, әкесінің аруағы ұлының жанында болғанын қалады ма? Ырымшыл халықпыз ғой, түсінде аруақ шақырып жатса, санаулы күндерің қалғаны деген жаман ырым бар емес пе?! Өкінішті-ақ. Әкесінің артынан көп ұзамай баласы да кетті. Жасы не бәрі елу алтыда еді...

Шығармашылық жолы оңай жол емес. Ғылым әлеміндегі адам шығармашылық жолында небір қиындықтарға тап болады, үнемі ізденісте жүреді. Ғалым, журналист, ақын Алматыда ғана емес, республикамыздың түкпір-түкпірінде болған. Ел аралап, жер көріп өмірмен тығыз байланыста болу — ақын үшін маңызды шарттардың бірі. Шығармашылық сапарлар тақырып шеңберін кеңейтеді, ой-сезімін байытады. Әрине, оның бәрі қуатты, күшті, мықты денсаулықты талап етеді. Соңғы жылдары жазылған өлеңдерінің бірі болар, мына жолдардан от ұшқындары жарқырап көрінбейді, керісінше, ақынның шаршап, мазасы болмай жүргенін байқаймыз:

*Сап-салқын іскерлік жолдарында,
Шаң қуып, кіртііп,
Аспан тіреген холдарында,
Тордағы құстай үртііп,
Алысқан қолдардың арасынан,
Сусып қалып жатыр,
Қатулы қабақтар қарасынан,
Сыңсып жанып жатыр,
Шашылып көңілдің шарасынан,
Үнсіз талып жатыр,
Жан жылуы... [1; 29]. —*

ақын шын сырын айта отырып, нәзік жүрегі жылулықты, сырлы сезімді, жанның тыныш рақатын аңсайтын тәрізді: «Қалған қызығың — Жанның әуресі, Жасықтың жасығы». Негізі ақынның көптеген өлеңдерінен көңіл-күй, ішкі дүниесінде қайнап жатқан сезім лабораториясын көреміз. Іштегісін бүгіп қала алмайтын, еш бояусыз, ап-анық, еш сұрыптаусыз, былайша айтқанда, «филтрленбеген» ішкі психологиялық сезімі оқырман сезімдерімен қабысып жатады: «Қиқулап жылдың құстары, Мұң септі, жүрек дір етті. Қиқымдап мұнды қысқа күн, Ұлардай шулап мыңы өтті... Жарқ етіп балғын маңдайың, Шалғайдан шыға келер деп. Жүремін іздеп әрдайым, Іңірдей үнсіз елеңдеп» немесе «Өзің жайлы, өзің жайлы ой жеңді, Мойындады жеңілгенін бой да енді. Арши-арши уысынан шеңгелді, Көңіл аулап, жұбатуын қойды ел де... Өзді-өзіммен сырласамын торығып. Өзің жоқсың. Өзіңнен соң қалғаны — Сол тіршілік, сол әңгіме, сол үміт!». Осы арада Ә.Кекілбаевтың: «Суреткердің қай-қайсысы да талантты актер. Оның әр кейіпкері — әрқилы актерлік ампуасы. Ақын да солай. Оның әр өлеңі — қырық құбылып отыратын көңіл-күйінің енді қайталанбас бір тұсы» [3], — деген данышпан сөзіне соқпай кете алмаймыз.

Аталмыш жинақта махаббат сарынына толы, әр жылдары жазылған лирикалар жиі ұшырасып жатады. Өмірдің көп қырлылығын, адамның ішкі дүниесіндегі қырлы да сырлы құбылыстарын суреттей білген. Ғалым Ә.Шәріпов суреткерлер жайлы: «Ақындардың бәр-бәрінің поэзиясы, әсіресе лирикалық өлеңдері әр кезеңнің өмір шындығын, уақыт тынысын мол аңдатады. Сонымен бірге ақынның өз басының күйініш-сүйініш күйлерін, өз басының ішкі сырларын да аңғартып отыратыны белгілі» [4], — деп білгір адамның сөзін айтқан.

*Біз жүрген жерлермен
Басқалар жүрсе де,
Біз жүзген көлдермен,
Басқалар жүзсе де!
Біз кезген қырларды,
Басқалар кезсе де.
Біз сезген сырларды
Басқалар сезсе де...
Біз кешкен күй бөлек,
Көңілдің шаттығы!
Күйсек те, күйген ек,
Сүйсек те, сүйген ек.
Жүректе жас тұнып! [1; 9].*

Осы өлең бойында кездесетін аллитерация (біркелкі дауыссыз дыбыстардың қайталануы) тармақ басында қатарынан келіп өлең әуезділігін күшейте түседі. «Өлең тармақтарының біркелкі

дыбыстардан басталатын сөздермен құрылуы — біздің күндерімізге дейін жеткен, қазақ өлең техникасының ұтымды көне тәсілдерінің бірі» [5], — деп ғылыми тұжырым жасаған академик Р.Сыздықованың пікірі толымды сөз. Өмірдің тылсым суреттерін, тұңғық иірімдерін жан-жүрегімен сезіне отырып, жаны нәзік акын эвфония (сөз қайталау) тәсілін қолдану арқылы жеткізеді:

*Ақ лала гүлдер толады
Ақ айдындарға дір-дір етіп.
Ақ аспан ойға шомады
Ақ жауынын сіркіретіп.
Ақ шулан құс жолымен
Аққулар самғайды биік-биік.
Ақ қанат — қос қолымен
Ақ жұлдыздарға кетеді тиіп-тиіп.
(Көктемнің түсі — ақ түс) [2; 272].*

Сәл нәрсеге масайрай қуанып, сәл нәрседен мәз-мейрам жасай алатын Асқар ақынның бұл таланты ғана емес, табиғаты. Өнері ғана емес, өмірі.

А.Егеубаевтың өлеңдерінің құрылысына көз жіберіп қарасақ, оның өлеңдерінің көпшілігі 7–8 немесе 11–13 буынды болып келеді. Кейбір өлеңдерінде екі, үш, төрт, алты, жеті буын араласып, болмаса дара-дара болатын өлеңдер де кездеседі:

*Сезім — биік (4),
Биікте сіз бір киік (7).
Күздің күні (4),
Билеген түздің биін (7).
Құздың құйын (4),
Үрейін тұрдың құйып (7).
Қиын (2),
Қиын (2),
Кетуі көздің қиып (7).
Биік арбап (4),
Күйікке күйік жалғап (7),
Создым мойын (4),
Әбжыландай тартады (7),
Шыңырау жалған (5).*

Бунақ саны бірде аз, бірде көп болып кездеседі де, мұндай өлеңдерінде поэтикалық нақтылық, шынайы көркемдікпен қатар ойы салмақты, әсерлі болып келеді.

Қаламгердің кез келген өлеңі табиғи мінезімен ерекшеленеді, әр жолын оқи келе адамгершілік аясында болғандай сезінесің. Әр өлеңі сан түрлі ой, сезімге бөлейді: бірде аласұрған қуаныш, бірде үрей, алаң:

*... Бәрі дос, бауыр айнала, көңілдің беті айнадай,
Жайнаған күннің көзінде тұрарсың қалай сайрамай!
Кей достан шулы тірлікте кеудеңде қалған бір дақпен,
Безгің де келсе безбейсің, серілік пе, әлде сірлік пе?!
... Ұйқы да қашар бір күні, көзің де сонда ашылар,
Күшіктей көзің ашқан соң көкірек көңіл аһ ұрар! [1, 63].*

Міне, акын ағамыз дәл осы тұста өмірдің адамға ұсынары у ма, бал ма, өкініш пе, шаттық па деп күйбең тіршілік кешіп жүрген біздерге ой салатындай. Дәл осы өлеңі қуаныштан гөрі өксік-өкінішке, шаттықтан гөрі қайғы-қасіретке толы екенін аңғарамыз.

Негізі, қазақ халқының ұғымында әр сөз тиісті мағына білдіреді. Байқап отырсақ, А.Егеубаевтың кез келген өлеңінде «жүрек» сөзі жиі кездеседі. Бұны біз кездейсоқтық деп айта алмаймыз. Суреткер бұл сөзді қолдана отырып өзінің судай таза сүйіспеншілігін, мөлдір махаббатын, адал көңілін, сырын, сазы мен назын жеткізеді, әлем дүниесінің жүрегін соқтырып, тіршілік тамырына қан құйып, жан бітіріп, оқушысын баурап және де өзін-өзі адалдық елегінен өткізіп отырған, шын таза адамның ақ жүрегі айқара ашылғандай әсер аласын: *Жүрегімдегі үні әкемнің; Жүрегімнің бұлқынғанын тыңдасты; Шымырлатып жүрегіңе кіреді; Қан жылаған жүрек жүзін қан жуар; Жүрегіңнің түбінен, Бүрін жарып жыр шығар; Жаратылыс дарытқан, Тулап жүрек-тұмарым; Лүпілі бала жүрек, бал сезімнің, Алматы аспанына сыймап еді; Жүрегін таң нұрына жугандарым; Албыраған гүл өңің Сияқты албырт жүрегім!; Тулатып қанын жүректің, Жайнайсың, бал-бұл жанасың;*

Күйсек те, күйген ек, Сүйсек те, сүйген ек. Жүректе жас тұнып! Осы тіркестерді оқи келе суреткердің өмірлік ұстанымын, тіпті өмірлік кредосын байқай аласыз. Өмірдегі қандай да бір өзекті жайлар болмасын, бәрін де жүрекпен сезініп, көңіліне түйіп отырғаны таң қалдырады.

Адам бойына тылсым беретін жүрек жайында Әбу Насыр әл-Фараби: «Жүрек — басты мүше, мұны тәннің ешқандай мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес, екінші, өйткені ол барлық басқа мүшелерді билейтін болса, оның өзін жүрек билейді... Мүшелерінің ішінде тұңғыш рет жүрек пайда болды, бұдан кейін ми» [6], — десе, бұл пікірді Ибн Сина да: «Жүрек бірінші бастама болып табылады, одан миға күш барады» [7], — деп қостайды. Осы эмоция туғызған жайттарды алдымен жүрек қабылдап, содан кейін ғана адамның басқа мүшелерінің іс-әрекетке көшетіндігі анық. Ал оларды жетілдіретін, нығайтатын — қоғам, адамның өскен ортасы, көрген өмір тәжірибесі.

Өлең өнерінің саласы мен сарыны жан-жақты толысып, жанры мен тақырыбы, түрі мен тегі, ырғағы мен интонациясы жетілген. Баллада жанрының табиғаты ақыннан үлкен шығармашылықты талап етеді. Шап-шағын көлемінің ішіне сюжет енгізу, оны драмалау екінің бірінің қолынан келе бермейді. Сондықтан да болар көп ақын балладамен «басын ауыртқысы» келмейді. Өз бойына эпос пен лирика элементтерін қоса өрген баллада өлеңдері А.Егеубаевтың шығармашылығында көптеп кездеседі. Ақынның «Жайық үкімі» өлеңін тарихи тақырыптағы балладаларға жатқызамыз. Батыр Махамбет Жайық түрмесінде мұнды күндерін өткізгені жайлы баяндалады. Мұнда Махамбеттің күйзелісін бөліскен Жайықтың толқындары:

*Ақ Жайығы толқындап ыңыранып,
Қашады екен ақынның мұңын алып.
Естіліп Исатайдың өксігіндей
Арпалысқан толқындар шуылы анық
«Ата Жайық, Қарт Жайық» [8, 92], —*

деп ақын өзенге жан бітіріп, оны сөйлетеді, адамға тән қасиеттерге бөлейді: аңырайды, құшағын жаяды, толқын қойны соғады, аһ ұрып іздейді, тесті, үкімін кесті, көшті жылап. Ақын қиялы шарықтап, халықтың ойын, Махамбет батырға деген ықыласын, үлкен сүйіспеншілігін, Жайық толқындары арқылы жеткізуі — үлкен тапқырлық. Шығармада балладаға тән шағын көлем (28 жол) алғашқы және соңғы шумақтарының қайталануы, драмаланған оқиға бар.

Махаббат тақырыбына жазылған «Киелі мұнарасы» қазақтың сері ақыны атанған Сәкен Сейфуллинге арналған. Махаббат белгісі ретінде сақталған Тәж-Махал мұнарасы көп сыр шертеді. Асқар ақын эпитет, теңеулерді молынан қолданып («қу тақыр», «кіл кіршіксіз сезім», «періштедей сезім», «алтын басы», «сұлулардың суынбайтын жанындай», «құдіреті ғашықтың», «пір сезім», «сұлу-сұлу сезімдер» т.б.), махаббат атты құдіретті де пәк сезімді асқақтата түседі. Өлеңдегі жырға айналып отырған мұнараны тәкәппар ақынымызға сыйлап отырған, Сәкенге ғашық болған орыс қызы Галина Серебрякова екенін білеміз. Үнді мұнарасын үнділердің өзі мұншалықты құрметтей алмас еді. Сондықтан да мұнараның сырын ұғып, жырға айналдырып, оны ажарландырып «суретіндей тағдырлардың құлаған» деп оған үлкен мән беруі — оқиғаның ақынның бойы мен ойынан, көңілінен орын алып, көркем шығармаға айналғаны айқын аңғарылып тұр.

«Ақын өзінің көргенін, жүрегі тебіреніп, көңілге түйгенін өлең бола бермейді. Солардың ішінде ерекше бір жанды қозғайтын, сезімді шертетін жайлар болады. Ол өзі көңілін алаңдатып, әр уақытта ойды болып, іштей түлеп, түрленіп, пісіп-толып, сыртқы бір жарық нұрлы дүниеге шығуға талпынады. Жазбасқа болмайтын жағдайға алып барады. Ақын әбден кемеліне келгенде барып, «шиыршық атып қағазға төнеді» [9, 197], — дегені біздің жоғарыда айтқан ойларымыздың дәлелі іспетті. Балладаға тән ерекшеліктердің бірі — ақынның болып жатқан оқиғаға деген көзқарасының ашық түрде көрінуі. Өлең бойындағы әр сөзді, әр сөйлемді, әр шумақты оқыған сайын ақын қиялының шарықтай түскенін, жай ғана суретке ерекше поэтикалық пафос беріп, асыл қасиетке бөлегенін аңғарамыз.

Асқар Егеубаевтың қиыннан қиысқан «Балапан тал туралы баллада», «Қанат туралы баллада», «Қазанаттар тағдыры» атты баллада-өлеңдері бар.

Абақты ауласында көктеп келе жатқан талға сансыз сұрақтарын жаудырады: «Сәулесіз қалай ғана күн кешпексің, Иен дала жетпеді ме?! Абақтыдан не іздедің?» Әрі қарай лирикалық кейіпкер өз монологін жалғастырады: «Жайдары жаз, жарығы мол, әресіз, тым құрыса, сыртқа қарай шықпадың, Тас іргеден басын сұққан сен ғана, Безіп жатса бәрі сенен өзгенің... Бұл қапастан бәріміз де кетеміз... Сен қаласың тамыр тартқан түбірде, Жайсаң нетті өркенінді далаңа! Еркіндікке бұрсаң нетті бүріңді?!».

Автордың бұл қойылған сұрақтарында үлкен пәлсәпа жатыр. Ғасырлар бойы адамзатты сан түрлі ойлар мазалайды. Кейіпкердің ойын темір тор түбіндегі талмен сырласқан сәтте байқаймыз. 11 буынды өлең *а — б — а — б* ұйқасымен жазылған. Өлең құрамындағы риторикалық сұрақ — балладада сирек қолданатын тәсіл. Оны қаламгер ұтымды пайдаланған.

«Қазанаттар тағдырында» ақын тарпандардан тараған түлік туралы толғайды. Ер қанаты — ат демекші, осы қасиетті жануарлардың тағдыры да адам тағдыры сияқты әрқилы болады. «Қазанаттар... батыр мінген, сұм мінген, Жүйрікті ертең кім мінерін кім білген!» [9, 93], деп толғай отырып, кейіпкеріміз қазанаттардың бейнесін тіл өрнегімен әрлендірген. «Иесі үшін жанұшыра құс тістеп, Иесі үшін тасқа табан тілдірген; Иесімен кетпек бірге мерт болып, қанаттылар ұшқырлықтан ұшынған, кеудесіне дерт толып, ұшқырларды сынаған, ер астында оққа ұшып, қиялардан құлаған!».

Балладада пырақтарды сүйсіне жырлаған ақынның шығармашылық қабілеті мен өмір өресін тануы, үлкен түйіндер жасай алуы айдай анық көрініп тұр.

Балладашы-ақын тұлпарлардың тағдыры туралы ойын тізбектей келе:

*Ұшып жатса... кемдігі ме күшінің?
Үстемдігі үстіндегі кісінің!
Адамдарсыз, ер-тұрмансыз, ноқтасыз...
Құяр ма еді Жүйріктердің мүсінін, —*

деп аяқтайды. Бұл да балладаға тән қасиет.

А.Егеубаевтың философиялық толғанысқа, тебіренген сарынға толы шығармаларының бірі — «Қанат туралы балладасы». Баллада эпиграф ретінде алынған ақынның «Ұша білмеген ұшып өледі, Ұшып көрмеген үсіп өледі!» қарапайым он бір буынды өлеңмен жазылған шығармадан талайлардың көкейінде жүрген, кеудесінде тұнып жатқан ойды оқисыз. Шығарма атының өзі көп ой салады. Біз үшін қанат — талпыныс, ұшқыр ой, биіктік, асыл сезім, болашақ, көтеріңкі көңіл-күй, шабыт, бір сөзбен айтқанда — тіршілік. Адам бойында осының бәрі табылып жатса, оны қанатты демей не дейміз?

*... Қанаттылар санамайды сағатты,
Қанаттылар танымайды азапты.
Қанаттының әр секунды ләззәтті! [9; 179].*

Қанаттыларға еркін самғап ұшуына кедергі, бөгет, тосқауыл болатын «қанатсыздар» да жоқ емес. Өмір ақ пен кара, жақсы мен жаман, адалдық пен арамдық, мейірбандықтан тұрмай ма? Ендеше:

*Қанатсызға қарап тұрып аһ ұрдым...
Аһ ұрдым да...
Ұшарымды жасырдым...
Құшағында пақыр кешкен тақырдың,
Қарадайын су сепкендей басылдым!*

Адам баласы жарық дүниеге келген сәттен ең алдымен ащы жасын төгеді. Сол жастың молынан болатынын, оны тудырған себеп қуаныш емес, күйініш екенін періште-сәби қайдан білсін!

Ақын балладасын ұсына отырып, өмір ақиқатын ақтарады. Тіршіліктегі құбылыстарды терең, жан-жақты түсінген ақын бүкіл адамзат баласын толғандыратын тақырыпқа барып, көркемдік түйін жасайды.

Оның «Операция», «Соғыстың секундтары», «Құрыш қария» балладалары — халықтың бастан кешкен трагедиялық кезеңінің тірі шежірелері. «Операция» балладасының қаһарманы — Ұлы Отан соғысына қатысып келген жауынгерлердің бірі. Бейбіт заманда өмір сүріп жатқанын тамашалаймыз. Алайда бойындағы «титтей қорғасын» оның мазасын алып, тыным бермейді. Қария емханаға барып, ондағы дәрігерлерді, үйдегі кемпірін алдап-сулап, сосын оларды көндіріп, тағы да пышақ астына жатпақшы:

*...Қорғасын оқ денеде мың күн қалған,
Мың күн бұғып,
Жеңе алмай мыж-мыж болған.
Тұншықты қара тентек уысында
Өтіп кеп талай қолдан, мың-мың жолдан [8, 101].*

Ақын тыл бригадирі Құрышбай туралы «Құрыш қария» балладасында баяндайды. Шығарма төрт бөлімнен тұрады. Кіріспеден кейіпкердің балалық шағын көз алдымызға елестетеміз. Әрі қарай ауыл карттарының соғыстан кейінгі күй-жайын әңгімелейді. Той-томалаққа бірге баратын шалдар Құрышбай қарияны бұл жолы ұзақ күтеді.

*Сөзге де жоқ, күлкіге де тым сараң,
Сақал-шашын аппақ қырау құрсаған.
Құрышбайды тоса-тоса бір тойда,
Ертіп кел деп үй иесі жұмсаған [8; 88].*

Соғыс жылдары Құрышбай қарт тыл бригадирі болды. Осындай бригадирлер қарамағындағы адамдардың майданға қосқан үлестері орасан болды. Ауыл жұрты «Құрыштай сұсты» Құрышбайдың мінезін түсінбей, оны сөге-жамандап, қылықтарына таң қалысатын: «Әрбір сөзі естілетін ұрыстай». Оның қатыгез мінезінің қыр-сырын білгісі келген кейіпкер-бала: «... Бекер болған алғаныңыз мазасын Анау жылы жесір, жетім баланың...», — дейді. Құрышбай қарияның: «Қаталдықты қаталдықпен жеңдік біз, Қайсарлықпен бүгінге аман келдік біз» деген бір ауыз сөзі баршаның көкейінде жүрген сауалдарына жауабы іспеттес. Ақын О.Сүлейменов осы баллада жайында: «Әдетте, тылдағы шаруашылық командирлері — бригадирлердің қаталдығы мен қатыгездігін «әшкерелеген» өлеңдерді көп оқушы едік. Асқар «Құрыш қария» балладасында бізді аман алып қалған да, қиындықтан құтқарған да сол бригадирлердің қаталдығы деген түйін түйеді» [8, 5] — дей келе, назар аударарлық тұжырым деп ойын аяқтайды (баллада 11, 12 буынды $a - a - b - a$ шалыс ұйқаспен жазылған). Құрышбай бригадир арқылы мыңдаған тыл командирлердің бейнесін көзге елестете аламыз.

Қорыта айтқанда, Асқар Құрмашұлы — адамгершілікті ар тұтқан, адалдық жалауын желбіретіп өткен, өз замандастарының ешқайсысына ұқсамайтын ақын. Поэзияда өзіндік үні, дауысы бар, түркітану ғылымында өшпес із қалдырған ғалым Асқар Егеубаевтың туындыларын көңіл көзімен оқыған жұрт көкіректеріне ой саларына шүбә келтірмейміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Егеубай А. XX ғасырдың екі сағаты: Өлеңдер мен дастандар. — Алматы: Атамұра, 2005. — 176 б.
- 2 Алаштың Асқары. Мақала, өлең, естелік. — Алматы: Орда, 2008. — 352 б.
- 3 Кекілбаев Ә. Құбажонда құланиек таң атса... // Қазақ әдебиеті. — 2007. — № 47. — 23 қараша.
- 4 Шәріпов Ә. Сырбай Мәуленов творчествосы. — Алматы: Жалын, 1985. — 7-б.
- 5 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 109-б.
- 6 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. — Алматы: Ғылым, 1973. — 289-б.
- 7 Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока: О Ибн-Сине. — М.: Наука, 1961. — С. 161.
- 8 Егеубаев А. Құс жолы. Өлеңдер мен балладалар. — Алматы: Жалын, 1982. — 119 б.
- 9 Егеубаев А. Әділет: Өлеңдер мен поэмалар. — Алматы: Жалын, 1990. — 240 б.

Ж.С.Рамазанова

Жизнь замечательного человека

Критику, ученому, переводчику, тюркологу А.Егеубаеву исполнилось 60 лет

Статья посвящена творчеству известного казахского поэта и ученого Аскара Егеубаева. Дается анализ содержания некоторых лирических стихотворений, акцентируется внимание на выборе тем. К актуальным темам сегодняшнего дня поэт обращается в некоторых стихах, написанных в жанре баллады. Автор доказывает необходимость исследования лирической поэзии поэта и его творчества в целом.

Zh.S.Ramazanova

The life of a remarkable man

The given article is devoted to the prose of famous Kazakh poet and scientist Askar Yegeubayev. In the article lyrical poems have been thematically and structurally examined. The poet has pointed some actual themes in his poems written in the genre of ballade. The analysis of the given compositions shows the necessity of further research of lyric poems and his prose in the whole.

САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 811.512.122+81.373.612

Г.И.Байгунисова

Карагандинский университет «Болашақ»

Когнитивные основы употребления чисел в английском, казахском и русском языках

В статье проанализированы номинативные единицы английского, казахского, русского языков и выявлено их влияние на окружающую среду посредством анализа чисел.

Ключевые слова: числа, концепт «число», английский язык, казахский язык, русский язык, философия чисел, типы чисел, значения чисел, образные единицы с компонентом числа.

Как известно, в новой парадигме знаний язык рассматривается с позиции его участия в познавательной деятельности человека. Знания, используемые при передаче мысли посредством языка, не относятся лишь только к сфере лингвистики. Они структурированы как знания о мире, социальном контексте, о принципах речевого общения и т.п. Изданные за последние годы коллективные труды и монографии включают в себе важные теоретические положения о том, как хранятся наши знания об окружающей действительности, как они категоризируются в процессе коммуникации (Н.Д.Арутюнова, А.А.Залевская, Е.С. Кубрякова, В.Н.Телия и другие).

Знания о мире образуют собой ментальные сущности — концепты. По словам Ю.М.Лотмана, концепты — это концентрат культуры и опыта народа, это «сгустки культурной среды в сознании человека» [1; 447]. Таким своеобразным «сгустком культурной среды в сознании человека» является концепт числа. Модель концепта «число» была с разной степенью полноты разработана Ю.С.Степановым, Е.С.Кубряковой, В.Н.Телия. Число (лат. *numerus*) — это важный концепт во многих языковых картинах мира, так как представляет собой сущность всех вещей и отношений; это важнейшая категория логики и математики, это и философская категория (Пифагор, Каббала), средство максимального обобщения понятий. Тысячелетием остается необъясненной познавательная и практическая эффективность казалось бы всецело условных математических операций над числовыми консорциумами. Этот факт дает возможность не воспринимать числовой строй как неподвижный, застывший, «равнодушный».

Числа с глубокой древности играют важную и многогранную роль в жизни человека. Это одно из древних явлений и знаний, которые дошли до нас. Не удивительно, что они всегда привлекали пристальное внимание к себе. В Вавилоне во втором тысячелетии до нашей эры цифры представляли собой клинописные знаки для чисел *один, десять и сто*; все остальные натуральные числа записывались посредством их соединений. После ряда опытов с 60-ричной и другими системами человечество остановилось на 10-ричной системе чисел, так как она лучше всего соответствует устройству микрокосма и макрокосма. Согласно учению Каббалы, числа и буквы лежат в основе мира. Пифагор считал познание свойств чисел первой ступенью к эзотерическому знанию.

Число содержало в себе разгадку к пониманию гармонии Вселенной, оно воплощало в себе божественный порядок. Сакральная сила придавалась числам древними народами, им приписывался скрытый смысл и магия влияния на окружающий мир, так как было принято считать, что боги использовали числа для управления миром. Пифагор говорил, что «все в мире есть числа», «самое мудрое — число», «все расположено в соответствии с числами». Числа первого десятка, согласно учению пифагорейцев, наделялись особыми свойствами.

Числам древние люди приписывали особые, сверхъестественные свойства, практически в любой религии есть свои «священные числа». Одни числа сулили счастье и успех, другие могли вызвать удар судьбы, одни благоприятствовали путешественникам и воинам, другие — священным мистериям. Другим словами, числа выражали не только суммы, они являлись символами определенных качеств. Пифагор относился к числам как к символам божественного порядка и ключам к закону гармонии космоса. При этом он считал, что для каждого числа существует специальная символика, связанная с алхимией, искусством. Признанными специалистами в области применения чисел были древние индийцы, египтяне, иудеи. Сейчас трудно точно установить, когда именно зародились символические значения чисел. В древности философы и математики без труда понимали друг друга. Поэтому одни и те же ученые изучали числа с точки зрения философии и математики. Платон, Аристотель требовали от своих учеников уверенного владения математикой, а большинство математиков древности хорошо были знакомы с философией своего времени. Пифагор в шестом веке до н.э. объединил математические системы арабов, друидов, финикийцев и египтян с науками о природе человека. Тайны своих учений доверяли лишь узкому кругу посвященных.

Основоположителем европейского учения о числах был Пифагор. Его считают автором афоризма «Мир построен на силе чисел». В его школе познание свойств чисел являлось первой ступенью на пути к эзотерическому знанию. Книга Пифагора «Священное слово» не сохранилась, но об изложенных в ней принципах можно узнать из произведений его последователей — Филолая, Архита, Платона, Аристотеля, Порфирия.

Пифагор говорил: «Все вещи суть числа». Спроецировать это утверждение, в принципе, возможно на любое явление, но одним из самых наглядных примеров является музыкальный аспект. Пифагор открыл, что число имеет большое значение в музыке, причем музыка тесным образом связана с арифметикой (достаточно вспомнить арифметические термины «гармоническое среднее» и «гармоническая прогрессия»). Таким образом, по представлению Пифагора, числа обладают формой. Особенно хорошо это иллюстрируют такие понятия, как «квадрат числа» и «куб числа».

Пифагорейство определило число как принцип, придав научному объекту универсальное значение (прием, использованный позже и другими философами). Такое преклонение перед числом объясняется теми наблюдениями, которые проводились в пифагорейском союзе над явлениями окружающей жизни, но оно сопровождалось мистическими измышлениями, зачатки которых были заимствованы вместе с началами математических знаний из стран Ближнего Востока. Занимаясь гармонией, пифагорейцы пришли к выводу, что качественные отличия звуков обуславливаются чисто количественными различиями длин струн или флейт. Так, гармонический аккорд при звучании трех струн получается в том случае, когда длины этих струн сопоставляются с соотношением чисел 3, 4 и 6. Такое же соотношение было подмечено пифагорейцами и во многих других случаях. Например, отношение числа граней, вершин и ребер куба равно отношению чисел 6:8:12.

На основе подобных наблюдений в школе Пифагора возникло убеждение, что во всей Вселенной явления подчинены вполне определенным числовым соотношениям, т.е. существует «мировая гармония», что «элементы чисел являются элементами всех вещей и что весь мир в целом является гармонией и числом». Пифагорейцы считали, что число есть лежащая в основе бытия причина стройности и порядка, господствующей самородной связи вечного постоянства в мировом строе. Число — это закон и связь мира, сила, царящая над богами и смертными, условие всего определяемого, всего познаваемого. Вещи суть подражания числам. Отсюда исключительный интерес пифагорейцев к основе основ — арифметике, с помощью которой можно выразить все отношения между вещами и построить модель мира.

Изучая свойства чисел, пифагорейцы первые обратили внимание на законы их делимости. Они разбили все числа на четные — «мужские» и нечетные — «женские», или, иначе, «гномоны» и, что очень важно, на простые и составные. Пифагорейцы называли составные числа, представляемые в виде произведения двух сомножителей, «плоскими числами» и изображали их в виде прямоугольников, а составные числа, представляемые в виде произведения трех сомножителей, — «телесными числами» и изображали их в виде параллелепипедов. Простые числа, которые нельзя представить в виде произведений, они называли «линейными числами».

Основным в учении Пифагора является учение о числе, как сущности всего мира. Многообразие физических явлений подчиняется закону, являющемуся единством, космосом (употребление этого названия приписывается Пифагору), т.е. порядком, и основа этого порядка — число. Не арифметическое число, но число как метафизическая реальность, связь, закон мира, по отношению к которому арифметическое число есть лишь форма познания. Основой чисел является единица — воплощение

единства и гармонии Вселенной. Бог, как нераздельная сущность, имеет своим числом единицу. С момента проявления Бог двойствен (материя и дух, мужское и женское начало). Весь проявленный мир символизируется числом три: ибо как человек состоит из тела, души и духа, так и Вселенная делится на три сферы: мир естественный, мир человеческий и мир божественный. Подобно тому, как мировая троичность сосредоточена в единстве Бога, так и человеческая сосредоточена в сознании и воле, образуя таким образом тетраду. Пифагорейство предполагает существование десяти «принципов», порождающих космос. Космос — это гармония, тетрактис, совершенство, порядок, мера. Вселенная, созданная числом и противоположными принципами (конечность — бесконечность), ведет себя логически, соразмерно необходимости и меры. Первые из них положительные, вторые — отрицательные. В каждом числе Пифагор определял тот или иной принцип, закон, ту или иную активную силу. Противоположность между нечетными (высшими) и четными (низшими, порожденными из высших путем удвоения) числами проявляется в природе в виде ряда других противоположностей: свет и тьма, безграничное и ограниченное, доброе и злое, движущееся и покоящееся, мужское и женское и т.д. Естественный мир реально построен из чисел: тело ограничено плоскостями, плоскость — линиями, линия — точками. Точка — последний элемент Вселенной — тождественна единице. Иными словами, возникает соответствие между пространственным миром и числами: линия — «2», плоскость — «3», тело — «4». К числу сводится и мир духа: любовь и дружба отождествляются с восьмеркой, справедливость — с кратными числами. Особую важность Пифагор придавал числам «7» и «10». Состоящая из трех и четырех семь означает соединение человека с божеством. Число десять, образованное из первых четырех чисел, заключающее в себе число семь, есть совершенное число, единица высшего порядка, ибо выражает собой все начала Божества, сначала развивавшегося, а затем слившегося в новом единстве.

Особое место в доктрине пифагорейства занимало учение о душе и должном поведении человека. Пифагор выделял три составные части человеческой души: суждение (*nous*), разум (*phrenes*) и пристрастия (*thymos*). Душа есть единство этих трех составляющих, функциональная гармония, сложная триада. Душа вечна разумом, а остальные ее части (суждение и пристрастия) являются общими для людей и животных. Пифагор был последовательным адептом учения о метемпсихозе, считал, что после смерти человека его душа переселяется в другие существа, растения и т.д., пока опять не перейдет человеку, а это, в свою очередь, зависит от его земных деяний. Пифагорейцы видели души везде, им казалось, что даже воздух вокруг полон душ, которые шлют людям сны, болезни или здоровье. В «правилах» воспитания, основанных на идее о бессмертии души, обязательными были преклонение перед богами, почитание родителей, воспитание дружбы, смелости, уважения к старшим. Пифагору приписываются «Золотые стихи» и «Символы».

Как видно, пифагорейство представляет собой некую смесь научного и магического, рационального и мистического.

Отголоски древних учений о числах можно встретить в культурном наследии практически любого народа. Например, известный исследователь первобытной наскальной живописи Сахары Анри Лот говорит о том, что у африканского пастушьего племени фульбе число 7 символизирует единство целого, соединяя в себе мужское начало — 3 с женским — 4. В эпоху Возрождения пробудился интерес к древним учениям, в том числе и к учению о числах. В 1533 г. Корнелиус Агриппа издает «Оккультную философию», содержащую описание магических свойств чисел. Оккультисты XVIII и XIX вв., среди которых следует выделить Элифаса Леви, Теодора Лэба, доктора Папюса, Аебарроля, посвящают целые труды изучению свойств чисел, толкованиям Книги Творения и других каббалических сочинений.

Древнюю философию числа высоко оценивают и современные ученые. Наиболее авторитетным современным специалистом был граф Луи Гамон, более известный по прозвищу Кайро, долгое время состоявший советником У.Черчилля по оккультным вопросам. Главная его заслуга состояла в том, что он разработал учение, применимое в повседневной жизни. Согласно взглядам каббалистов, числа представляют собой бесформенные сущности, присутствующие во всех вещах и явлениях. «Каждое число имеет некую силу, которую цифра или символ для обозначения числа выражает не только количественно. Эти силы заключаются в оккультных связях между отношениями вещей и принципов в природе, выражениями которых они являются», — пишет Корнелиус Агриппа в своей книге «Оккультная философия». Любая вещь состоит из сущности, формы и имени, причем имя — важное связующее звено между сущностью и формой: именно благодаря ему сущность плюс форма образуют вещь. Имя есть результат определенного сочетания букв, через которые оно имеет численное значение и, таким образом, является выражением свойств одного из чисел. Современному человеку влия-

ние чисел более понятно с точки зрения психоанализа. Каждое число, в первую очередь простое, ассоциируется с определенными образами, которые закрепляются в подсознании. Каждый такой образ находится в гармонии с определенными родом деятельности, чертами характера и т.д. Например, число *один* вызывает в сознании человека образ кого-либо или чего-либо индивидуального: одинокого человека, отдельно стоящего здания, дерева, Солнца на небе. Число *два* ассоциируется со стрелой, имеющей начало и конец, с коромыслом весов, серповидной луной; *три* — с треугольником, семьей из трех человек; *четыре* — с квадратом, четырьмя сторонами света; *пять* — с пятиугольником, со звездами, с пентаграммой — магическим знаком и т.д. Поскольку мышление человека является образным, при обучении счету каждое число формирует в сознании соответствующий образ. Когда человек в своей деятельности встречается с числами, в его сознании активизируются участки, соответствующие образам этих чисел. Возможен и обратный процесс: некоторый образ, возникший в сознании человека, активизирует участки подсознания с образами, соответствующими тому же числовому значению.

Число, как понятие, сформировалось не сразу. Представление числа как определенного количества каких-либо предметов стоит у истоков возникновения этого понятия. Среди многих существующих гипотез появления числа можно выделить прагматическую, концептуальную (или вербальную) и ритуальную. Согласно прагматической концепции, числа возникли в результате коммуникативной необходимости. Концептуальный подход к проблеме зарождения чисел предполагает наличие у человека врожденного концепта числа один как точки отсчета и модели для конструирования следующих за ними чисел. В рамках ритуальной гипотезы возникновение числа рассматривается как результат деятельности человека — человек может воссоздать число.

С точки зрения В.В.Мартынова, числа — это элементы особого кода, с помощью которого описывается мир: числа лежат в основе музыки, поэзии, архитектуры и искусства в целом [2;450]. Это символы мировых начал, базисных элементов, на которых основано мироздание. Это своего рода универсальный язык. Если движение, согласно законам диалектики, представить в виде спирали, то числа — ее элементы, составные части проявления этого движения во времени. Числа — это этапы, рубежи прохождения во времени от формы и к форме того, что представляет собой само творение. Числа живут в мире так же, как живут в нем слова. Всё то, что представлено нам в образах и приобщённое к опыту, подлежит счислению. И, хотим мы этого или нет, существующее, не данное нам в ощущении, также может быть сочтено. Сопоставимость возможностей проявления счёта в положении реального и ареального является отражением мировой гармонии.

Сущее имеет определённую или реальность именно с того момента, когда оно способно выражаться пространственно-временными параметрами или отражать своё количественное состояние. Моментное параметрическое или количественное определение состояния чего-либо можно классифицировать относительной статической числовой характеристикой реальности.

Число, вместе с возможностью отражать количественную стороны феноменального, отражает и его качественную сторону. Данное становится понятным, когда следует сравнить разновеликие объёмы и получить значение превосходства одного над другим в некое количество раз.

С помощью чисел в мифологической картине мира передавалась качественно-количественная сторона явлений действительности. Качественная сторона определённости прослеживается и в отражении числами процесса перехода, изменения или трансформации бытия в небытие. Это положение можно классифицировать относительной динамической числовой характеристикой реальности. Возникает вопрос почему характеристики представлены в относительных величинах? Ответ на этот вопрос: заключается в том, что реальность, согласно специальной теории относительности Эйнштейна, включает четыре измерения, одним из которых является время. Время, принятое координатой, в системе связей теряет свою абсолютность и становится «относительной» величиной. Естественно, это касается феноменального мира и совершенно не обременяет мир ноуменов, где отсутствуют координаты пространства, времени и т.п.

Число в поле феноменального или ноуменального бытия является универсальным эквивалентом количественного и качественного отражения статики или динамики реальности. Есть число отражения бытия (настоящего), число-символ отражения небытия (прошлого или будущего) и число-символ перехода бытие-небытие или небытие-бытие.

Если принять, что небытие выражается неким символическим параметром и число перехода *небытие-бытие* есть функция и тоже символично, то следствие от данной трансформации может быть выражено символическим числом. Это очень интересно в том плане, что если то, что дано нам в

ощущении есть производное от символических ингредиентов (составляющих), то и само объективное мы должны воспринимать символически.

Лейбниц высказал интересное предположение о том, что числа различаются между собой лишь тем, что одни из них представляют себе вселенную яснее и отчётливее, чем другие; благодаря этому они располагаются в последовательный ряд ступеней, восходящих от тех чисел, которые имеют лишь неясные и смутные представления, к той, в которой находится только одно ясное и отчётливое представление обо всех остальных. Причём неясные и смутные представления относятся к ясным и отчётливым, как чувственные ощущения к деятельности рассудка. В этой системе ценно то, что она рассматривает числовое соответствие вещей как одно связанное целое, в котором каждый член занимает необходимое положение. Жизнь каждого числа находится в постоянном развитии представлений, вызванном внутренним стремлением к деятельности. Числа, отражающие или характеризующие определённые объекты, не статичны в своей сущности, они устремлены к усовершенствованию своих представлений. Результат же этого усовершенствования может быть обусловлен лишь содержанием ранее имеющегося представления. Исходя из того, что каждое число живёт в самом себе и каждое переживает одно и то же, создаётся впечатление взаимовлияния чисел друг на друга [3].

Исходя из посылки, что каждое число есть отражение мира в его целостности, но в то же время оно занимает определённую иерархическую ступень в ранге отражения этого мира, следует определение числовой бессознательности представлений. Бессознательное — область в монаде, не охваченная реальными представлениями, но это пространство заполнено информацией обо всём многообразии системы и её структуре, вплоть до высшего звена.

«Символическое понятие превращает чувственные впечатления в восприятия благодаря тому, что оно упорядочивает их в соответствии с формами нашего созерцания — пространством, временем и числом, и организует с категориями рассудка — категориями количества, качества, отношения, модальности» [4]. Вся окружающая нас реальность лишь символ, транслируемый восприятием на уровень нашего сознания. Наше понятийное отражение действительности через чувственное восприятие не абсолютное тождество существующему (в том числе объективному). Однако оперируя числовым рядом или символической системой (закономерной символической числовой последовательностью переходов), можно добиться в отношении сущего наиболее верной интерпретации. Как правильно отметил А.Н.Боголюбов, «до понятия предмета можно дойти лишь через категорию отношения» [4].

Объективная реальность, отражаемая числом, должна осознаваться как некое звено цепи непрерывного перехода объекта из одного состояния в иное, из состояния непроявленного (идеи объективного) в реальное и обратно. Тут необходимо ясно осознавать, что числа существуют в реальности, участвуют в его жизни, но не могут быть описаны категориями бытия. Нельзя описать число, используя цвет, вес, размер, период времени. Числа — понятия надматериальные и надбытийные. Исходя из платоновской посылки о формировании всего явного или реального через Идеи, можно заключить, что реальное появление чисел связано не с материальными, а с духовными (интеллигибельными) процессами. «Идеи существуют независимо от пространства и времени» [5], следовательно, исток проявления чисел должен быть связан с трансцендентальным или даже трансцендентным источником, что не одно и то же. Как известно, идеи не являются чем-то «внутри» наших мыслей, они существуют, будучи общезначимыми.

Описанные особенности зарождения чисел не могли не сказаться на появлении у них мистического ореола. Если обратиться к нумерологическим соответствиям, то можно обнаружить новые значения у чисел, которые нашли отражение в образных системах разных языков. При этом прослеживаются значения двух видов — универсальные, придаваемые тому или иному числу во многих языках, и специфические, присутствующие у числа только в том или ином языке. Рассмотрим значения некоторых чисел в языках.

Число «один» особенное, оно не образовано от других чисел и, таким образом, независимо от всех остальных, поэтому оно является источником всех других. Как количественное число, оно означает единицу, как порядковое — первенство.

Во многих культурах число *один* символизирует первичную целостность мироздания, соотносится с Богом, символизирует Всемирное Божество, неизменность Божественного Промысла, начало всех вещей, единство и в то же время бесконечность Божественного разума. Это свет, солнце как источник жизни. Оно воплощает собой высшую точку, центр Вселенной, единого отца всего мира. Согласно Библии, число *один* исключает все разногласия, ибо в нем нет второго или третьего, или четвертого, с которыми можно быть в согласии или разногласии. Пифагор расценивал это число как олицетворение мудрости и называл его Монадой. Числовая основа (единица), образующая числовое

множество (единство), образует монадное числовое множество (от греч. *monas* — единица или *monas* — единственность).

По мнению Готфрида Вильгельма Лейбница, «все монады приведены в движение согласно одному и тому же Божественному плану. ...Отдельная монада не подвержена влиянию со стороны других монад. Они так согласованно двигаются друг относительно друга, что возникает корреляция между... состояниями. Это происходит в силу своего рода одинаковой «запрограммированности» всех монад...все вещи, все монады общаются через Бога.... монады являются частью предустановленной гармонии» [5]. Высшая Сущность, или Бог, предстаёт прародителем, с одной стороны всего сущего, с другой — всего многообразия и в то же время иерархичности монад. Он покровительствует бытийности и небытийности, являясь созидателем и корректором всего комплекса состояний различных уровней мироздания.

С позиций древних философов (Декарт, Спиноза и другие), будучи элементом Хаоса, содержащего в себе потенции сущего, Бог соотнёс себя со всем хаотичным и реорганизовал его, «оплодотворив» энергией Абсолютной Идеи. С этого момента он стал Богом-Отцом. Если Бог есть порождающее начало, то он не подпадает под определение монады (по Лейбницу). Бог — надмонадная энергоинформационная и, по словам Аристотеля, сущность, лежащая в основе всего, — Абсолютная Субстанция. Эта Абсолютная Субстанция имеет отношение ко всему, раз через неё происходит субстанциональная и монадная корреляция. Это соотношение сознательно, разумно и естественно духовно, что транслируется и на процессы соотношения самих подведомственных Богу структур. Это значит, что духовная монада — иерархическое соотношение нумерологического содержания сущего.

Числа, как и другие концепты, подвержены категоризации. В некоторых случаях члены категории определяются или порождаются ее центральными членами, к которым применяются какие-либо общие правила. Лучший пример такого рода — числа.

Для большинства людей представление о натуральных числах связано с представлением о целых числах между нулем и девятью, а также с представлением об операциях сложения, таблицах умножения и правилах арифметики. Одноразрядные числа являются центральными членами категории «естественное число», которые по определенным принципам порождают всю категорию числа. В нашей системе чисел одноразрядные числа используются для представления о естественных числах в целом. Свойства больших чисел понимаются через свойства меньших чисел и, в конечном счете, через свойства одноразрядных чисел. Одноразрядные числа, в совокупности с операциями сложения, таблицами умножения и правилами арифметики, образуют модель, которая порождает все естественные числа и является метонимической: категория как целое воспринимается через меньшую подкатегорию.

Кроме того, существуют модели, которые делят естественные числа на подгруппы, в соответствии с определенными свойствами: четные и нечетные числа, простые и составные и т.д. Эти модели не являются метонимическими. Их действие основывается на классических аристотелевых принципах. Но они определяют только подкатегории естественных чисел. Категория как целое определяется с помощью метонимического переноса и порождения на основе одноразрядных чисел и правил арифметики.

Другие типы чисел тоже задаются метонимическими порождающими моделями, что делает картину еще более сложной: рациональные числа, действительные числа, комплексные числа, трансфинитные числа и т.д. Так, рациональные числа понимаются как отношение натуральных чисел, а действительные — как бесконечные последовательности натуральных чисел. Иными словами, рациональные и действительные числа определяются посредством метонимии через натуральные числа — подкатегорию, которая используется, чтобы породить более крупные категории.

Рассмотрим когнитивные основы формирования образных единиц с числовым компонентом в разных языках.

Один — это знак одиночества и человеческого «я». Так как обычно Божество изображают мужчиной и предполагают, что первым из людей был создан мужчина, то Монада обычно ассоциируется с мужским началом, это символ силы. Например, в казахском, английском, русском языках есть немало образных выражений, восходящих к этим значениям: *бір бас, бір тас болды; бір жеңген қол, бір жағадан бас шығарды; бір кісідей болды* (сохранили единство, сплотились); *бір есептен* (из одного источника, из одного расчета), *бір кісідей бар екен* (мужчина, достойный уважения); *бір қолы он болды* (о человеке, который один выполняет работу за десятерых. Здесь понятие «человек» заменено числительным «бір» — один). В английском языке: *once is no rule, one is no number* — один не в счет. В русском языке: *одному Богу известно; жить одним домом* (вместе, сообща вести хозяйство); *один другому не указ и т.п.* В приведенных примерах номинативная единица «один» олицетворяет челове-

ка. Также распространено значение исключительности, заключенное в числе «один». Например, в казахском языке об исключительном явлении, человеке могут сказать *бір тәбе* (букв. одна вершина); в русском — *один волк гоняет овец полк; один умен десять безумных водит*; в английском — *one, but a lion* (букв. один, но лев в значении «сильный, выдающийся»), *one man is worth a hundred and a hundred is not worth one* (букв. один стоит ста, а сто не стоят одного); *the one and only* — единственный, уникальный

Один (бір, one) имеет также значение «как все», «одинаковый». Например, в казахском языке *бір бас* (букв. одна голова в значении «одинаковый, без каких-либо различий»), «все вместе»: *бір жеңнен қол, бір жагадан бас* (букв. из рукавов — рука, из воротника голова видна в значении «объединиться, сплотиться») или *бір кісідей болды* (букв. как один человек в значении «дружно, сплоченно выполнили работу»). В русском языке значение одинаковости, схожести заключены в выражениях *в один голос; мерить на один аршин; на один покрой; один в одного; один к одному; подгонять всех под один колер; одним миром мазаны; все одно; на одно лицо; в одну дуду дудеть; на одну колодку; стричь под одну гребенку; ставить на одну доску; мочалка с мочалкой и вяжется; рыбак рыбака видит издалека, сплоченности — один за всех и все за одного*. В английском: *one for all and all for one* — один за всех, все за одного, *be at one (with smb.)* — одного мнения, быть заодно с кем-то; схожести: *one to one is odds* — один одного стоит; *it takes one to know one; one more won't hurt* — рука руку знает.

Число *один* включает в себе и мотив выбора, противопоставление одного события, ситуации, объекта другому: *one's too few, three's too many* — третий — лишний; *fortune to one is mother, to another is stepmother* — один радуется, а другой плачет; *one sews, another tears* — один шьет, а другой порет; *одному с женой утеха и радость, а другому печаль и горесть*

Наряду с позитивными значениями число *один* может указывать и на бессилие человека: англ. *one body is no body, one man, no man* — один в поле не воин; *one swallow does not make a summer* — одна ласточка весны не делает; *it is hard for one to withstand many* — одному против многих замыслить нельзя; каз. *жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас* — один и права голоса не имеет; русск. *один в поле не воин; один всем не услужить*; бесполезность чего/кого-либо: каз. *бір тиынға тұрмайды* — ни на что не годится, бесполезный, *бір есік, бір тесік заман* — трудное время; русск. *один конец* — о чем-либо неотвратимом, неизбежном, преимущественно о смерти.

Таким образом, среди универсальных значений числа *один* в рассматриваемых языках можно выделить такие, как отождествление числа *один* с человеческим началом, значение исключительности; одинаковость, схожесть явлений и предметов; значение сплочения, единства. На этом уровне присутствует и негативная коннотация у этого числа, обусловленная значением одиночества, бессилия, бесполезности.

С другой стороны, в каждом из языков присутствует свой взгляд на осмысление значения данного числа. В русском языке наблюдаются и значения «последний», «полностью», «очень быстро, не раздумывая», которые не распространены в других исследуемых языках: *все, до одного; с одного маху; одним росчерком пера*.

Специфические значения наблюдаются и в казахском языке. Образные единицы с числом *бір* могут обозначать кого-либо или что-либо чужое, нечто отдельное: *бір басқа* — чужой, отдельный; самого сильного: *бір деген* — в значении «вот он — самый сильный, самый крепкий»; практичность, бережливость: *бірді екі етті* — относиться к чему-либо с особой бережливостью, практичностью; делать что-либо с выгодой; бедность: *бір қолы екеу болып көрінгенде* — о совсем обедневшем человеке.

В основном число *один* в символическом переосмыслении несет положительную коннотацию. Если рассматривать другие языки и культуры, то можно наблюдать, что это число рассматривается как число созидания. Например, в даосизме *один* — это Первые Небеса, небо как первопричина всего. Это число часто сопоставляется с Дао, Домом духа, Единым дыханием, серединой всего. Управляющее человеком начало — это число *один*. Земной центр, всезнающий первобытный дух, корень, середина земли — все это ассоциируется в даосизме с числом *один*.

Другое число, также широко переосмыслимое многими этносами — это число *два* или Дауду, как его называли пифагорейцы. Это число утверждает имеющиеся два различия, это первое число, посредством которого мы можем разделять. *Два* представляет собой как разнообразие, так и равенство, справедливость. Понятие о разнообразии выводится при сопоставлении таких понятий, как ночь и день, хорошее и плохое, богатство и бедность, радость и печаль, любовь и ненависть. *Два* может олицетворять равновесие, гармонию, согласие, симпатию. Это символ двойственности. Если *один* — это воплощение всего мужского во многих культурах, то *два* традиционно ассоциируется с женским на-

чалом. Сама природа, социальная система основаны на принципе бинарности. Это принцип научного устройства мира. Связь и борьба противоположностей, смысл соединения и взаимодополнения сосредоточены в этом числе. Священный союз мужского и женского, благодаря которому происходит продолжение жизни; Солнце и Луна, свет и тьма — вот далеко не полный перечень бинарности существования. Сравнение шло и на уровне физиологии — две руки, два глаза и т.п.

В разных языковых картинах мира указанные значения числа *два* переосмысливались неоднозначно, хотя и здесь прослеживаются универсальные моменты.

Универсальность значений этого числа, обусловленная общей природой человека, пролеживается в следующих номинативных единицах.

Указание на имеющиеся два различия: *екі дүние* — два мира: мир земной — обманчивый, мир после смерти — мир реальный; *екі рұқ* (диал.) — разное; *екі аяғын бір етікке тықты* — выражение основано на различии *бір* — *екі*, создающее контраст в значении «ввести в растерянность кого-либо» (букв. засунуть чьи-то обе ноги в один сапог); *there are two sides to every question* — всякая вещь о двух концах; *палка о двух концах*; *дважды жена бывает мила* — в избу ведут, да вон понесут;

Несовместимость двух сил, двух похожих вещей, явлений: *екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды* — о трудности сосуществования рядом двух лидеров (букв. головы двух баранов — самцов не могут поместиться в одном казане); *два медведя в одной берлоге не уживутся* (два кота в одном мешке не улежатся; два вора в одном лесу не уживутся); *два жестких жернова хорошей муки не намелят*; *two kings in one kingdom cannot right at once* — два черта не живут в одном болоте; *две любви в одном сердце не поместятся*; *две ипаги в одних ножнах не живут*; *двум головам на одних плечах тесно*; *two dogs over one bone seldom agree* — двум собакам одной кости не поделить

Необратимость событий, невозвратность прошлого: *екі айналып келмейді* — о невозвратности жизни, *екі болмайды* — о неповторимости какого-либо события, решения; *you cannot have two forepoons in the same day* — два века не проживешь, две молодости не перейдешь; *два раза молодому не быть*; *два раза не умирать*; *дважды лето не бывает*

Символ двойственности: *екі басты самұрық құс* (двуглавая птица самрук), которая, согласно преданиям, существовала в древности и стала символом насилия, *двугавый орел*, *двуглавый дракон*; отрицательную коннотацию несут в себе номинативные единицы *екі ұшты болды*; *екі жүзді (бетті)*, *екі сөзді кісі* — о невнушающем доверия человеке, поступке; *двуликий Янус*, *двуличный*; *на два фронта*; с противоположным значением: *екі сөз жоқ*, *екі сөйлемес болар* — о человеке, который выполняет обещания, держит свое слово, ответственный — данные значения образованы на отрицании двух действий (букв. два раза не говорит).

Смысл соединения и взаимодополнения: *екі көздің біріндей* — о самом близком человеке, степень близости людей сравнивается с неразрывной связанностью двух глаз друг с другом (букв. один из двух глаз); *екі жақтады* — две стороны, два человека объединили усилия; *екі жарты, бір бүтін болды* — об объединении усилий; *екі елі ажырамайды* — всегда быть рядом, вместе; *екі тізгін, бір шылбыр* — о возможности кого-либо взять в свои руки власть с целью объединения людей и руководства ими; *every couple is not a pair* — два сапога пара; *два друга* — мороз да вьюга; *it takes two birds to make a nest* — без пары не живут и гагары; *two in distress make sorrow less* — вместе и горе легче переносить; *never choose between two things, take them both* — оба лучше

Нерешительность, неопределенность, безрезультатность: *екі ойлы болды* — быть в нерешительности (букв. между двумя думками); *екі ортада* — бесполезность, никчемность.

Разъединение: *екі жақ болды* — о разрушении целого на две части, стороны; *two of a trade seldom agree* — два свояка, а промеж их пестрая собака

Невозможность выполнить два дела сразу: *екі кеме құйрығын ұстады* — о человеке, который взялся одновременно выполнять несколько дел, но не смог ни одно завершить; *за двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь*; *сидеть между двух стульев*; *no man can do two things at once*; *two bigs will not go in one bag* — два дела разом нельзя взять в руки; *no man can serve two masters* — двум господам не служат;

Одновременное достижение нескольких результатов: *екі қоянды бір таяқпен ұрып алды* — уметь разом выполнить два дела; *убить двух зайцев*

Короткий разговор: *екі ауыз сөз* — короткий содержательный разговор; *на два слова*; безрезультатность из-за спешки: *he gives twice who gives quickly* — дважды дает, кто скоро дает.

Трудность, опасность ситуации: *екі оттың арасында қалды* — оказаться в трудной ситуации; *екі талайда*, *екі талай күн*, *екі ұдай шақ* — трудное, тяжелое время; в русском языке: *оказаться меж двух огней*

Обозначение человека и в казахском языке — *екі аяқты*, и в русском — *двуногий* несет в себе отрицательную коннотацию.

Помимо универсальных значений, число *два* в исследуемых языках проявляет и специфические. Так, в казахском языке со словом *екі* образуются номинативные единицы, демонстрирующие отношение к работе, к человеку, к определенным жизненным ситуациям. Например, выражение *екі етегін түрінді* обозначает готовность к работе, иногда к дальней дороге. Значение успеха в чем-либо заключено в таких сочетаниях, как *екі орайды* — отличиться, достичь успеха; *екі жеп биге шықты* — найти удачный выход в создавшейся ситуации, в работе. Отношение к человеку, его характеристика может быть образно выражена через следующие номинативные единицы: *екі қолын құсырды* — оказать уважение, почет; проявить уважение к старшим; *екі туып, бір қалғаны емес* — о чужом человеке; *екі шоқып, бір қарады* — об осторожном человеке; *екі құлағынан басқа адал қарасы жоқ* — очень бедный человек; *екі сөзді көтермеді* — о человеке, который не понимает шуток; *екі басын ұстап, ортасынан тістеп* — о жадном человеке. Характеристика негативной ситуации проявляется в выражениях *екі қолын мұрнына тығып қалды* — лишиться чего-либо; *екі қолын төбесіне қойып* — остаться ни с чем, разочароваться, потерять веру. семантика борьбы, сражения обозначена в номинативной единице *екі қолы жағасына болды*. *Екі дүние бір қадам* — обозначения безразличия, равнодушия. Неэкспрессивное значение содержится в обозначении времени — сочетания *екі бастан* указывает на давнее время, а ряд сочетаний характеризует сумерки — *екі кештің арасында, көз байланар байланбаста*.

С точки зрения В.В.Масловой, данное число сопряжено в русской языковой картине мира в большей степени с негативными коннотациями. Человеческие двойники считались плохим предзнаменованием [6; 101]. Однако в системе образных единиц, зафиксированных на уровне лексикографических источников, негативное значение заключено в немногих номинативных единицах: *черта с два; два брата хвалились, да оба никуда не сгодились; дважды дает, кто скоро дает*. При обозначении быстроты действия, а также предвидения ситуаций, событий в русском языке, в отличие от других рассматриваемых языков, используется число *два*: *в два счета, видеть на два аршина под землей*. В русском языке, как и в английском, в основе многих образных единиц с числом *два* лежит взаимоисключение, взаимоотрицание или противопоставление двух объектов, явлений: *two attorneys can live in a town when one cannot; if two ride on a horse, one must sit behind* — *два в поле воюют, а один горюет; not even Hercules could contend against two; two to one is odds* — *два одному пать; two heads are better than one* — *одна голова хорошо, а две лучше; it takes two to tango; two dry sticks will kindle a green one* — *две головы курятся, а одна гаснет; два вора дерутся — честному польза*.

Многие универсальные значения этого числа, свойственные русскому языку, не наблюдаются в казахском и редко встречаются в английском языке.

Три или Триада — одно из почитаемых многими древними философами как совершенное число. Оно так же, как и *один*, символизирует начало и творческое развитие, символизирует природную силу, силу перемен. Пифагорейцы верили в существование трех миров — нижнего, верхнего и среднего, а последователи Сократа и Платона признавали наличие трех основных принципов — Матери, Идеи, Бога. Во многих культурах почитается троица. Это и три источника света — Солнце, Звезды, Луна; три начала — небо, земля, человек; три высших области — земля святая, земля реальная, земля бессмертная и т.д. Существует три измерения пространства — высота, длина, ширина; три стадии времени — прошлое, настоящее, будущее; три состояния вещества — твердое, жидкое и газообразное; три царства природы — животное, растительное и минеральное.

Можно сказать, что триада передает полноту и осуществление; ее символом является треугольник — фигура, образованная соединением трех точек. Первая геометрическая фигура имеет три элемента, и она представляет собой площадь. Поэтому число *три* устанавливает то, что твердо, реально, вещественно, завершено и целно — божественное совершенство.

С точки зрения Библии видно, что все вещи, которые особо завершены, отмечены этим числом. Число *три* является первым из четырех совершенных чисел, следующее будет число *семь* — число завета или духовного совершенства. Затем число 10 — число порядкового совершенства (десять заповедей) и число 12 — число совершенного правления. В христианстве наивысшим воплощением Триады является Троица, а в Святом Писании упоминаются три мудреца, пришедших с дарами, три архангела, три добродетели. *Три* означало триединство мира — отец, сын и святой дух. У индусов, например, существует понятие «триединство Бога», трехлепестковый лотос у них в большом почтении.

В Библии числа имеют символическое значение. Например, три пальца складывают вместе, чтобы осенить себя крестным знаменiem. Почему три, почему не один палец, не пятерня? Три — это символ Пресвятой Троицы, складывая так пальцы, человек исповедует свою веру в Бога — Отца, Сына и Святого Духа. А два пальца, прижатые к ладони — это символ двух природ Христа (Бог и Человек).

Выделяются три характерные черты Бога — Всемогущий, Вездесущий, Всеведущий. Времена образуют три великие разделения — прошлое, настоящее и будущее. Полная человеческая способность образуется из мысли, слова и дела.

У казахов цифра 3 пронизывает все обряды рождения и похорон. Человеческая душа представлена тремя видами: «ет-жан», «шыбын-жан» и «рухи-жан». После смерти человека ет-жан уходит в небо, шыбын-жан — в землю, рухи-жан остается в доме умершего. Перед выносом тело умершего три раза поднимали и опускали.

Юрта внутри также делилась на три части: околodверную, серединную и тор — центральную. Юрта были символом космоса и триединства Вселенной, символом освоенного пространства.

В языческих верованиях можно встретить большое количество разных троек: жертву трижды проводят вокруг алтаря перед жертвоприношением; молитвы повторяются трижды, чтобы придать им силу; жрица Аполлона сидела на треножнике, который назывался треногой истины и т.п. Этот отголосок языческой веры — сакральная троекратность определенных действий — прослеживается в образных системах многих современных языков — в казахском языке *ер кезегі үшке дейін* — в значении «повторить еще раз». Эта номинативная единица уходит корнями в традицию, когда народные батыры боролись до трех раз, вступали в различные состязания тоже до трех раз. Троекратность может быть использована и для усиления впечатления — *табанын үш тартып жеді* в значении «испытывать сильные материальные затруднения».

В русском языке говорят *до двух раз прощают, а в третий раз бьют; трою числом лучше; без тройцы дом не строится* — говорится в оправдание (что-либо хорошее делается с третьего раза); *бог трою любит*. Эквивалентами этих казахских и русским выражений могут выступать такие английские единицы, как *three strikes and you're out; the first faults are theirs that commit them, the second theirs that permit them; all good things come in threes; number three is always fortunate; all things thrive at thrice; third time's lucky*. *Три* может быть использовано и для указания на размер — *от горшка три вершка* в значении «очень низкий, маленького роста, маленький»; *с три короба* — очень много (наговорить, наобещать, наврать и т.п.); *one's too few, three's too many* — один слишком мало, три — слишком много.

Это число часто использовалось в народной философии в исследуемых языках как обозначение определенной дистанции в отношениях, в расстоянии: казахское *үш қайнаса, сорпасы қосылмайды* — отсутствие каких-либо отношений между людьми, чужие люди; русское *за тридевять земель* — очень далеко. Излишнее скопление людей в образных системах английского и русского языков также определяется посредством числа *три*: *третий — лишний; two is company, three is a crowd* (букв. два — это компания, три — это толпа). Во многих фольклорных традициях число *три* символизирует разделение. В русских сказках герой обычно стоит на перепутье трех дорог, в казахском языке понятие разветвления, разъединения обозначено образом *үш мүйіз болды; үш тоғыз [айыбы, сыйлығы]* — подарки или штраф, разделенный на три группы, каждая из которых состоит из девяти предметов, частей.

Надо отметить, что число *три*, в отличие от других чисел, не имеет в рассматриваемых языках много универсальных значений. Оно широко употребительно во вторичной функции означивания, но часто интерпретируется в каждом языке по-своему. Так, в казахском языке значение внезапности действия образно выражено в единицах *ажалынан үш күн бұрын өлді* (букв. умер на три дня раньше обозначенного свыше смертного часа) — внезапно умереть; *үш ұйқтаса, ойда жоқ* (букв. не приснилось бы подобное даже в трех снах) — нечто неожиданное, внезапное.

В образных единицах часто символизируются три заветных человеческих желания, что существует во многих культурах, но в казахской культуре эти желания собраны под числом три: *ошақтың үш бұтына берсін!* (букв. пусть будет благословенен ваш казан с трех сторон) — пожелание благополучия семье; *үйірмен үш тоғыз* (букв. три круга по девять) — пожелание удачной охоты; *ошақтың үш бұты деп отыр (ошақтың үш бұтынан тіледі)* — молить о благополучии детей, семьи, переживать за семью.

С понятием *ошақтың үш бұты* ассоциируется и действие «заниматься домашним хозяйством» — *ошақтың үш бұтынан шықпады*.

В русском же языке число *три* может быть задействовано в номинативных единицах, опосредованно указывающих на насилие: *гнуть в три дуги, гнуть в три погибели, в три шеи* в значении «грубо, с бранью, побоями»; предвидение — *видеть на три аршина в землю*.

Как и число *один, три* считается мужским знаком.

Таким образом, рассмотренные в данной статье когнитивные основы формирования образных единиц с компонентом числа в казахском, английском и русском языках, позволяют говорить о том, что числа, являясь универсальными представителями сущего, могут выступать как представители бытия и небытия, обладают внепространственными и вневременными качествами. В объективном мире числа выполняют отражающую (выражающую), описательную (показательную) или представительную (символическую) роль.

Список литературы

- 1 Лотман Ю.М. Семиосфера. — СПб.: Искусство, 2000.
- 2 Мартынов В.В. Основы семантического кодирования — М., 2001.
- 3 История математики с древнейших времен до начала XIX столетия / Под ред. А.П.Юшкевича: В 3 т. — М.: Наука, 1970. — Т. I.
- 4 Боголюбов А.Н. Математики, механики: Биограф. справ. — Киев: Наук. думка, 1983.
- 5 Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи: Пер. с англ. И.М.Стеблин-Каменского; Послесл. Э.А.Грантовского. — М., Гл. ред. восточной литературы изд-ва «Наука», 1987.
- 6 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику — М., 2004.

Г.И.Байғонысова

Қазақ, ағылшын, орыс тілдерінде сандарды қолданудың когнитивті негіздері

Мақалада ағылшын, қазақ, орыс тілдеріндегі номинативті бірліктерге негізделе отырып, мазмұнында сандарға сарап жүргізу арқылы қоршаған ортаға әсері жан-жақты зерделенген.

G.I.Baygunisova

Cognitive basis of the usage of numbers in English, Kazakh and Russian languages

In given clause on the basis of the analysis of the English, Kazakh and Russian nominative units containing in the names of numbers, the specific moments of perception of world around by carriers of the specified languages through a prism of the philosophy of a life are revealed.

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ӘОЖ 811.512.122:378.096

Г.Х.Әбдірахманова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Кредиттік жүйедегі қазақ тілін деңгейлеп оқыту тәжірибесінен

Мақала қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылатын, оқытудың көп деңгейлі жүйесіне арналған. Осы мақсатта деңгейлі оқытудың міндеттері, қағидалары мен ерекшеліктері қарастырылды. Мысал ретінде ҚарМУ-да арнайы қазақ тілі бойынша оқытудың 1,2 және 3 деңгейлеріне арналып жасалған оқу-әдістемелік кешендер салғастырылды. Нәтижесінде деңгейлеп оқытудың тиімділігі анықталды.

Кілтті сөздер: кредиттік жүйе, қазақ тілін оқыту, деңгейлеп оқыту, деңгейлеп оқыту тәжірибесі, тілдерді оқыту әдістемесі, лексикалық минимум, грамматикалық минимум.

Тілдерді оқытудың әдістемесі ғылымында оқытудың тиімділігін арттыру үшін көптеген жаңа бағыттар іздестіріліп, олардың қорытындысында сатылы деңгейлеп оқыту әдісі енгізілгені белгілі.

Қазір біздің университетте де осы әдістеме деңгейлеп оқыту деп енгізіліп, тәжірибеден өтуде.

Жалпы әдістемеші-ғалымдар бұл тәсілді үш, бес, тоғыз деңгей деп беріп жүр. Ал біз бүгінде кредиттік жүйедегі осы үш деңгейлі оқыту әдістемесімен химия факультеті студенттерін оқытып, тәжірибеден өткізудеміз.

Деңгейлеп оқытудың басты ерекшелігі — білім беру, оқыту, үйрету үрдісін топтап, жіктеп бөледі, әр деңгейдің өзінің лексикалық, грамматикалық минимумы болады, үйренушінің әрбір деңгейдегі білімін өзі бақылайды, оқу материалдары бір деңгейден екінші деңгейге қарай күрделі болып, яғни қарапайымнан күрделіге қарай өтіп, отырады [1].

Деңгейлеп оқытудың негізгі принципі — тілдік материалдарды кәдімгі өмір шындығындағы жағдайлардың негізінде ұйымдастырып қолдану.

Тілді кәсіби ептілікке үйрету бағытындағы жүйе 0-ден жоғары деңгейге дейін белгіленеді.

Ал біздің тәжірибемізде ол сөйлеу деңгейін анықтай отырып топталады. Өйткені біздің студенттер — мектеп табалдырығында қазақ тілін оқып, арнайы бағдарлама бойынша үйреніп келгендер. Сондықтан біз алдымен 1-курс студенттерін тест және сөйлесім арқылы тексеріп, соның нәтижесі бойынша үш деңгейге бөлеміз.

Бірінші деңгей студенттерінің сөздік қоры аз. Сұрақтарға қысқа жауап береді. Жай сөйлем құрай алады. Сөйлем құрағанда оңай сөздерді қолданады. Түсінеді. Жауап беруде қиналады. Сұрақ қою үшін көп ойланады. Ерекше дыбыстарды дұрыс айта алмайды. Жазуда қателер жібереді.

Екінші деңгей студенттері өзі білетін тақырыптар бойынша сұрақтарға жауап береді. Сөздік қоры біршама бар. Қарапайым сұрақтарға еркін жауап береді. Түсінуі жақсы, бірақ ойын жеткізу үшін қиналады. Өзі, отбасы және достары туралы қысқаша айта алады. Олар жөніндегі сұрақтарға жауап береді. Грамматикадан біршама хабары бар. Жазуда қате жібермеуге тырысады.

Үшінші деңгей студенттері — бұл топқа көбінесе орыс тілді қазақ студенттері кіреді. Сонымен қатар мектепте қазақ тілін жақсы меңгерген студенттер осы топқа бөлінеді. Олар өзара сұхбаттаса алады. Сұрақтарға еркін жауап береді. Дыбыстауда қателесуі мүмкін. Жақсы түсінеді. Грамматиканы біршама жақсы меңгерген. Өз ойын толық жеткізуге тырысады, бірақ кейде қателеседі. Тез сөйлеуге сенімсіз. Қарапайым сөздермен қатар күрделі сөздер мен сөз тіркестерін пайдаланып, асықпай сөйлеуге тырысады.

Жалпы деңгейлеп оқыту тілді қалай меңгергенін анықтап отыруға мүмкіндік береді.

Ғалым Қ.Қадашева деңгейлер арасындағы критерийді (белгіні) былай көрсетеді [1]:

1. Деңгейлер бір-бірінен жекеленбейді, тілдік «бөліктер», олар бір-біріне өте жақын байланыста болады.

2. Деңгей бойынша оқытудың ең негізгі бағыты — дайын үлгідегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестері арқылы ойын айтудан бастап, өзі мәтін құрып, өз сөзімен белгілі бір тақырыпты кеңейтіп, дамытып айтуға дейін жеткізу.

3. Деңгейлік оқытудың негізінде үнемі сөйлеу іс-әрекетінің төрт түрі анықталады. Тыңдау — сөздік қордың алғашқы қадамы, құпиясын ашатын кілті. Тыңдау бірінші деңгейден бастап-ақ іске асуы керек. Тыңдауға арналған мәтіндер үйренушінің қабілетіне қарай ұсынылуы керек. Ғалымдар бастауыш деңгейдің барлық сатыларында оқу мен жазуды кейінге қалдырады.

4. Деңгейлік оқытуда интервью алу, ақпарат беру, прагматикалық төрт сәйкестік: ой, грамматика, пайымдау, сөзді қолдануға төселдіру қарастырылады.

5. Білімін бағалау баллдық жүйемен жүзеге асырылады.

6. Тілді үйрету деңгейі спиральді түрде жүзеге асады.

7. Деңгейдің негізгі белгілерінің бірі — жандандыру, яғни көрнекілік, оқу материалдарын меңгеру, оқу мен тәрбиенің бірлігі және жүйелілік пен жалғастықты үнемі қолдану. Фонетикалық минимум, коммуникативтік минимум, грамматикалық минимум, етістік минимум, лексикалық минимум және оның сыртында ең қажетті міндетті іс (функция), контекст, тақырып немесе мазмұн, сөйлеудің дұрыстығы мен мәтін типтері.

Біздің тәжірибемізде кредиттік жүйедегі деңгейлеп оқыту үшін арнайы оқу-әдістемелік кешендер дайындалды. Бұл кешендер әр деңгейге қойылатын талаптарды ескере отырып, студенттердің сол деңгейдегі сөйлесімін ескере отырып жасалды.

Химия факультетіндегі оқу-әдістемелік кешенді жасау барысында кәсіби бағытқа көп көңіл бөлгенімізді айта кеткен жөн. Әр деңгейдегі сабақтарды мультимедиялық сабақ түрінде өткізу де өте қолайлы. Мысалы, кредиттік оқыту жүйесіндегі тілді деңгейлеп үйретудің химия факультетіндегі сабақ үлгілерін қарастырайық.

І-деңгей.

Тақырып: Қарым-қатынас мәдениеті. Танысу. Отбасы. Туыстық атаулар [2].

Грамматика: қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері, сұраулық шылаулар, сұрау есімдіктері, сұраулық сөйлем, дыбыстардың жіктелуі, тәуелдік форма.

Сұхбат-мәтін.

Танысу.

Лексикалық минимум. Сәлем! Сәлеметсің бе? Сәлеметсіз бе? Амансыз ба? Амансың ба? Ассалаумағалейкум, уағалейкумассалам, ат, есім, аты-жөні, мекенжайы, көшесі, ықшам ауданы, жұмыс орны, телефон нөмірі, ұялы телефон, ғимарат, СОӨЖ, сабақ кестесі, ауысым. Қайырлы таң! Қайырлы күн! Қайырлы кеш! Кеш жарық! Қайырлы түн!

I. — Сәлем! (Қайырлы таң!)

— Халің қалай?

— **Мына кісі** кім?

— Бұл менің досым.

II. Танысу.

— Танысып қояйық, менің атым — Баян.

— Мен Динарамын.

— Танысқаным қуаныштымын.

— Сен қайда оқисың?

— Мен мектепте оқимын.

— Мен Қарағанды мемлекеттік университетінде оқимын.

— Өте жақсы.

III. Қайда оқисың?

— Амансың ба, Айнаш?

— Хал қалай, Айнұр?

— Сен осында оқисың ба?

— Иә, мен химия факультетіне оқуға түстім.

— Тамаша. Мен қуаныштымын.

VI. Сабақ кестесі.

- Сәуле, сабақ кестесін қайдан көруге болады?
- Сабақ кестесі 3-қабатта, деканаттың жанында ілулі тұр.
- Мен жазып алайын.

V. — Жадыра, мен сабақ кестесін алдым. Аптасына алты күн оқимыз.

- Қай ауысымда оқисың?
- Таңертеңнен түске дейін.
- Сабақ нешеде басталады?
- Сағат 8³⁰-да басталады.
- Қай ғимаратта оқисыңдар?
- Бас ғимаратта.
- Қазақ тілі аптасына неше рет болады?
- Алты рет. Үш сабақ және үш СОӨЖ.
- Қандай жақсы!

VI. Ертеңгі сабақ.

- Ертең қандай сабақтар болады?
- Ертең бірінші сабақ — Қазақстан тарихы.
- Ағылшын тілі бар ма?
- Жоқ, ағылшын тілі жұма күні болады.
- Ертең қазақ тілі және менеджмент пәндері болады.

Тапсырмалар:

1. Сұхбатты ұнтаспадан тыңдаңыз.
2. Біліп алыңыз:

Ер адамдар бір-бірімен «Ассалаумағалейкум» деп амандасады. Бұл сөз «Сізге Алланың нұры жаусын» деген мағынаны білдіреді. Бұған «Уағалейкумассалам» деп жауап береді, оның мағынасы — «Сізге де Алланың нұры жаусын».

3. Сұрақтарға жауап беріңіз.
 - Сіздің (досыңыздың) аты-жөніңіз кім?
 - Сіз (досыңыз) қайда тұрасыз?
 - Сіздің (досыңыздың) мекенжайыңыз қандай?
 - Үй телефоны (ұялы телефон) бар ма?
 - Оқу орнының мекенжайы қандай?
4. Кестеге таныстарыңыз туралы жазыңыз.

Р/с №	Аты-жөні	Мекен-жайы	Үй телефоны	Оқу орны	Оқу орнының мекенжайы	Жұмыс орны	Жұмыс орнының мекенжайы	Ұялы телефоны
1								
2								
3								

5. Сіз Астана қаласына конференцияға келдіңіз. Қонақ үйдегі бөлмелес адаммен танысыңыз.

6. Сұхбаттарды жатқа біліңіз.

Менің отбасым

Лексикалық минимум: отбасы, ата, әже, әке, ана, шеше, ата-ана, аға, жеңге, сіңілі, әпке, жезде, қарындас, іні.

Біз Қарағанды қаласында тұрамыз. Біздің отбасымыз үлкен. Менің атам, әжем және әке-шешем бар. Атам 65 жаста. Әжем 62 жаста. Атамның аты — Есен. Әжемнің аты — Зере. Олар зейнеткерлер. Ал әкем — Қанат, шешем — Гүлнәр. Әкем осы қалада кенші. Шешем — дәрігер. Менің екі ағам, әпкем және қарындасым бар. Үлкен ағам Серік үйленген. Ол — экономист. Жеңгем Сәуле — есепші. Екінші ағам — студент. Ол Алматыда оқиды. Ал әпкем Әлия мен жездем Мақсат Теміртауда тұрады.

Олар Тұран Әлем банкісінде жұмыс істейді. Қарындасым Әсел мектепте 10-сыныпта оқиды. Мен Қарағанды мемлекеттік университетінің экономика факультетінде оқимын.

Тапсырмалар:

1. Мәтінді тыңдаңыз.
2. Мәтінді мәнерлеп оқыңыз.
3. Төмендегі сөздердің оқылымына, айтылымына, жазылымына көңіл аударыңыз: *әже, әке, аға, жеңге, әпке, сіңілі, қарындас, іні*.
4. Сызбаны пайдаланып, досыңыздың отбасы туралы әңгімелеңіз.
5. Еске түсіріңіз. Тәуелдік жалғау.

Сөздің жекеше түрде тәуелденуі				
Жақ \ Сөздің соңғы дыбысы	Дауысты дыбыс болса		Дауыссыз дыбыс болса	
1. Менің	(-м) балам	(-м) әкем	(-ым) досым	(-ім) үйім
2. Сенің	(-ң) балаң	(-ң) әкең	(-ың) досың	(-ің) үйің
2. Сіздің	(-ңыз) балаңыз	(-ңіз) әкеңіз	(-ыңыз) досыңыз	(-іңіз) үйіңіз
3. Оның	(-сы) баласы	(-сі) әкесі	(-ы) досы	(-і) үйі
4. Буын	Жуан	Жіңішке	Жуан	Жіңішке

6. Сұхбатты толықтырып, жалғастырыңыз.
 - Әсем, сенің отбасың шағын ба?
 - Жоқ, _____ отбасым _____ емес, _____.
 - Әсем, _____ атаң бар ма?
 - Иә, менің _____ бар. _____ зейнеткер.
 - Сенің _____ бар ма?
 - Жоқ, менің _____ жоқ.
7. Көп нүктенің орнына өз туыстарыңыздың есімдерін жазыңыз:

... — әпкемнің үлкен ұлы...,... — әпкемнің қыздары.... — ағамның кіші қызы.... — ағамның ұлы.... — інімнің қызы.... — інімнің ұлы.
8. Бейнетаспадағы отбасы туралы жазыңыз және ауызша әңгімелеңіз.
9. Ситуациялық ойынды дамыт. Сенің досың Мәскеуден келді. Досың құрбыларыңмен отбасында отыр. Танысыңыздар.

II-деңгей.

Тақырып: Менің отбасым. Туыстық атаулар. Визиттік карточка [3].

Грамматика: Қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері, сұраулық шылаулар, сұрау есімдіктері, сұраулы сөйлем, тәуелдік жалғау.

Мәтін:

Қарым-қатынас — белгілі бір әлеуметтік ортадағы адамдардың өзара түсіністігінен туындайтын күрделі қоғамдық үрдіс. Қарым-қатынастың жүзеге асуының бірнеше жолдары бар. Соның ішінде тілдік қатынастың орны ерекше. Адам қарым-қатынасындағы ерекше орын алатын сәлемдесудің өз әдебі, жөн-жосығы бар. Қазақ дәстүрінде сәлемдесудің бірнеше түрі қалыптасқан. Мәселен, жасы кішілер үлкендермен, ақсақалдармен кездескенде әдетте «ассалаумағалейкум» деп қол алысады. Оған жауап, яғни сәлемді қабылдау ретінде, «уағалейкумассалам» сөзі қолданылады.

«Ассалаумағалейкум» — Ей, бауырым! Бейбітшілік, тыныштық, сенім, бақыт, көркем суретте болған әр нәрсе сенікі болсын дегені. «Уағалейкумассалам» — өзіңізге де тыныштық, бақыт болсын дегені.

«Сәлем» сөзі негізінен арабша, бой ұсынушылықты, бейбітшілікті, сенімді баяндайтын мағынадан тұрады. «Сәлем» — адамдар арасындағы қарым-қатынасты, достықты, адалдықты

арттыратын құралдың бірі. Сәлем — алғанның да, сәлем бергеннің де қауіпсіздікте болатындығының кепілі.

Көптен кездеспеген ағайын-туыс, аға-іні, құда-жекжат, дос-жаран құшақтасып амандасады.

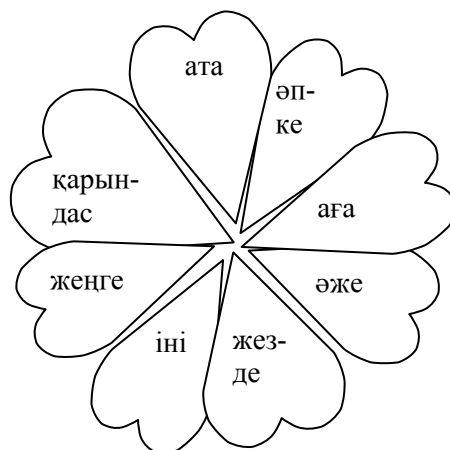
Менің отбасым

Біздің отбасымыз онша үлкен емес. Отбасымызда жеті адам бар. Олар: атам, әжем, әкем, шешем, апам, ағам, қарындасым және мен.

Менің әкем Қарағанды қаласындағы Диагностикалық орталықта дәрігер. Шешем — № 23 мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі. Әпкем — техникумда оқытушы. Ол әлі тұрмыс құрған жоқ. Ағам жұмыс істейді. Ол — Теміртауда металлургия зауытында бас есепші. Ағам үйленген. Жеңгем Халық банкінде менеджер болып қызмет атқарады. Қарындасым Жайна мектепте 9-сыныпта оқиды. Ағамның екі баласы бар — Қанат және Самат. Олар да мектепте оқиды. Мен Қарағанды мемлекеттік университетінде химия мамандығында оқимын. Менің атам және әжем ауылда тұрады. Олар бірнеше жылдан бері зейнеткерлер. Менің басқа да туыстарым көп.

Тапсырмалар:

1. Жаңа сөздерді оқып, есте сақтаңыз, жазып алыңыз: *орталық, әлі, тұрмыс құрған жоқ, үйленген, бас есепші, туыстарым, бірнеше жылдан бері.*
2. Мәтінді тыңдаңыз.
3. Мәтінді мәнерлеп оқыңыз.
4. Мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңыз.
5. Мына сөздерге фонетикалық талдау жасаңыз: *дәрігер, мұғалім, есепші.*
6. Тәуелдік формадағы сөздерді теріп жазыңыз.
7. Досыңызбен отбасы туралы сұхбат құрыңыз.
8. Берілген сөздердің сыңарларын табыңыз.

9. Сұхбатты оқыңыз, аударыңыз. Онда не туралы айтылған?
 - Апа, қазақта «Әр адамның үш жұрты бар», — дейді ғой. Ол не деген сөз?
 - Үш жұрт деген: бірінші — өз жұрты (әкеңнің туыстары), екінші — нағашыларың (анаңның туыстары), үшінші — қайын жұрт (болашақ әйеліңнің туыстары немесе қыз балаға — күйеуінің туыстары).
 - Енді түсіндім. Рахмет.
10. Отбасы туралы және туысыңыздың үш жұрты туралы толық әңгімелеп беріңіз.
11. Досыңызға өзіңіз, отбасыңыз туралы хат жазыңыз.

Нәтиже АРТ

«Нәтиже АРТ» шығармашылық тобы

Тойбекова Асыл

Өндіріс және өткізу менеджері

тел/факс: 8 (7212) 43 29 41

үй тел. 8 (7212) 50 99 22

e-mail: APT groope@top mail. kz

12. Төмендегі визиткамен танысыңыз. Өзіңіздің визитқаңызды дайындаңыз.

III-деңгей.

Тақырып: Қарым-қатынас мәдениеті. Отбасы. Туыскандық. Достық. Жолдастық [4].

Грамматика: Сын есімдер. Антоним. Омоним. Синоним

Мәтін: Қарым-қатынас мәдениеті. Достық. Жолдастық

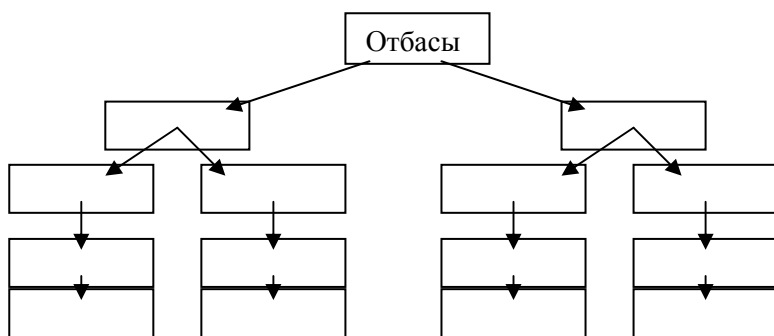
Халқымыздың дамуында, халық болып қалыптасуында қарым-қатынас мәдениетінің алатын орны ерекше. Қарым-қатынас — белгілі бір әлеуметтік ортадағы адамдардың өзара түсіністігінен туындайтын күрделі қоғамдық үрдіс. Қарым-қатынастың жүзеге асуының бірнеше жолдары бар. Соның ішінде тілдік қатынастың орны ерекше. Себебі адамдар бірінің айтқан сөзін екіншісі жай білу ғана емес, олар бір-бірімен түсінісу үшін қарым-қатынастық бірлікке ұмтылады. Адам қарым-қатынасындағы ерекше орын алатын сәлемдесудің өз әдебі, жөн-жосығы бар. Әр халықтың сәлемдесу үрдісінде өзіндік ерекшеліктері болады. Мысалы, айн халқы /Хоккайда аралында тұратын халық/ бір-бірінің құлағынан ұстап амандасса, самоастар бір-бірінің беттерін иіскеу арқылы сәлемдеседі. Сонымен қатар лаонга қауымы қол соғу арқылы, үнділер екі алақанын біріктіріп, бас ию арқылы амандасады. Осының бәрі әрбір ұлт мәдениетінің ерекшелігін көрсетеді.

Мәтін. Отбасы және менің туыстарым (күрделі мәтін беріледі).

Мәтін. «Дос», «жолдас» ұғымдары (толық беріледі) [5].

Тапсырмалар:

1. Жаңа сөздерді оқып, есте сақтаңыз, жазып алыңыз: *әлеуметтік, түсіністік, әдеп, ақсақал, бейбітшілік, орталық, әлі, тұрмыс құрған жоқ, үйленген, бас есепші, туыстарым, бірнеше жылдан бері.*
2. Мәтінді тыңдаңыз.
3. Мәтінді мәнерлеп оқыңыз.
4. Досыңызбен қарым-қатынас мәдениеті, отбасы туралы сұхбат құрыңыз.
5. «Дос», «жолдас» ұғымдары мәтінін оқып, пікіріңізді айтыңыз. Өзіңіздің досыңыздың жақсы қасиеттеріне тоқталыңыз.
6. Мына сөздердің қандай баламасы бар? Жазыңыз.
 Ана — Ата-ана — Тұрмысқа шығу —
 Әпке — Туысқан — Жұмыс істеу —
 Бөбек — Үй иесі — Туылды —
7. Отбасы мүшелерінің жағымды, жағымсыз мінездерін сипаттайтын сын есімдерді топтап, екіге бөліңіз.
8. Мына кестеге туыстық атауларды толтырыңыз.

9. Мына сөздердің сөздіктен аудармасын табыңыз: *немере, келін, жеңге, жиен, тума, ағайын, күйеу бала, балдыз, құда, құдағи, нағашы ана, нағашы аға* т.б.

10. Төмендегі нұсқаны пайдаланып, «Кім жақын? Не қымбат? Не қиын?» Қазыбек бидің жауаптарын айтып көріңіз. Мына сөйлемдердің екінші сынарларын табыңыз:

«Кім жақын?»

- Тату болса — 1) Апайың жақын
 2) Ағайын жақын
 3) Досың жақын
 Ақылды болса — 1) Інің жақын

- Сыйлас болса — 2) Туысың жақын
3) Нағашың жақын
1) Шөберең жақын
2) Келінің жақын
3) Нағашың жақын
Өз ұрпағың — 1) Шөберең жақын
2) Досың жақын
3) Әйелің жақын

«Не қымбат?»

- Алтын ұяң — 1) Атаң қымбат
2) Анаң қымбат
3) Елің қымбат
Мейірімді — 1) Апаң
2) Атаң
3) Жерің
Туып-өскен — 1) Жерің
2) Атаң
3) Елің

«Не қиын?»

- Таусылмайтын — 1) Сөз
2) Дау
3) Дерт
Өзің түскен — 1) Серт
2) Жау
3) Дерт
Жазылмаса — 1) Серт
2) Дерт
3) Дау

11. Сіз өзіңіздің жеті атаңызды білесіз бе? Олардың атын үлгіге қарап жазыңыз: **бала, әке, ата, арғы ата, баба, түп ата, тек ата.**

Осы үш деңгейдегі оқытуды салыстырып қарастырсақ, әр деңгейдің принциптерін сақтай отырып, берілетін сөздердің күрделілігіне, сұхбаттардың шағындығына, ұзақтығына, мәтіннің құрылымына ерекше көңіл бөліп отыру керек.

Жоғарыдағы үлгіде бірінші деңгейде шағын сұхбаттар алынып, студенттердің сөйлесімін жеңілдетуге тырыстық. Сонымен қатар берілген мәтіннің сөздері оңай айтылатын, сөйлемдері қарапайым. Екінші деңгей мәтіні одан күрделірек. Үшінші деңгейде әдеби сөздерді көбірек қолдануға тырыстық.

Мысалы, бірінші деңгей — шағын сұхбаттар, берілген тапсырмалары жеңіл.

Екінші деңгейде, мысалы, туыстық атауларға мына сөздер алынған: *ата, әже, әке, бала, ана, шеше, ата-ана, аға, жеңге, сіңілі, әпке, жезде, қарындас, іні, бауыр* т.б.

Үшінші деңгейде осы сөздермен қатар: *немере, жиен, ағайын, тума, келін, күйеубала, балдыз, құда, құдағи, нағашы аға, нағашы ана* т.б. сөздері қоса берілген. Сол сияқты жеті ата, Қазыбек бидің шешендік сөздерінен мысалдар келтірілген.

Осы сияқты әр деңгейдегі сәлемдесудің түрлері жеңілден күрделіге қарай дамып отырады. Тапсырмалар да сұхбаттар мен мәтіндерге байланысты және қосымша сөйлету мақсатында беріледі.

Бұл сабақтарда орындалған жұмыстардан басқа оқу-әдістемелік кешендегі (ОӘК) тақырыптарға сай қосымша студенттердің оқытушымен бірге орындайтын тапсырмалары беріледі (СОӨЖ). Сол сияқты осы тақырыптар бойынша студенттер өздік жұмыстар орындайды (СӨЖ). Аралық бақылау тестік тапсырмалар арқылы жүргізіледі. Бұл тапсырмалар әр деңгейге арналып бөлек жасалады. Ал қорытынды білімді бақылау оқытудың төрт әрекеті — жазылым, оқылым, тыңдалым, сөйлесім арқылы ауызша формада болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қадашева Қ.Қ. Қазақ тілі: оқытудың тиімді әдістемелері. — Алматы: ҚазМЗА, 2000. — 167 б.
- 2 Айтбаева Б.М., Әбдірахманова Г.Х. Қазақ тілі ОӘК. Бастапқы деңгей. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2008. — 101-б.
- 3 Айтбаева Б.М., Әбдірахманова Г.Х. Қазақ тілі ОӘК. Орта деңгей. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2008. — 102-б.
- 4 Айтбаева Б.М., Әбдірахманова Г.Х. Қазақ тілі ОӘК. Жоғары деңгей. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2008. — 116-б.
- 5 Мырзабаев А.Б. Оқушылар шығармашылығын дамыту. — Қарағанды: Санат, 2002. — 192-б.

Г.Х.Абдрахманова

Из опыта многоуровневого обучения казахскому языку по кредитной системе

Статья посвящена одной из актуальных проблем сегодняшнего дня — многоуровневой системе обучения. Рассматриваются задачи, принципы и особенности уровневой обучения. В качестве примеров автор сопоставляет учебно-методические комплексы по казахскому языку, специально разработанные в КарГУ для 1, 2 и 3 уровней обучения. В результате определяется эффективность уровневой системы обучения.

G.Kh.Abdrakhmanova

From experience of multilevel Kazakh language teaching in the credit system

Article is devoted to one of the most pressing issues of our day — tiered system of education. According to this purpose, the objectives, principles and some features of tier education. As an example, in the article the educational-methodical complexes on the Kazakh language are being compared, they are specially designed in KSU for the 1st, 2nd and 3d levels of learning. As the result, the effectiveness of tiered system of education is determined.

УДК 81.2

Ж.К.Нурманова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана***Вопросы взаимосвязей литературы и кинематографа
в научно-публицистических трудах казахских писателей****К истории вопроса**

Статья посвящена анализу трудов литературоведов, предпринявших попытку теоретически осмыслить искусство кино. За основу анализа взяты труды таких ученых, как И.Жансугуров, М.Ауэзов, Г.Мусрепов, И.Есенберлин, К.Мухамеджанов, А.Тарази, выступавших в качестве теоретиков кинематографа.

Ключевые слова: литература, кинематограф, кино, научно-публицистические труды, казахские писатели, киноэстетика, Г.Мусрепов, Ильяс Джансугуров, киноискусство, кинодраматургия.

С зарождением киноискусства в Казахстане появляются статьи литераторов, в которых предпринимаются попытки теоретически осмыслить поэтику такого феномена, как кино. Наряду со своими литературными опытами писатели много пишут и размышляют о кино, переживают за судьбу отечественного искусства. Примечательно, что проблемами киноэстетики начала XX в. активно занимаются представители ренессансной казахской интеллигенции — *И.Джансугуров, М.Ауэзов, Г.Мусрепов*, выступившие в качестве теоретиков кинематографа. Так, рассуждая о специфике национального кино, Г.Мусрепов отмечал: «Наш кинематограф возник не на голом месте. Всеми своими корнями *казахское кино с первых дней своего существования было связано с литературой, музыкой, изобразительным искусством, в свою очередь, выкристаллизовавшимися из сокровищ народного творчества*» [1; 339].

Пик увлечения казахских писателей «иллюзионом» приходится на середину 30-х годов XX столетия и свидетельствует о подвижности их творческих интересов, подвергших критическому осмыслению новое искусство на заре его рождения. В своих научно-публицистических изысканиях они указывают на диалектический характер и глубинные взаимосвязи между словесным искусством и искусством кино.

Одним из первых казахских писателей, обратившихся к исследованию мира кинематографа, стал **Ильяс Джансугуров**, призывавший в своих статьях и выступлениях «активно готовить и ускорить появление национального кинематографа» (Г.Мусрепов) [1; 340]. Так, в 1930 г. на страницах газеты «Еңбекші қазақ» выходит статья поэта Ильяса Джансугурова «Ұлы мылқау сөйлей бастайды» («Великий Немой заговорил»). Заглавие статьи перекликается с названием статьи А.Серафимовича «Машинное надвигается», в котором звучит предостережение от технического натиска кинематографа в литературу. Созвучно оно и со строками А.И.Куприна, писавшим в эмиграции о том, что он не совсем является поклонником «Великого Немого», но при этом отлично понимает, в чем заключаются его могущественные качества, которые могут одинаково легко быть использованы на службе добру и злу. В отличие от своих собратьев по перу И.Джансугуров не осторожничал и не боялся, а, напротив, всем сердцем приветствовал новое техническое чудо, у которого уже появился звук и призывал в своем выступлении активно готовить и ускорить появление национального кинематографа. Что касается его небольших заметок, имеющих непосредственное отношение к кино, то в них неоднократно упоминается поэтический кинематограф А.Довженко и анализируется природа его

фильма «Земля», где в развитии сюжета преобладает движение мысли и чувства. Посмотреть картину украинского режиссера побудила поэта резкая полемика, развернувшаяся вокруг фильма, и стихотворный фельетон Д.Бедного в «Известиях» на всю газетную полосу, в котором к режиссеру были предъявлены политические обвинения. В дневнике от 8 апреля 1930 г. И.Джансугуров пишет: «Қазір Мәскеудегі ду — «Жер» атты украин картинасы туралы. Мұның режиссері Довженко деген адам. Суретті Д.Бедный жамандап, «Известия» газетіне «Подвал» өлең жазды. Қазір жұмысшы клубтарында, Мәскеудің әрбір театр, киноларында айтыс болып жатыр» [2; 406]. Образно обозначив словом «айтыс» ту полемику, которая вспыхнула вокруг вышедшего на экраны фильма, поэт ведет пересказ сюжета увиденного на экране и выставляет «плюсы» и «минусы» напротив тех или иных эпизодов, врезавшихся в память: «Картинаның жақсы жерлері — алғашқы көрінген жер, қос ақ өгіз, жаман жағы трактор далада тоқтап қалады. Белсенді азамат бір жуан қатынмен ойнас болады. Белсендіні кулақ атып өлтіреді. Жуан ойнасы жап-жалаңаш болады да, жылайды.

Айғырды көрсетіп, жігітті көрсетеді. Байталды көрсетіп, әйелді көрсетеді.

Кулақ басын жерге төпелейді.

Сурет — өнбаған сурет.

Демьян байғұс дұрыс айтады» [2; 406].

Согласно архивным документам копии смонтированной «Земли» А.Довженко были отпечатаны в марте 1930 г., а первые просмотры картины были организованы в апреле месяце того же года. 4 апреля 1930 г. выходит фельетон «Философы», который «был несправедлив, написан со злой торопливостью, с желанием хлестнуть побольнее» [3; 57]. И.Джансугуров посмотрел фильм 8 апреля 1930 г. Получается, что поэт был в числе первых кинозрителей этой картины. Фильм, который впоследствии вошел в список двенадцати лучших фильмов всех времен и народов, был не воспринят поэтом, скорее всего, потому, что он находился под большим впечатлением от фельетона Д.Бедного. К этому следует присовокупить то, что «немота» фильма добавила зрительского непонимания, из-за чего А.Довженко несколько позже вынужден был написать литературный сценарий — маленькую повесть, разъясняя то, что было непонятно в фильме. Как отмечал М.Зак, «А.Довженко умел возвращать кадры своих фильмов в литературное состояние (разложить кадры по строчкам, «размонтировать» фильм по страницам» [4; 18]. Удивительно то, что, поэтически одаренный И.Джансугуров не понял тех кинометафор, которые были заложены А.Довженко. Например, эпизод, когда «жуан ойнасы жап-жалаңаш болады да, жылайды». Речь идет о Наталке, невесте Василя: «в страстных рыданиях металась она в маленькой своей летней хатине, биясь грудью о стены и разрывая на себе одежды. Все протестовало в ней, все утопало в страданиях» [3; 56]. Это небывалая для тех пуританских лет метафора женского горя. Думается, что спустя какое-то время Джансугуров так же раскаялся бы, как и Д.Бедный, который 15 лет спустя во время встречи с режиссером сказал: «Не знаю, забыл уже, за что я тогда выругал вашу «Землю». Но скажу вам — ни до, ни после я такой картины уже не видел. Это было произведение поистине великого искусства» [3; 57–58].

«Пишите о ...тайнах актерского мастерства, многогранных актерских решениях», — [5; 201] обращался к литераторам **Мухтар Ауэзов**. Писатель, сочетавший в одном лице различные грани художника и ученого, являет собой именно тот редкий случай, о котором писала И.Неупокоева: «Нередки и случаи, когда развитие национальной литературы выдвигало личности, далеко опережавшие общий уровень своей литературы и становившиеся вровень с самыми развитыми литературами этой эпохи» [6; 245–246].

Так, М.О.Ауэзов в 1945 г. докладом «Литература и искусство» задал новое направление в отечественном литературоведении, связав это направление с общей проблематикой сравнительного литературоведения. М.О.Ауэзов подчеркивал, что сравнительное литературоведение предметом своего исследования имеет не только межнациональные, но и междисциплинарные связи. Идеи М.Ауэзова стали вехой в истории и теории казахского киноведения, литературно-критические опыты которого получили развитие в трудах Г.Мусрепова. «Мы, казахские писатели, хотим активно участвовать в создании картин полноценных, проблемных не только в масштабе союзного, но и мирового экрана» [7; 84], — заявил писатель в 1940 г. Это заявление обрело значимость, реализованную в художественных достижениях фильма «Песни Абая».

Литературные исследования Ауэзова шли параллельно его киноизысканиям. О том, что М.Ауэзов «имел глубокие оригинальные суждения по поводу родства кино и литературы», пишет М.Маданова в своем диссертационном исследовании [8]. На протяжении нескольких лет писатель с завидным постоянством и константной периодичностью (каждые 10 лет — в 1944, 1954 гг.) обращался в своих работах к проблеме взаимосвязи литературы и кино. Теоретическое обоснование проблемы

и основные методологические подходы к ее решению были сформулированы им в докладе *«Казахская литература и кино»* в рамках декады казахского кино, прошедшей в Алма-Ате 8–14 января 1944 г. Уже тогда писатель подчеркнул чрезвычайную актуальность проблемы, связав ее с необходимостью «комплексного подхода к исследованию литературно-художественных явлений». В динамике исторического процесса отдельные искусства движутся по путям последовательных и периодических сближений и расхождений, которые, по-видимому, естественны и необходимы: эти искусства взаимно действуют друг на друга, реформируют творческие приемы. В XX в. в отечественном литературоведении и искусствознании стали активно разрабатываться проблемы комплексного изучения развития искусства. Основной упор М.Ауэзов сделал на том, что литература должна стать главным источником развития киноискусства, а казахские писатели обязаны оказать ему всесильную поддержку. В способности кинематографа эпически широко и всеобъемлюще рассказывать о событиях он находил родство с казахским народным эпосом и произведениями современных казахских писателей. Это родство, подчеркивал писатель, должно быть надежно закреплено, потому что должно способствовать массовости казахских фильмов.

5 марта 1944 г. на страницах газеты «Казахстанская правда» М.О.Ауэзов опубликовал статью *«Литература и кино»*, в которой на материале современного ему киноискусства он пытался ответить на вопросы: как взаимосвязаны между собой искусство слова и искусство кино, как они влияют и дополняют друг друга? «Хорошо, когда кино опирается на лучшие устои литературы, на ее апробированные, безусловные ценности, но не менее хорошо и законно, когда киноискусство само, без литературных предпосылок, создает присущие литературе жанры в параллельных, но самостоятельных творениях самого кино» [7; 84].

Через десять лет М.О.Ауэзов вновь возвращается к этой проблеме. В литературе он видит источник кино, его первооснову, из которой оно черпает «все новое, оригинальное, выдающееся, художественно высокоценное... Эта связь нерушимая, вечная», — подчеркивает автор [7; 84]. Второй тезис статьи несколько неожидан: «кино дополняет и обогащает литературу, часто опережает ее» [7; 84], т.е. речь идет об экранизации фильма, которая на практике зачастую опережает книгу, способствуя тем самым ее популяризации и тиражированию в массах. Статусу литературного героя в кино писатель отводит особое место: «Литературный герой, излюбленный поколениями, народами, герой, волновавший читателя своей необычной судьбой, борьбой, *удлиняет свою жизнь на экране*, представ перед читателем, ставшим уже зрителем, видимый и слышимый ему до каждого своего затаенного вздоха» [7; 84]. Никакое искусство, по мнению М.Ауэзова, не может соперничать с киноискусством, обладающим неограниченными возможностями в воспроизведении исторических личностей: «Только кино пока более достойно воспроизвело для миллионов на языке искусства великие образы Ленина, Кирова, Чапаева... Более достойно, чем в других видах искусства, и в литературе в том числе, воспроизвело оно и галерею образов великих исторических личностей — Александра Невского, Суворова» [7; 84].

Между тем опыт отечественной киноиндустрии вызывает у писателя сплошные огорчения: кинофильмы «Амангельды» и «Джамбул» он относит к разряду слабых, неудавшихся картин, не сопоставимых с российским «Петром Первым». И только один художественный фильм, снятый в Казахстане, искренне радует писателя — это фильм «Его время придет» М.Бегалина, посвященный Ч.Валиханову. В 1952 г. писателю придется выступить в защиту кинорежиссера, сделав заявление о том, что этот сценарий в истинном смысле слова является достойным творением.

Неоднократно М.О.Ауэзов высказывался об обогащающей, «подпитывающей» функции словесного искусства в кино, опровергая при этом укоренившееся мнение о том, что киноискусство успешно развивается в той стране, где сильнее развита литература. Это определение, отмечает М.Ауэзов, не делает чести ни литературе, ни кино: «не отставание литературы — причина отставания кино. Кино слабо развивается там, где ему уделяют недостаточно внимания» [7; 84]. Перед представителями кинематографии он ставил большие задачи: создавать оригинальное и проблемное казахское кино с присущими литературе параллельными жанрами. «Писателей нужно втягивать в работу над сценарием художественных картин, тем для сценариев очень много, искать их не надо», — неоднократно подчеркивал М.Ауэзов [5; 322].

Об этом же свидетельствуют отдельные записи в блокнотных листах М.О.Ауэзова и дневниковые записи А.Никольской, бережно зафиксировавшей у себя некоторые высказывания писателя после просмотра американского фильма «Багдадский вор»: «Из всех искусств, какие существуют, кино полней, лучше и ближе других может подойти к сказке» [5; 168]. Эти мысли возникли у писателя после просмотра английского художественного фильма по мотивам арабских сказок, снятого Алексан-

дром Корда в 1940 г. Фильм имел огромный успех у зрителей, в том числе советских, и был отмечен премией «Оскар». Под мыслью, что «кино полней, лучше и ближе других может подойти к сказке», автор имел в виду специальные визуальные эффекты, которым подвластна передача волшебных превращений и перемещений в пространстве.

В сороковые годы он много размышляет об американских кинокартинах и их авторах. Так, 10 октября 1941 г. в блокноте он делает следующую заметку: «Американские авторы. Неотрывная связь киносценария с литературой, типичные для Американского кино картины у нас неизвестны...» [5; 226]. Чуть позже: «Американский Кинематограф. Целиком от литературы. Картины, созданные по произведениям. Сюжеты сценариев из северной Америки» [5; 228]. Все эти строки получили практическое подтверждение в диссертации М.Е.Сальцовой «Американский роман 1920–1930-х гг.: Литература и мир кино; мотивы, сюжеты, художественные ходы, изобразительный язык» [9].

14 ноября 1940 г. писатель конспективно записывает свои мысли о производительности голливудской киноиндустрии (снимается по шестьсот-восемьсот картин в год) и о Чаплине, являющемся автором восьмидесяти картин. Все это вызывает сожаление Ауэзова о том, что казахстанский зритель не видит этих фильмов на экране.

Неоднократно в блокнотах встречается имя швейцарского философа-идеалиста Авенариуса — одного из основоположников эмпириокритицизма, отправным пунктом теории познания которого является чистый опыт в том виде, в котором он непосредственно познается людьми.

Американский кинофильм 1938 г. «Большой вальс» режиссера Ж.Дювивье писатель называет «скорее французской картиной» за его музыкальное оформление

Упоминается в блокнотах М.Ауэзова имя Григория Рошала, режиссера и сценариста, на протяжении всего своего творческого пути отдававшего предпочтение «большой литературе» и занимавшегося самым сложным делом — экранизацией прозы. Ученик В.Мейерхольда, в 1946 г. он снял историко-биографический фильм «Песни Абая» и таким образом внес свой вклад в развитие сокровищницы казахского киноискусства. Записи «инсценировка литературного произведения», «инсценировка, опосредование в новом качестве произведения» имеют отношение к лекциям по кинодраматургии, которые М.О.Ауэзов читал для своих студентов.

Между двумя искусствами писатель обнаруживал много общего. Его размышления о синкретической природе кино, об интегративных взаимоотношениях литературы и кино не устарели до сих пор, и требуют дальнейшего развития заложенных в них мыслей.

Кинематографический аспект деятельности **Г.Мусрепова** недостаточно изучен или обойден молчанием. Работ о влиянии кино на литературную манеру писателя, за исключением исследований С.Ашимхановой [10], нет. Невозможно не обнаружить подобное влияние в его романах и рассказах, особенно в известном произведении «Улпан — ее имя». Из анализа творчества писателя всегда выпадают его *сценарии*, кстати, неоднократно публиковавшиеся, — «Амангельды» и «Кыз-Жибек».

В творческом багаже Г.Мусрепова ряд публицистических работ киноведческого характера с подробным аналитическим разбором («Песни Абая» [11], «О некоторых проблемах казахского киноискусства» [12], «Дорогой мой земляк и друг» (о творческой истории создания художественно-игровой кинокартины «Амангельды») [13], «Возмужание» [1]. Наиболее репрезентативные статьи Г.Мусрепова вошли в сборник его работ «Черты эпохи» [14], вышедшей в издательстве «Жалын» в 1986 г. (статьи 1946, 1962, 1972 гг.). Сопоставляя искусство кино и искусство слова, Г.Мусрепов отметил: «кинодраматургия — это такая же серьезная и, может быть, более серьезная литература, чем роман или поэма, пьеса или повесть. Хороший сценарий может быть не только экранизирован, превращен в хороший фильм, но и издан как литературное произведение» [12; 202]. В статье «Возмужание» 1972 г. Г.Мусрепов анализирует период «биографии Казахского художественного кинематографа» с 1938 по 1972 гг. и собственную «кинобиографию» связывает с «первой ласточкой игрового кино» — «Амангельды».

Из всех статей сборника наибольший интерес представляет статья «О некоторых проблемах казахского киноискусства», поскольку в ней затронут интересующий нас вопрос взаимодействия литературы и кинематографа. Размышляя о роли писателя в кинопроизводстве, Г.Мусрепов пишет, что он «должен идти в киностудию, как в свое родное учреждение, а киностудия, в свою очередь, должна идти навстречу писателю» [12; 203]. Особое внимание уделяет Г.Мусрепов содружеству писателя-драматурга и кинорежиссера и поясняет, что при творческом отношении этот союз только выиграет.

Окидывая взором историю казахского кинематографа, он отмечает, что достойных картин в республике немного. К числу лучших он относит «фильмы-кинопортреты» казахских писателей: «Абай» Г.Рошала и Е.Арона, «Джамбул» Е.Дзигана, «Его время придет» М.Бегалина. Следующим по иерархии

жанров следует музыкальная комедия — «Девушка-джигит» П.Боголюбова и «Наш милый доктор» Ш.Айманова. Анализ творчества молодых режиссеров приводит Г.Мусрепова к неутешительному выводу, что их творческий потенциал расходуется бесплодно: «на мелкотемье, на искусственную современность, а порой даже на безделушки» [12; 197]. Многие фильмы, по мнению писателя, не отвечают современным требованиям, и потому в «ремесленничестве» Г.Мусрепов призывает винить не столько деятелей киноискусства, сколько писателей, причастных к написанию сценариев: «В основе посредственных, серых фильмов, выпущенных студией «Казахфильм», лежит посредственная драматургия, и это целиком относится к деятельности писателей» [12; 198], — отмечает автор.

В жанре рецензии написана следующая работа по только что вышедшему на экран художественному фильму Г.Рошала «*Песни Абая*», который определен писателем как «строго реалистичный фильм в возвышенно-поэтическом тоне», заглавием которого «скрывается глубокое гуманное содержание» [11; 33]. Автор отмечает «выдержанность» фильма в казахском национальном стиле при отсутствии «излишней этнографической экзотики», что, несомненно, относится к достоинствам картины, наряду с идейностью и интернациональностью. Многие киноведы определяли фильм как «хронику жизни большого поэта» или «эпизод из его жизни». Писатель уточняет и корректирует понятие как «эпизод из жизни казахского народа, правдиво и цельно отражающий его трагедию в прошлом» [11; 34].

Г.Мусрепов отмечает богатую актерскую палитру Абая — К.Куанышпаева, создавшего рельефный благородный образ поэта-гражданина и борца за права человека в обществе. Образ главного героя, обладающего «благородством и моральной чистотой», оттеняет «чистоту и сердечность» русского ссыльного Долгополова в исполнении О.Жакова, жестокость Ердена, роль которого замечательно сыграна Умурзаковым, обаяние Баймагамбета в трактовке С.Кожамкулова и честолюбие «сальерианского» Шарипа в киноинтерпретации Ш.Айманова. К недостаткам ленты автор относит:

- недостаточную вскрытость противоречий эпохи Абая;
- теневые стороны в общественной жизни казахов сводятся лишь к противоречиям в личных отношениях персонажей;
- идеи, исходящие от самого Абая, не составляют драматический стержень фильма;
- сюжет, построенный на несчастной любви Айдара, не имеет своего дальнейшего развития;
- параллельные лирические темы (Абиш-Магиш, Кокпай-Карлыгаш) разработаны бледно;
- не мотивировано двуличие поэта Шарипа;
- неудачен образ сына Абая Абдрахмана в исполнении артиста Огузбаева.

Завершается статья надеждой автора на то, что, несмотря на недостатки, фильм — «крупная победа молодой Алма-Атинской киностудии», которая должна занять «достойное место среди лучших кинокартин Советского Востока» [11; 34].

Доклад Г.Мусрепова «*О некоторых проблемах казахского киноискусства*» был сделан на объединенном пленуме Союза писателей и Союза работников кинематографии Казахстана 21 ноября 1962 г. в Алма-Ате. Анализируя «опыт четвертьвековой работы» киноиндустрии, он выстраивает свою иерархическую лестницу среди высокохудожественных лент:

• Первый ряд — «Амангельды» М.Левина, «Песни Абая» Г.Рошала и Е.Арона, «Джамбул» Е.Дзигана, «Ботагоз» Е.Арона.

• Второй ряд — «Девушка-джигит» П.Боголюбова, «Его время придет» М.Бегалина, «Наш милый доктор» Ш.Айманова и «Если бы каждый из нас» С.Ходжикова.

К серии «недоброкачественных фильмов» автор относит следующие: «Шквал», «Возвращение на землю», «Тишина», «В одном районе», «Песня зовет», «Сплав», «Твои друзья», «Однажды ночью» и др. В качестве примера для подражания в докладе озвучены имена известных российских режиссеров И.Пырьева и А.Тарковского и их фильмы.

В выпуске посредственных, серых картин «Казахфильма» Г.Мусрепов обвиняет писателей, так как в основе этих фильмов лежит посредственная драматургия. Беспокоит писателя и то, что казахская драматургия вообще, и киномраматургия в частности, «ничем выдающимся не обрадовала зрителей, не поднялась на более высокий уровень по сравнению даже с довоенным периодом» [12; 198]. Острой критике подвергнуты сценарии 1955–1962 гг., в частности, киномрамат А.Безуглова «Идти до конца» — за построение сюжета на «искусственных осложнениях» и А.Сатаева «Люди Востока» — за «легкомысленное отношение к излагаемому материалу и долгу писателя», за «полнейшую безвкусицу автора к художественному слову», за построение сюжета на «случайных, незначительных фактах» [12; 200].

«Еще большую претензию мы должны предъявить к писателям старшего поколения, к писателям с именем», — отмечает докладчик [12; 200]. Это сценарий поэта Х.Бекхожина «Ровесники солнца», в котором «автор совершенно не позаботился о соблюдении элементарных требований драматургии», в котором «сюжет построен на бесконечных разговорах о технике», а люди, выведенные в сценарии, «примитивны и анахроничны» [12; 200]. Сценарий драматурга А.Абишева «Дружба побеждает все» является, по мнению автора, «перепевом прежних пьес с устаревшим производственным конфликтом» [12; 200]. Критике также подвергается сценарий опытного драматурга и романиста З.Шашкина. Фильм «У меня будут внуки» оценен как «слабо скроенный опус на другую незначительную тему» [12; 201]. Иронизирует автор над тем, как крайне примитивно решается тема дружбы в сценарии Д.Трухина «Беспокойные», в котором «казахская девушка выходит замуж за русского, корейка — за казаха. Причем тема любви настолько опошлена, настолько подчинена ложной интриге, что вызывает негодование» [12; 201–202]. Отмечено, что студия 1962 г. переживает «острый сценарный голод», в котором повинны не только писатели, но и руководство, бывшие руководители киностудии (К.Сиранов).

В качестве сценария, производящего «более выгодное впечатление», называется сценарий Б.Сокпакбаева и Н.Зелеранского «Приключения черного Кожи». Однако и здесь «сценарный вариант производит менее выразительное впечатление, чем повесть», так как требуется «более углубленная разработка характеров действующих лиц», «отражение всего типичного для казахской семьи», — установка авторов на конфликт [12; 202]. Вывод, к которому приходит Г.Мусрепов: «...нужно изменить отношение писателей к жанру кинодраматургии».

Заслуживает уважения мысль Г.Мусрепова о том, что должно быть адресное внимание авторов: драматурга к какому-либо конкретному театру, сценариста — к киностудии: *«Писатель должен идти в киностудию, как в свое родное учреждение, а киностудия, в свою очередь, должна идти на встречу писателю»* [12; 202–203]. При этом возрастает роль творческого содружества писателя-драматурга и кинорежиссера, которая даст возможность последним глубже освоить специфику кино, увереннее и успешнее работать над сценарием с учетом тех специфических особенностей, на которые укажет автор. А это позволит, в свою очередь, совместными усилиями поднять киноискусство республики на уровень требований современной эпохи.

Статья «Возмужание» вышла в республиканской газете «Вечерняя Алма-Ата» в 1972 г. Г.Мусрепов анализирует период с 1938 по 1972 гг. из «биографии» казахского художественного кинематографа.

Композиция статьи кольцевая, в нее вписана собственная «кинобиография» писателя. В самом начале статьи автор пишет об «Амангельды» — «первой ласточке игрового кино», а замыкает ее рассказом о новом сценарии «Кыз-Жибек», написанном по мотивам одного из самых известных казахских сказаний. Во фразе «постановка картины была достаточно сложной, и встреча с коллективом, работавшим над ней, показала мне, как вырос за прошедшие годы «Казахфильм» [14; 342] звучит удовлетворенность автора работой кинематографов.

В работе названы имена российских режиссеров, оказавших влияние на становление казахского национального киноискусства: С.Эйзенштейна, В.Пудовкина, братьев Васильевых, И.Пырьева, Г.Рошала и Е.Дзигана, имя М.Ауэзова, как выдающегося писателя и автора сценариев «Райхан» и «Песни Абая», отмечена плеяда великолепных актеров, работающих в кино, — К.Куанышпаева, С.Кожамкулова, Е.Умурзакова, К.Джандарбекова, имена учеников российских киномастерских — С.Ходжикова, ученика А.П.Довженко, М.Бегалина, ученика С.Герасимова, а также казахского документалиста Ораза Абишева. Отмечена особая роль театрального искусства в становлении казахского кинематографа.

Следующая часть статьи посвящена трем атлантам казахского киноискусства — режиссерам Ш.Айманову, М.Бегалину и С.Ходжикову. Ш.Айманов, как отмечает Г.Мусрепов, пришел в кино из театра, сыграв более ста ролей, «и также неумоимо, по-молодому работал он в кинематографе, пробуя свои силы в комедии, психологической драме, в эпических полотнах и остросюжетных лентах». «Неравноценные по своим художественным достоинствам» фильмы режиссера, — отмечает автор, — оставили свой добрый след в казахском кино». Акцентируя внимание на жанрово-тематическом многообразии фильмов Ш.Айманова, писатель классифицирует его фильмы следующим образом:

- производственные работы (об освоении целины — «Мы здесь живем» Ш.Кусаинова, В.Абызова, о перестройке в сельском хозяйстве — «В одном районе» Ш.Айманова и И.Саввина);

- лирические комедии («Наш милый доктор» Я.Зискинда и «Песня зовет» К.Сатыбалдина, М.Ерзинкяна, Ш.Айманова);
- философские картины («Земля отцов» О.Сулейменова, «Конец атамана» А.Михалкова-Кончаловского).

Из фильмов М.Бегалина писатель выделяет две военные ленты: «За нами Москва» и «Песнь о Маншук» — о славных сыновьях и дочерях казахского народа.

Завершается статья выводом, что «казахское кино расширило круг тем и жанров, обогатилось новыми выразительными средствами» [1; 342]. Отсюда оптимистическая нота в статье, завершающаяся аккордом: «Прожито 34 года. Наступила пора возмужания» [1; 342].

Отношение **И.Есенберлина** к казахскому киноискусству было далеко неоднозначным, порой даже резким и прямолинейным, но никогда не было равнодушным. Писатель сам непосредственно работал в кинематографе, и эту работу знал не понаслышке. То, что И.Есенберлина «до боли сердечной» беспокоила судьба национального кинематографа, подтверждают несколько небольших по объему заметок о казахском кино в книге «Сокровенное. Мысли. Изречения. Воспоминания», составителем которой является сын писателя Козыкорпеш Есенберлин.

Образ редактора как функционального типа, как важного звена кинопроцесса, от которого в большей мере зависит качество картин, появляется впервые в небольших заметках И.Есенберлина. Больше всего писателя беспокоит судьба национального кинематографа: «Думаю, на сегодняшний день национального казахского кино нет, в наших фильмах подлинной жизни казахов нет, язык казахов в кино — не казахский, а русский. Вот в чем проблема» [15; 64]. На сегодняшний день эта проблема казахского кинематографа уже решена. Подтверждением этому является один из последних мегапроектов — блокбастер «Кочевники», снятый на родном языке, в котором есть воспроизведение «подлинной жизни казахов», о котором мечтал и думал И.Есенберлин.

В другой заметке писатель с присущей ему горячностью высказывает свое негодование по поводу того, что казахский кинематограф примирился со своей «второстепенностью, усредненностью, с тем, что у нас самая обычная средняя киностудия» [15; 29]. Проявляя свою гражданскую позицию, И.Есенберлин выражает свое несогласие с теми, кто заявляет, что «казахи не только никогда не дорастут до своего Эйзенштейна и Пудовкина, но и то, что имеют, потеряют быстро». Апеллируя к старым кинокартинам, писатель отмечает «высокий профессионализм, счастливые находки, прекрасную игру актеров». Однако даже это не спасло казахский кинематограф, в котором, по мнению писателя, «не было подлинного озарения, нет ничего такого, после чего зритель уходит взбудораженный и потрясенный, и даже не может понять, что с ним случилось».

О «явлении литературы», которое «при точном подходе к нему может стать явлением кинематографа» [16; 93], — мечтал **К.Мухамеджанов**, пытавшийся кардинально изменить ситуацию в отечественном кино. Размышления К.Мухамеджанова о взаимном сосуществовании литературы и кино изложены в его «плановых» выступлениях как главного редактора Госкино конца 1970-х, как секретаря Правления Союза писателей Казахстана начала 1980-х на различных съездах (партийных, кинематографических и писательских). За внешне однообразными заглавиями статей («О проблемах киноискусства Казахстана» (1986) [17] и «Задачи кинематографии Казахстана» (1987)) [18] кроется единый замысел: в первой выявлены болевые точки (несмотря на юбилейный характер и посвящение пятидесятилетию казахского кинематографа), во второй — перед кинематографистами поставлены задачи, но поставлены настолько искусно, что в самой постановке вопроса намечено решение проблемы.

Писатель провозглашает непосредственную зависимость кино от литературы: «...отсутствие в основе кинокартины настоящей литературы никогда не может увенчаться успехом» [18; 332]. При переформулировке тезис К.Мухамеджанова может быть озвучен так: «только наличие в картине настоящей литературы может привести к успеху картины» (обращаем внимание на словосочетание — «**настоящей литературы**», т.е. самобытной и уникально-неповторимой).

В своих докладах он неоднократно апеллирует к проблеме «писателя и кино», которая, по его глубокому убеждению, должна «читаться» синонимично, а «не антитезно». «Писатель должен быть желанным гостем» для тех, кто делает кино, где «главной фигурой» является режиссер, который должен быть «кинотворцом», а не «лентогубом». «Какими бы гениальными ни были литературная основа фильма и актерское исполнение — все они подвержены режиссерской интерпретации» [18; 332], — заключает автор. К образцовым режиссерам, достойным подражания, он относит имена С.Ходжикова и С.Нарымбетова, которые знают литературу как «свое кровное дело».

Процесс сближения литературы и кино идет по пути экранизации литературы, которая «все чаще вдохновляет режиссеров и актеров на создание интересных лент» [18; 341]. Но и здесь автор видит несколько болевых проблем, связанных с «главной фигурой в кино». К.Мухамеджанова беспокоит то, что «квалифицированная часть» кинорежиссеров лишена знания родного языка и культуры: не читает казахскую литературу в первоисточнике, не знает о современных процессах, происходящих в казахской литературе. Это о них писатель высказывается резко и нелестно: «...есть восхищающиеся хорошим писателем Маркесом, но не державшие в руках том Ауэзова» [17; 94]. По авторской оценке, это «хуже, чем печально». Именно это приводит к другой крайности — неперевоенные произведения отечественной литературы не обретаю экранной жизни. Все это, в конечном итоге, ведет к обеднению казахского киноискусства. Критике подвергаются экранизации, в которых режиссер склонен к чрезмерно вольным трактовкам, когда «сам автор не узнает собственного сочинения» (в качестве примера приводится «Однажды и на всю жизнь» Г.Мусрепова). «Отсутствие авторской позиции в фильме», — заключает автор, чревато большими последствиями, когда «даже очень интересный материал может превратиться в чисто информативный сюжет, живых людей — в бесплотные тени, однообразные и невыразительные» [18; 339]. Пафос выступления писателя — призыв создать «полноправную книгу», в которой «и великий писатель — читатель», и «полноценный кинематограф», перед которым «и Эйнштейн — зритель» [17; 94].

В иерархии пристрастий известного казахского писателя **Акима Тарази (А.Ашимова)** важное место занимает кино, заложившее конструктивные основы его прозы. В статье «Писатель — это цветок, который растет на камне» он отмечал, что кино научило его «мыслить категориями экрана: светотени, движения, звука, — и прозаику все это полезно в его работе» [19; 4]. Большинство статей А.Тарази, возглавлявшего Союз кинематографистов Казахстана в конце 1970-х гг., посвящено истории становления национального кинематографа. Затрагивая вопросы взаимодействия литературы и кино, писатель сделал акцент на синтетичности последнего: оно «вобрало в себя и философскую глубину драмы, и описательную мощь прозы, и высоту душевного полета поэзии, вступило в нерасторжимый союз с музыкой, живописью, скульптурой» [20; 1].

В рецензии на фильм «Юность Джамбула» А.Тарази пишет о необходимости сюжета: «Какое же это, скажи на милость, произведение искусства, если в нем ничего не происходит! Один поэт-импровизатор поет, другой поэт-импровизатор поет — это что, драма? Трагедия?! Глубоко убежден в том, Жамбыл был непонятым поэтом, непонятым своими же. Ему создали имидж певца вождей — а ведь он никогда им не был!» [21; 4].

О.Сулейменов назвал кино «интернациональным и очень многоличностным» миром, который объединяет все искусства «в одном узле» [23; 17]. В своих выступлениях поэт призывает активнее сотрудничать с писателями и «внимательно следить за литературным процессом» [22; 14]. Самые большие удачи «Казахфильма» поэт связывает с именем М.О.Ауэзова, с его повестями «Серый лютый» и «Выстрел на перевале Караш».

Таким образом, проблемы интеграции литературы и кинематографа занимают немаловажное место в творческих исканиях казахских литераторов, выступивших в роли первых теоретиков кино и кинокритиков. Их статьи носят не только исторический, теоретический, но и практико-организационный характер, и идут либо от практики участия их в съемочном процессе, или делаются из желания поддержать знакомых кинематографистов. В отдельных вопросах авторы даже предвосхищают отдельные кинорежиссерские открытия. Мысли, заложенные ими в статьях, являются одним из краеугольных камней современной научной культуры, не утратившими своего актуального значения и по сей день. Они требуют своего дальнейшего изучения и развития в перспективном направлении сравнительного литературоведения.

Список литературы

- 1 Мусрепов Г. Возмужание // Мусрепов Г. Черты эпохи. — Алма-Ата: Жазушы, 1986. — С. 339–342.
- 2 Жансүгіров І. Құжаттар, хаттар, күнделіктер, дала хикаялары. Документы, письма, дневники (1920–1964 гг.): В 2 т. — Алматы: Үш қиян, 2006. — 592 с.
- 3 Мусский И.А. 100 великих отечественных кинофильмов. — М.: Вече, 2005. — 480 с.
- 4 Зак М.Е. Зримый образ фильма. — М.: Знание, 1986. — 48 с.
- 5 Летопись жизни и творчества М.О.Ауэзова. — Алматы: Ғылым, 1997. — 768 с.
- 6 Неупокоева И.Г. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. — М.: Наука, 1976. — 360 с.

- 7 Ауэзов М. Литература и кино // Искусство Казахстана. — Алма-Ата: Өнер, 1982. — С. 84–85.
- 8 Маданова М.Х. Казахско-французские литературные связи XX века и проблемы сравнительного литературоведения: Дис. ... д-ра филол. наук. — Алматы, 1999. — С. 267.
- 9 Салыцина М.Е. Американский роман 1920–1930-х гг.: Литература и мир кино; мотивы, сюжеты, художественные ходы, изобразительный язык: Дис. ... канд. филол. наук. — Алматы, 1999. — С. 267.
- 10 Ашимханова С. Поэтика прозы Г.Мусрепов. Дис. ... д.ф.н.10.01.08. — Алма-Ата, 1999. — 380 с.
- 11 Мусрепов Г. Песни Абая // Мусрепов Г. Черты эпохи. Статьи и речи. — Алма-Ата: Жазушы, 1986. — С. 33–34.
- 12 Мусрепов Г. О некоторых проблемах казахского киноискусства // Г.Мусрепов. Черты эпохи. Статьи и речи. — Алма-Ата: Жазушы, 1986. — С. 195–204.
- 13 Мусрепов Г. Дорогой мой земляк и друг // Г.Мусрепов. Черты эпохи. Статьи и речи. — Алма-Ата: Жазушы, 1986. — С. 380–387.
- 14 Мусрепов Г. Черты эпохи. — Алма-Ата: Жазушы, 1986. — С. 416.
- 15 Есенберлин И. Сокровенное. Мысли. Изречения. Воспоминания / Сост. К.Есенберлин. — Алматы, 2001. — 280 с.
- 16 Мухамеджанов К. — В кн. Материалы IV съезда кинематографистов Казахстана. — Алма-Ата, 1981. — С. 92–94.
- 17 Мухамеджанов К. Задачи кинематографии Казахстана // Мухамеджанов К. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 3-т. Ой-толғаныстар, сұхбаттар, жолжазбалар. — Алматы: Атамұра, 1998. — С. 346–360.
- 18 Мухамеджанов К. О проблемах киноискусства Казахстана // Мухамеджанов К. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 3-т. Ой-толғаныстар, сұхбаттар, жолжазбалар. — Алматы: Атамұра, 1998. — С. 323–346.
- 19 Михайлов В. Писатель — это цветок, который растет на камне // Казахстанская правда. — 2003. — 18 окт. — С. 4.
- 20 Ашимов А. Путь к зрелости. — Советский экран. — 1979. — № 6. — С. 1.
- 21 Тарази А. Тихое мужество противостояния: Лирико-публицистическое эссе. — Алматы, 2003. — 37 с.
- 22 Речь Олжаса Сулейменова на вечере «Мир кино Олжаса», прошедшем в Доме кино 16 мая 2006 года // КИНОМАН. — 2007. — Май. — С. 17–20.

Ж.К.Нұрманова

Қазақ жазушыларының ғылыми-публицистикалық еңбектеріндегі әдебиет пен кинематограф арасындағы қарым-қатынас мәселелері (мәселе тарихы бойынша)

Мақала қазақ жазушыларының ғылыми-публицистикалық еңбектеріндегі әдебиет пен кинематограф арасындағы қарым-қатынас мәселелері, осындай феноменнің ақындығын кино өнері сияқты теориялық тұрғыдан ұғынуға ұмтылған әдебиеттанушылардың еңбектерін саралауға арналған. Саралаудың назарына кинематограф теоретиктері І.Жансүгіров, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, І.Есенберлин, Қ.Мұхамеджанов, Ә.Таразидің еңбектерін критикалық ұғыну болды.

Zh.K.Nurmanova

Problems of the interaction of literature and the cinematograph in the scientific-publicistic works of Kazakh writers (about the history of the issue)

Zhanna Nurmanova's article «Problems of interaction of literature and cinematographic scientific sociopolitical works of Kazakh writers» was devoted to analysis of writer's works trying theoretically comprehend phenomenon's poetic such a cinema art. In the analysis limelight-article comprehension of I.Dzhansugurov, M.Auezov, G.Musrepov, I.Esenberlin, K.Muhamedzhanov, A.Tarazi's works, stepping out by way of cinematographic theories.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Асан М.** — қазақ әдебиеті кафедрасының магистранты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Ашкенова А.Қ.** — оқытушы, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті.
- Әбдірахманова Г.Х.** — қазақ тілінің практикалық курсы кафедрасының аға оқытушысы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Әшірбекова Г.Е.** — аға оқытушысы, Қазіргі заманғы гуманитарлық-техникалық институты, Қарағанды.
- Байгунисова Г.И.** — доцент кафедры иностранных языков и перевода, кандидат филологических наук, Карагандинский университет «Болашақ».
- Жарылғапов Ж.Ж.** — қазақ әдебиеті кафедрасының доценті филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Жолданова Д.** — қазақ әдебиеті кафедрасының магистранты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Жумагулова Н.С.** — Кокшетауский государственный университет им. Ш.Ш.Уалиханова.
- Жұмағұлов С.Б.** — қазақ әдебиеті кафедрасының доценті филология ғылымдарының докторы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Жүнісов С.Т.** — қазақ әдебиеті кафедрасының магистранты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Каренов Р.С.** — экономика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Киынова Ж.К.** — доцент кафедры русского языка кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы.
- Қалыбаева С.Б.** — қазақ тіл білімі кафедрасының магистранты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Құсайынова Ж.А.** — филология ғылымдарының кандидаты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана.
- Қызырова Ә.М.** — жалпы тілі білімі және аударма теориясы кафедрасының доценті филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана.
- Мажитаева Ш.** — қазақ тілі білімі кафедрасының профессоры филология ғылымдарының докторы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Мырзашова А.К.** — проректор по НМР и МС, зав. каф. филологии и перевода кандидат филологических наук, профессор, Казахско-русский международный университет, Ақтобе.
- Нурманова Ж.К.** — кандидат педагогических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.
- Пак М.К.** — доцент кафедры классической и русской филологии кандидат филологических наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Рамазанова Ж.С.** — журналистика кафедрасының аға оқытушысы филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Смағұлов Ж.Қ. — қазақ әдебиеті кафедрасының доценті филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Тапанова С.Е. — қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі филология ғылымдарының докторы, профессор, Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті.

Тілешов Е. — директор, «Руханият» орталығы, Астана.